

МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

**І.С. Литвиненко
Д.В. Прасол
О.Г. Білюк
І.Є. Чугуєва
Ю.Г. Шапошникова
С.В. Кузнецова
Є.В. Горобец**

**Вікова психологія та педагогічна
психологія**

**(Модуль: Психологічні особливості роботи з
важковиховуваними дітьми (для тих, хто працює з
важковиховуваними дітьми і неблагополучними
родинами))**

навчально-методичний посібник

УДК 37.018

ББК 74.200.5

П-24

**Литвиненко І.С., Прасол Д.В., Білюк О.Г., Чугуєва І.Є.,
Шапошникова Ю.Г., Кузнецова С.В., Горобец Є.В.**

Вікова психологія та педагогічна психологія (Модуль: Психологічні особливості роботи з важковиховуваними дітьми (для тих, хто працює з важковиховуваними дітьми і неблагополучними родинами)): Навчально-методичний посібник. – Миколаїв: Видавництво «Арнекс», 2017. – 250 с.

Навчально-методичний посібник рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського (протокол №20 від 16.05.2017 р.)

Рецензенти: Семиченко В.А. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології і педагогіки університету сучасних знань
Старіков І.М. – доктор педагогічних наук, професор МНУ імені В.О.Сухомлинського

Навчально-методичний посібник для вчителів, вихователів груп продовженого дня загальноосвітніх шкіл, шкіл-інтернатів, студентів педвузів або педагогічних факультетів, вихователів дитячих садків, батьків, інспекцій міліції та служб у справах неповнолітніх, виконавчих комітетів місцевих рад, соціальних працівників. У посібнику авторами вперше виокремлені та перелічені основні види діяльності та взаємин дітей, які дають підстави вважати їх девіантними або деліквентними. Описана методика виявлення цих рис у поведінці дітей і підлітків, даються рекомендації з корекції відхилень. Названі основні причини девіації. Також авторами визначені основні види діяльності та взаємин батьків, що допомагає встановити неблагополуччя сім'ї, даються рекомендації із реабілітації родини, поверненню її виховних можливостей. Для практичних працівників і батьків розроблені текст бесід на морально-виховні та правові теми, подається тематика бесід, уроки країни, ігри на злободенні теми дня 1-11 класів, досвід роботи шкіл України. В посібнику подані витяги із законів України щодо прав неповнолітніх для кращого розуміння педагогами-психологами своїх функцій.

Передрук усього видання і окремих розділів заборонено. Будь-яке комерційне використання даного видання можливе лише з дозволу авторів.

© Литвиненко І.С., Прасол Д.В., Білюк О.Г., Чугуєва І.Є.,
Шапошникова Ю.Г., Кузнецова С.В., Горобец Є.В., 2017
© Видавництво «Арнекс», 2017

ЗМІСТ

Передмова	4
Природа педагогічної занедбаності і важковиховуваності дітей та підлітків	5
Характеристика психофізіологічних особливостей підліткового віку	12
Діагностика рівня відхилення у поведінці дитини	22
Методика встановлення діагнозу відхилень у поведінці дітей	27
Особливості корекційної роботи з педагогічно занедбаними учнями	29
Характеристика неблагополучних родин	35
Діагностика неблагополуччя родини	38
Методика встановлення діагнозу сімейного неблагополуччя	42
Особливості корекційної роботи з неблагополучною родиною	42
Причини виникнення педагогічної занедбаності і важковиховуваності	45
Роль і значення сім'ї у вихованні дитини. Національне виховання	54
Особливості виховного досвіду А.С. Макаренка	63
Рекомендації В.О.Сухомлинського в роботі з важкими підлітками та їх батьками	89
Шляхи формування здорового способу життя	94
Вплив інтернет-еротики та порнографії на сексуальне становлення молоді	99
Практичні матеріали	107
Витяги з законодавства України про неповнолітніх	220
Рекомендована література	248

ПЕРЕДМОВА

Пам'яті Н.В.Квітковській

На сучасному етапі розвитку українського суспільства викликає занепокоєння громадськості, педагогів, правоохоронних органів значна кількість дітей і підлітків, які порушують моральні норми і правила поведінки, скоюють правопорушення та злочини. Особливо тривожним є стан наркотизації та захворюваності на СНІД молоді в Україні, у тому числі і в Миколаївській області. Статистика свідчить, що підлітками в Україні вчинюється щоденно понад 100 злочинів, майже 80% з них – у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Це є загрозливим і тому, що в стані сп'яніння шляхом численних неконтрольованих статевих контактів підлітки передають одне одному такі страшні захворювання, як ВІЛ/СНІД, якими уражена наша держава (особливо це стосується Одеської, Миколаївської, Дніпропетровської та Донецької областей).

Саме важковиховувані, педагогічно занедбані діти і підлітки стають залежними від алкоголю, наркотиків, токсинів, розповсюджують серед однолітків шкідливі звички, страшні за своїми наслідками. Діти з відхиленою чи кримінальною поведінкою виростають у неблагополучних родинах, де батьки самі палять, вживають алкоголь і наркотики, хворіють на ВІЛ/СНІД, не займаються вихованням своїх дітей. Майже один мільйон дітей, кинутих своїми батьками, бродяжать країною, стають або самі жертвами злочинів або злочинцями.

На думку авторів, ми не можемо байдуже ставитись до цих людей, бо вони живуть поруч, спілкуються з нами, з нашими дітьми. Ми повинні допомогти їм позбутись шкідливих звичок, призвичаїти до здорового способу життя, повернути їх суспільству. Це можливо лише в тому разі, коли всі зацікавлені організації – педагогічні, медичні, соціальні, правоохоронні продовжать боротьбу з негативними явищами сучасного повсякденного життя спільними зусиллями.

ПРИРОДА ПЕДАГОГІЧНОЇ ЗАНЕДБАНOSTI I ВАЖКОВИХОВУВАНІСТІ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ

Сучасна школа не може вирішувати проблем навчально-виховного процесу, не враховуючи такого явища, як педагогічна занедбаність та важковиховуваність учнів, число яких за статистичними даними збільшується щороку.

Термін «важковиховуваний» виник в Росії у 20-х роках ХХ ст. в наукових працях російських психологів В.П. Кащенко та П.П. Блонського, педагогів Т.С. Шацького та Н.К. Крупської. Так називали тих учнів, які порушували дисципліну в школі, погано вчилися, лінувались, часто відзначались брехливістю та конфліктністю. П.П. Блонський вважав важковиховуваними учнів, з якими важко працювати вчителю, сюди ж він відносив і психічнохворих дітей. Крім того, існував ще такий термін стосовно таких дітей, як «морально-дефективний».

У 20-ті-30-ті роки ХХ ст. з важковиховуваними працював А.С. Макаренко. Він вважав «важкими» фізично і психічно нормальних дітей, у яких закріпились негативні реакції на дії дорослих через допущені помилки у їх вихованні. Це діти, які опинилися у скрутних умовах життя і тому стали правопорушниками, але не були психічно хворими або морально-дефективними. Видатний педагог довів це своєю унікальною системою виховання, яка створювалась упродовж 16 років власного практичного досвіду. В.О. Сухомлинський поділяв погляди А.С. Макаренка і також користувався назвою «важкі» діти [3].

У сучасній науковій літературі немає єдності у використанні цього терміну. Через це поруч існують як синоніми такі назви, як важковиховуваність, педагогічна занедбаність, асоціальна, антигромадська, девіантна (з відхиленнями), делінквентна (протиправна) поведінка, які не є синонімами. Однак всі вони мають на увазі неповнолітнього, з яким у педагогів та батьків виникає безліч проблем, та який опирається їх виховним діям (О.М. Бандурка, В.О. Тюріна, О.І. Федоренко, О.І. Власова, В.Н. Галузяк та інші).

В Україні над проблемою важковиховуваності у 70-90 роки ХХ ст. плідно працювали І.М. Бистрицький, В.М. Галузинський, І.С. Дьоміна, З.Г. Зайцева, Н.В. Касярум, Б.С. Кобзар, І.В. Козубовська, М.Ф. Панченко, С.І. Петухов, Е.П. Пофібняк, Л.М. Проколієнко, В.М. Рязанцева, П.П. Середа, В.Г. Слюсаренко, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, Т.М. Титова, В.Ф. Трегубов, М.М. Фіцула, Л.В. Янкіна та інші. У своїх роботах ці автори розглядають причини важковиховуваності та її негативні наслідки, проблеми з навчанням і дисципліною у школі та поза школою, конфліктність спілкування з однолітками, педагогами, батьками та інші питання.

Як правило, важковиховувані не встигають у школі із декількох предметів (особливо з математики та мов, бо тут щодня потрібно терпляче працювати), заважають вчителям проводити уроки, а учням – засвоювати новий навчальний матеріал. Вони недисципліновані, порушують правила поведінки і моральні норми, ведуть себе зухвало і агресивно.

Останнім часом більшість дослідників вважає важковиховуваність наслідком педагогічної занедбаності, яка виявляється в більш, ранній період життя дитини, а в підлітковому віці занедбаність посилюється й переростає у важковиховуваність. У несприятливих умовах виховання, особливо у підлітковий період розвитку дитини, який містить у собі багато негативних можливостей, важковиховуваність може перейти у протиправну, а далі – злочинну поведінку.

Враховуючи висновки дослідників, спробуємо дати визначення цим явищам. Отже, **педагогічно занедбані** – це діти, яких виховували непедагогічними методами або не виховували зовсім; які зазнали байдужість батьків, відсутність домашнього тепла, фізичні покарання протягом тривалого часу. Навчаючись у школі, вони часто не виконували домашніх завдань, прогулювали уроки, проявляли жорстокість і агресію до однолітків, грубість у спілкуванні з педагогами та батьками, лінощі, брехливість. Вони прагнуть задовольнити свої бажання, не рахуючись з іншими людьми, не додержуються шкільних правил і дисципліни, деяких моральних норм.

Важковиховувані – це фактично педагогічно занедбані діти і підлітки, порушення яких стали більш серйозними. Вони порушують не лише шкільну дисципліну, правила і моральні норми, прийняті у суспільстві, але й державне законодавство; взяті на облік у школі як учні, яким потрібен контроль і увага. Вони рідко відвідують школу, мають незадовільні оцінки з кількох предметів. Спілкування з батьками, педагогами, однолітками конфліктне. Працювати не вони люблять, не мають позитивних інтересів поза школою, товаришують зі старшими юнаками і дорослими з асоціальною поведінкою. Переважає пусте проведення вільного часу, жорсткі бійки, паління тютюну, вживання алкоголю чи наркотиків, дрібні крадіжки, нанесення тілесних пошкоджень, аморальна поведінка. Виявляють протидію виховним впливам педагогів чи батьків. Нерідко припиняють навчання в школі. У їх психологічній характеристиці головними є не вчинки, а ставлення: до людей, до праці, до навчання, до себе, свого майбутнього. Із ними працюють в основному педагоги і батьки. Частина цих дітей знаходиться вже на обліку у міліції.

Правопорушники – це важковиховувані діти і підлітки, які порушують шкільні правила, моральні та адміністративні норми суспільства, державне законодавство. Вони не хочуть ходити до школи, чим порушують Закон України «Про освіту». Не працюють, хуліганять, протидіють вихованню, скоюють дрібні крадіжки. Як правило, з ними працюють інспектори міліції та педагоги.

Злочинці – це важковиховувані діти і підлітки, які порушують правила, норми моралі, закони держави, скоюють злочини проти громадян, їх життя і майна, державної власності та інше. Нерідко беруть участь у складі злочинних угруповань на чолі з дорослими злочинцями. Педагоги, батьки, міліція проводили попереджувальну роботу, яка виявилась неефективною. З 11 до 18 років їх долю вирішує суд у справах неповнолітніх.

Слід підкреслити, що у житті важковиховувані не завжди стають злочинцями, а педагогічно занедбані – важковиховуваними. У деяких випадках вони

самі починають розуміти хибність своєї поведінки, в інших – їм допомагають це зробити педагоги, правоохоронні органи, батьки, громадськість.

Розглянемо як приклад історію Мишка П. Мишко, 11 років, маленький на зріст, імпульсивний, енергійний хлопчик, був направлений до Миколаївської спецшколи соціальної реабілітації для дітей з відхиленою поведінкою за крадіжки 17 велосипедів упродовж 2-х років. Хлопчик весело і охоче розповідав, як саме це відбувалось: він приходив до сільмагу і чекав, коли хтось з дорослих приїде на велосипеді. Чоловік зазвичай не поспішав виходити з магазину (треба поговорити, покурити з друзями, а то й випити чарочку горілки). Мишко тим часом сідав на чужий велосипед і швидко їхав до лісосмуги. Він дуже пишався тим, що вміє їздити на «велику» швидше всіх однолітків. У лісосмузі ламав віти кущів і закидав ними «велик», а потім йшов додому. Коли розлючений пропажею чоловік починав шукати свій «велик» по вулицях і дворах села – то він, звичайно, нічого не знаходив. Тим часом Мишко крав ще 1-2 велосипеди за таким же сценарієм. А коли припинялись пошуки – йшов до лісосмуги, переставляв запчастини з одного велосипеду на інший, так що жоден хазяїн вже не міг упізнати свій велосипед. Потім Мишко безкарно катався на одному з них, а інші дарував друзям, які були вражені такою щедрістю.

Чому Мишко це робив? Як став злодієм? Батько покинув дружину з двома дітьми, виїхав з села, аліментів не сплачував. Мати багато працювала, але заробляла недостатньо, бо не мала професії. Багато уваги вимагала маленька донька. Контролювати і виховувати Мишка не вистачало часу. А Мишко не вчив уроки вдома, не працював у класі, але маму запевняв, що у нього все гаразд. Поступово став пропускати уроки, здружився зі старшими хлопцями, у яких навчився говорити неправду матері і вчителям, палити, красти сигарети для нових друзів, дружбою з якими хотів викликати повагу до себе однокласників, серед яких він не був популярним. Із цією метою він дарував їм крадені велосипеди. Кілька років Мишко просив маму купити йому велосипед. Мама

обіцяла, але грошей завжди не було. Тому йому спало на думку, як здійснити свою мрію самотійно.

Отже, педагогічна занедбаність Мишка швидко пройшла стадії важковихованості і правопорушення. Безконтрольність з боку матері і вчителів, безкарність його поведінки спричинили злочин, хоча у хлопця важковихованість не була глибокою, він не був за характером злодієм, грубіяном, агресивним чи жорстоким. Крадіжки здійснював ніби жартома. Його занедбаність була в основному моральною. Він і сам не зовсім розумів, що ж він робив поганого? Адже велосипеди він дарував товаришам, а не продавав для особистого збагачення.

У спецшколі Мишко виявив хороші здібності до циркового мистецтва, вдало займався їздою на велосипеді з одним колесом, став мріяти про професію циркача або моряка, бо він одночасно навчався у дитячій школі юних моряків при спецшколі. Своєчасне виявлення педагогічної занедбаності і важковихованості дитини, вживання певних заходів дало позитивні результати. У Миколаївській школі соціальної реабілітації для дітей з відхиленою поведінкою Мишко згідно з рішенням суду знаходився на перевихованні півтора року, у 5-му та 6-му класах, і був переведений до загальноосвітньої сільської школи, де проживала сім'я Мишка, ухвалою суду як такий, що перевиховався, з певними виховними рекомендаціями для матері і педколективу сільської школи. На щастя, педагогічна занедбаність і важковихованість хлопця не були глибокими і він досить швидко перевиховався. Енергійному і діяльному хлопцю не вистачало уваги, контролю і вимогливості з боку матері та педагогів.

Із цієї історії також видно, що байдужість батьків до життя і занять підлітка, відсутність виховання, контролю й вимог упродовж кількох років з боку сім'ї і школи привели до педагогічної занедбаності дитини, яка за наступні 2 роки швидко переросла у важковихованість, правопорушення і скоєння злочинів. Неправильне виховання в сім'ї та школі або його відсутність спричинюють педагогічну занедбаність як попереджувальну стадію важковиховува-

ності. Якщо батьки, педагоги, правоохоронні і соціальні органи, громадськість своєчасно не приймають виховних профілактичних заходів, – підліток починає порушувати не лише норми моралі і правила поведінки, але й норми закону (пропуски уроків як порушення закону держави про освіту, нанесення тілесних пошкоджень у бійках, хуліганство, дрібні крадіжки, адміністративні порушення). Підліток звикає поводити себе агресивно, чому сприяє повна безкарність, – і тоді він починає скоювати злочини.

Аналіз статистичних даних свідчить, що в останні 10-15 років прояви асоціальної поведінки спостерігаються не лише у молодших школярів, але й навіть у вихованців дитячих садків (близько 3-4%).

Особливо гнітючою темою є проблема важковиховуваних дівчат. Якщо ще 15-20 років тому неповнолітні дівчата рідко скоювали злочини або брали в них участь, то зараз ця цифра досягає 40-50%. Дівчата разом із хлопцями палять, вживають наркотики, алкогольні напої, хворіють та переносять СНІД і венеричні захворювання через неконтрольовані статеві стосунки. Деякі з них по 5-6 раз на рік лікуються у вендиспансерах, народжують дітей і залишають їх у пологових будинках або викидають на смітники. Розбещеність, розпуста, відсутність моральних правил і навичок поведінки викликають серйозну стурбованість у суспільстві. Слід при цьому знати, що важковиховувані дівчата значно важче піддаються перевихованню, аніж хлопці, а вилікувати їх від вживання алкоголю і наркотиків можна лише тоді, коли вони самі все добре усвідомлять і самі прагнутимуть цього.

Неадекватна самооцінка і невміння спілкуватись, скоєння правопорушень і злочинів, небажання вчитись і працювати, однак прагнення мати «все й одразу» приводять таких учнів до лав неповнолітніх правопорушників та злочинців, надзвичайно негативних наслідків.

Практика показує, що нерідко неефективність роботи деяких педагогів з важковиховуваними учнями пояснюється відсутністю досвіду, незнанням вікових психічних особливостей таких дітей або невмінням застосувати ці знання у

своїй роботі. Як правило, основними «методами» роботи цих педагогів із важковиховуваними є: поставити у журналі погану оцінку, зробити запис у щоденнику про погану поведінку, вигнати з класу, щоб не заважав, викликати батьків до школи тощо. Усі ці «заходи» ще більше віддаляють важкого учня від школи і колективу одноліток. Однак без спілкування він не може обійтися і знаходить негативне спілкування там, де його сприймають таким, яким він є, де не вважають його найгіршим, не насміхаються і не вимагають того, чого він не вміє.

Тютюнопаління, вживання алкогольних напоїв, вільні сексуальні контакти – таке життя спочатку подобається багатьом підліткам, але через деякий час виявляється, що воно вимагає чимало коштів, яких у підлітків нема. Вихід знаходиться у крадіжках, пограбуваннях чи більш тяжких злочинах, нерідко скоєних спільно з дорослими злочинцями, найчастіше в групі.

Значно знизився рівень виховної роботи педагогів навчально-виховних закладів з учнями. Педагоги слабо підтримують зв'язки з службами виконкомів місцевих рад та відділами кримінальної міліції у справах неповнолітніх. Тому проблема роботи з важковиховуваними підлітками по профілактиці злочинів та перевихованню є складною і в педагогічному напрямі, і в соціальному. **Перевиховання** – це довготривалий і складний процес, який потребує від педагогів, батьків і всіх зацікавлених осіб та організацій значного професіоналізму, володіння спеціальними знаннями, особистих високоморальних якостей. Своєчасно проведена правовиховна робота з учнями, схильними до порушення законів, може дати хороші наслідки, якщо своєчасно педагоги у школі, юристи – на зустрічах, батьки – вдома пояснювали б зміст деяких основних законів, що кримінальна відповідальність підлітків в законодавстві України наступає з 16 років, за деякі, найбільш небезпечні злочини (крадіжки на великі суми, грабежі, розбої, злісне хуліганство, нанесення тяжких тілесних пошкоджень, зґвалтування, вбивства) – 14 років. До шкіл соціальної реабілітації рішенням суду направляються підлітки-правопорушники з 11 до 14 років, з 14 до 18 років – у спеціальні професійно-технічні училища соціальної реабілітації.

Більшість злочинів скоюється неповнолітніми у групах та, як правило, в нетверезому стані. Життєвий досвід свідчить, що важковиховувані є резервом злочинного світу. Важковиховувані підлітки живуть серед нас, навчаються у тих же школах, що і наші діти. На вулицях наших міст і сіл скоюють злочини. Тому в суспільстві не повинно бути байдужих людей, до проблеми педагогічної занедбаності і важковиховуваності підлітків, яка у багатьох дітей стає прямим шляхом до злочинності. Статистика свідчить, що більше 80% дорослих скоїли перші злочини у віці до 18 років. Таким чином, робота з неповнолітніми, які мають відхилення поведінки від існуючих у суспільстві моральних і правових норм – це не лише педагогічна, але й соціальна проблема, яка може бути вирішена лише спільними зусиллями сім'ї, школи, правоохоронних органів, соціальних організацій і громадськості і всіх зацікавлених органів та установ.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

Важковиховуваність є серйозною педагогічною проблемою, яка особливо гостро виявляється в підлітковому віці, поєднуючись із низкою психічних та фізіологічних новоутворень цього періоду життя дитини, із яким імпульсивний або педагогічно занедбаний підліток не може впоратись самостійно. Тому підлітковий вік вважається важким як для педагогів та батьків, так і для дітей, які часто не розуміють причин своєї немотивованої поведінки, підвищеної збудливості й вразливості, неузгодженості психічних процесів, що ще в 30-ті роки ХХ ст. відмічав видатний вітчизняний психолог Л.С. Виготський.

Батьки і вчителі дивуються: ще у 5 класі в минулому році Данилко був такий ввічливий і слухняний, а зараз розмовляє з батьками грубо або й зовсім мовчить, дорікає, що вони втручаються в його справи, обмежують його свободу. Став гірше вчитись і поводити себе в школі. Вчителі скаржаться, що бігає з хлопцями по коридорах і галасує, запізнюється на уроки після дзвоника. А іноді

нічого не робить, сидить тихо з відсутнім поглядом, ніби хворий, жаліється на головні болі.

Так, дійсно, у підлітковому віці дитина починає швидко рости у висоту, але внутрішні органи й судини не встигають збільшуватись в об'ємі відповідно до росту, що й спричинює біль. Підлітки, які за кілька місяців швидко вирости на 10-15 см, страждають від головного болю, хвороб серця та інших органів через те, що дитячий організм не може подолати такі величезні навантаження.

Часто дівчатка і хлопчики скаржаться на внутрішні болі, просяться вийти. Але нерідко вчителі вважають це простою відмовкою, лінощами і брехнею – аби піти погуляти, не працювати на уроці. Насправді ж це хворобливий стан підліткового періоду, який є результатом прискореного фізичного розвитку – **акселерації** (лат. *прискорення*), що з'явилась у підлітків всього світу понад 50 років тому; а також статеве дозрівання, яке спричиняє бурхливий фізичний і фізіологічний розвиток дитини.

Л.С. Виготський стверджував, що в цей період відбувається неузгодженість статевого дозрівання, загального розвитку і соціального формування. Статевий розвиток випереджає, що викликає багато педагогічних, психологічних, соціальних та медичних проблем. Випереджаюче статеве дозрівання «шокує» весь організм підлітка, він не може самостійно впоратись зі своїми почуттями та вчинками. Так звана «криза 13 років» призводить до вибуху непокори, зухвальства та важковиховуваності [10].

Проаналізуємо деякі з тих особливостей підліткового віку, які можуть вплинути на дитину і привести до педагогічної занедбаності чи важковиховуваності, а іноді до протидії вихованню і скоєнню злочину. У підлітків багато енергії та ініціативи, які можна використати на хороші колективні справи. Вони жадають будь-якої серйозної діяльності. Вони мріють про подвиги і героїство і справді в деяких справах випереджають дорослих. Так, українська поетеса Леся Українка почала друкувати свої вірші у 7 років. Українська дівчинка Оксана Баюл у 13 років була чемпіонкою СРСР, Європи, та Олімпійських ігор з фігур-

ного катання. Росіянка Аліна Кабаєва у свої 15-17 років – чемпіонка Росії і Олімпійських ігор (2004 р.) з художньої гімнастики. Всесвітньо відомою стала 15-річна мексиканка Консуела Веласкес, пісня якої «Бесаме Мучьо» (і слова, і музика написані нею) з 1941 р. звучить і не вмирає на всіх континентах світу і досі. Та найгеніальнішою дитиною всіх часів і народів залишається Вольфганг Амадей Моцарт, який у 4 роки не лише виконував музичні п'єси, але й сам писав їх. Можна навести багато інших прикладів, коли юні перевершують дорослих, наприклад, у грі немусичному інструменті, співі, спорті, знанні комп'ютера тощо.

Однак педагогічно занедбані важковиховувані діти віддають перевагу тим видам діяльності, які не потребують розумових зусиль: палінню, випивці, пасивному слуханні музики, перегляду детективів тощо. Мало хто з них відвідує гуртки, а найпопулярніші спортивні секції – це боротьба та бокс, прийоми з яких дуже шанує кримінальний світ, де фізична сила – понад усе.

Підліткам не байдуже, як до них ставляться і що говорять про них інші, тому намагаються показати себе з кращого боку. Вони стурбовані своїм статусом у колективі і заради цього йдуть на ризиковані вчинки, аби здобути популярність серед однокласників. Якщо підліток незадоволений своїм статусом у класі, він починає шукати товаришування зі старшими учнями чи вуличними компаніями [33].

Однак педагогічно занедбана дитина, яка посередньо або погано вчиться, не може мати інтелектуальний пріоритет у класі, що примушує її викликати інтерес до себе хоча б негативними вчинками: хуліганством, бійками, жорстокістю, конфліктністю з педагогами, батьками, однокласниками тощо.

Нерівномірний розвиток різних органів і частин тіла викликає у підлітка не лише болі і швидко втомлюваність: порушується гармонія рухів, з'являється підліткова незграбність, коли учень недосить володіє своїми видовженими кінцівками. Це викликає у школяра сором'язливість, нерішучість, які він хоче приховати грубістю та агресивністю, щоб відвернути увагу від своєї зовнішності.

Нагальною потребою підлітків є бажання здаватися дорослими, що штовхає їх на копіювання поведінки дорослих: сміливе паління у школі, дружба зі старшими юнаками, нерідко розпивання алкогольних напоїв чи вживання наркотиків, наслідування дорослої моди в одязі, косметиці, спілкуванні, які у їхніх очах є основними атрибутами дорослості.

Якщо у молодшому шкільному віці дитина ставить на перший план батьків, то у підлітковому періоді батьки з їх думками і вимогами відступають на другий план. Актуальнішими стають смаки і вимоги одноліток, потреба у спілкуванні з ними. Не знаючи про цю особливість, батьки продовжують нав'язувати підлітку свої особисті думки, смаки, моделі поведінки, які, як правило, розходяться з цінностями молодого покоління, і дуже обурюються, коли донька нізащо не хоче вдягати дорогу куртку, яку подарували батьки, лише тому, що вона не сподобалась подругам.

У школярів з'являється почуття власної гідності, а батьки, як і раніше, називаючи сина Саньком чи Сашком, не розуміють, чому він сердиться і вимагає називати себе Олександром. Починається період становлення якісно нових взаємин з дорослими: підлітки вимагають поваги до себе, самостійності, рівноправних стосунків. Коли дорослі опираються цим вимогам, виникають гострі і довготривалі конфлікти, на що вказував М.М. Заброцький. У підлітка виникає низка протиріч з дорослими – батьками, вчителями, родичами, чужими людьми. Опір вихованню спричиняє важковиховуваність, яка нерідко розвивається дуже швидко і бурхливо.

Отже, основним новоутворенням підліткового віку у моральному плані є становлення самосвідомості, яке проявляється у почутті дорослості, у бажанні незалежності і повної свободи. Не всі школярі бурхливо переживають підлітковий період. У тих родинах, де існують спокійні, стабільні, довірливі взаємини між всіма членами сім'ї, де батьки з відповідальністю ставляться до виховання дітей, розуміють і поважають їх душевні поривання і бажання – діти не так важко переходять до наступного вікового етапу. У старших підлітків нормально

розвиваються такі психічні якості, як рефлексія (самопізнання), емпатія (співчуття), самоаналіз, самовиховання, в той час як у педагогічно занедбаних і важковиховуваних підлітків вони ще розвинені недостатньо.

Підліток мріє про вірну, романтичну дружбу, але в житті часто не може її знайти, тому що він сам не готовий до неї. У дружбі потрібно стримувати свій егоїзм, ставити іншу людину на перше місце, бути готовим завжди допомогти другові, навіть жертвуючи особистими інтересами. Однак сам підліток ще не розуміє цього і намагається подружитись з одним, другим, третім, але всі ці знайомства швидко минають і він залишається самотнім. Отож у цей період батькам і класним керівникам слід особливо придивлятися до взаємин дітей та сприяти їх дружбі з однолітками, пояснювати правила дружби, допомагати їм не настирними порадами, а душевними бесідами, тому що дитина буде продовжувати шукати друга і обов'язково знайде його, однак ви не знатимете, де і якого. Ця дружба може стати хибною, несправжньою, принести підлітку та його родині багато негативних емоцій і навіть горя.

У важковиховуваних спостерігається відставання і відхилення в моральному розвитку, через що вони примітивно уявляють такі поняття, як дружба, товаришування, чесність, сміливість, ввічливість, дисциплінованість та інше. Дружбу розуміють як кругову поруку, грубість – як самостійність, ввічливість і чуйність, як безхарактерність тощо [11].

У підлітковому віці з'являється потреба в ідеалі – образі, яким керується підліток у житті на даний час і який визначає його самовиховання в подальшому. На жаль, невеликий життєвий досвід дитини в 13-15 років, скалічені моральні норми не сприяють вибору справжнього правильного ідеалу для наслідування. Не сприяють цьому і кіно-, відеофільми, телепередачі, художні літературні твори, преса, заповнені матеріалами про бандитів, страшні криваві бійки, пограбування, крадіжки, вбивства, зґвалтування, хуліганство і таке інше. Тому і в житті нерідко підлітки вибирають хибні ідеали.

Хлопчик В., 12 років, подивившись американський фільм «Жив-був шахрай», захопився образом молодого, сильного, розумного, симпатичного злодія, який дурив дорослих упродовж усього фільму, і ніхто не міг здогадатись, що хлопчисько їх просто дурить. Однак підліткові злодій сподобався і він хотів бути схожим на нього, прагнув наслідувати його.

Сучасні підлітки із захопленням дивляться фільми, де багато пострілів, крові, вбивств. Російський телефільм «Бригада» став культовим. Четверо друзів дитинства після закінчення школи і служби в армії створили своє товариство – бригаду, присягли на вірність дружбі. Вони скоюють страшні злочини, вбивства і пограбування – і все це йде поряд із ідеєю великої вірної дружби. Залишається незрозумілим, чому автор сценарію, режисер та актори створили такі привабливі образи бандитів, адже на них дивляться і будуть копіювати їх поведінку мільйони неповнолітніх. Те ж саме можна сказати про фільм «Хлопці зі сталі». Такі фільми стали у підлітків на той час найпопулярнішими.

Педагогічно занедбані важковиховувані підлітки, які погано навчаються, не мають поза школою позитивних інтересів, не відвідують жодних гуртків чи секцій (98%), не захоплюються літературою (80%), мають багато вільного часу, але не вміють правильно ним розпорядитись. Нудьга і бездіяльність виштовхують їх на вулиці, дахи чи у підвали, де їм значно цікавіше: нові враження, нові друзі, які не питають про навчання чи про щось неприємне, які щиро і доброзичливо (так принаймні здається підлітку) ставляться до новачка, пригощають сигаретами чи випивкою. А незабаром за таке «приємне» проведення часу потрібно розраховуватись, приносити гроші і речі з дому або красти їх. Так педагогічно занедбаний, далекий від батьків підліток може бути залучений до правопорушень і злочинів, вживання наркотиків і алкоголю, безконтрольних статевих зв'язків, які рано чи пізно приводять до захворювання на СНІД та венеричні захворювання.

Підлітки не вміють раціонально використовувати вільний час. Через це вони часто, загравшись у футбол, забувають вивчити уроки або допомогти ма-

тері по господарству, купити хліба для сім'ї, прибрати у квартирі, з'являються додому пізно ввечері, так нічого не зробивши, коли вже настав час лягати спати. Добре, коли мама знаходить час і бажання почитати дитині книгу, записати у спортивну секцію чи гурток художньої самодіяльності. Виявити цікавість до фотографії чи малювання. Допомогати займатись чимось корисним для свого розвитку. Батьки повинні вчити дітей правильному розподілу свого часу, організації дозвілля, допомагати набувати в цьому позитивні навички і звички, які при багатократному повторенні стають рисами характеру і поведінки позитивно спрямованої особистості. Або навпаки.

Наприклад, хлопчик Толя ріс без батька. Жили вдвох з мамою. Був тихий, лагідний. Вчився посередньо. Коли мама була вільна – вдвох ходили до зоопарку, лялькового театру чи у кіно, або їздили купатись на море. Після школи Толя робив уроки, а потім дивився телевізор. Мама часто телефонувала і говорила, що і як робити. Але після 5-го класу Толі схотілось з кимось потоваришувати. Всі однокласники жили далеко, і мама не дозволяла до них ходити. Одного разу він сидів на лавці біля дому, підійшли хлопці, трохи старші. Одного з них він знав – Ігор із сусідньої квартири. Хлопці почали зустрічатись частіше то у Толі, то у Ігоря, то на лавці. Толя навчився палити, потім перейшли на наркотики. Мама довго нічого не помічала, а коли прийшов додому інспектор міліції у справах неповнолітніх — не хотіла вірити, що її син – хронічний наркоман, і що лікарі навряд чи зможуть йому допомогти без його бажання.

Підлітковий вік характерний також тим, що нервові збудження у підлітка превалює над гальмуванням, і це позначається на його «вибуховій», нестримній поведінці. Нервові гальмування з'являється при правильному вихованні лише наприкінці цього періоду, тобто у 14-16 років і навіть пізніше.

В одній із шкіл м. Миколаєва учні 8-го класу переходили з 2-го поверху на 4-ий до кабінету іноземних мов. Двері кабінету ще були зачинені, а комусь треба було ще збігати до буфету за пиріжком, комусь до туалету. Нарешті двері відчинили, хлопці покидали свої сумки на стіл і побігли у своїх справах. Коли у

клас зайшла вчителька, її дуже розлютили учнівські сумки на її столі – яка неповага! Не довго думаючи (чи не думаючи зовсім), вона почала викидати сумки у розчинені двері до коридору, де в дверях вже стояли хлопці, яким належали сумки. Тоді один з них зайшов до класу, взяв учительський портфель і жбурнув його туди ж, куди вчителька кидала їхні сумки. І під захоплені вигуки всього класу вони, як герої, пішли гуляти. Що було потім – можна лише припустити. Ясно лише одне: вчителька сама спровокувала конфлікт через незнання психології підліткового віку.

У дитячому й підлітковому віці необхідно виховувати у дітей корисні звички: вранці вставати і ввечері лягати спати у певний час, умиватися, чистити зуби, доглядати своє тіло, слідкувати за чистотою одягу, волосся, нігтів, тримати у порядку свої книги, знати і вживати чемні слова («доброго дня», «добраніч», «дякую», «будь ласка», «пробачте» тощо), ніколи не запізнюватись, звикати до фізичної і розумової праці, вміти поводити себе спокійно і чемно, розмовляти неголосно у транспорті та громадських місцях, бути уважним до малюків та людей похилого віку, до батьків і друзів тощо. Дитина звикає вести себе таким чином, у неї виробляється внутрішня схильність до цих дій, які вже виконуються автоматично. В основі їх лежать вироблені системи тимчасових нервових зв'язків, що формуються внаслідок свідомої організації поведінки дитини, які регулярно повторюються і закріплюються. Закріплена звичка стає рисою поведінки і характеру людини і в дорослому віці. Однак існують негативні, шкідливі звички: паління тютюну, вживання алкоголю і наркотиків, хуліганська, демонстративна поведінка, бешкетування, вживання нецензурних слів, і т. ін. з метою звернути на себе увагу або показати протест. Негативні звички є результатом неправильно організованого життя дитини. Щоб викоринити шкідливі звички, потрібно правильно організувати вільний час. Отже, педагогічно занедбані і важковиховувані діти не винні у своїх поганих звичках та негативній поведінці – у цьому винні, в першу чергу, дорослі, яких не турбували наслідки.

У нашому суспільстві з'явилося багато людей, які вживають непристойні слова, що свідчить про їх низьку культуру. Не лише молодь (учні, учениці, студенти, студентки), але й старі люди, жінки і діти. Особливого розповсюдження набули слова «блін», «хрін», які є ні чим іншим, як завуальованою лайкою, яку можна зазвичай почути не лише на вулиці, а і з вуст поважних інтелігентних людей на концертах, з екранів телевізорів, у художніх творах, приватних розмовах. Дія багатьох вживання брутальних слів стало нормою. Отож не дивно, що навіть у дитячому садку (тобто у 3-6 років), діти, почувши в своїй родині від дорослих, вживають такі слова, не розуміючи їх значення і не підозрюючи, що їх вживати не можна. В деяких країнах вже прийняті закони, якими передбачено покарання за вживання нецензурних слів.

У підлітковому віці відбувається пробудження першого зацікавлення до протилежної статі, перших романтичних почуттів, які нерідко бувають дуже гострими і драматичними, тому що підлітки ще не вміють стримувати їх (про що в своїх роботах зазначав В.О. Татенко). В.О. Сухомлинський підкреслював, що у старшому підлітковому віці або ранній юності статевий потяг є закономірним явищем, що підлітки біологічно вже є чоловіками чи жінками, і основою цього потягу є статевий інстинкт, хоча про це підлітки ще не знають. До закінчення школи вони мають бути психологічно готовими до дорослого життя, сформувати такі властивості, які дадуть змогу реалізувати себе в праці, громадському житті, в майбутній сім'ї. Однак цілком дорослий вигляд багатьох дівчат вже в 12-14 років штовхає їх на «дорослу» поведінку: користування косметикою; дотримання дорослої моди в одязі, зачісках; паління та вживання алкоголю; ранні сексуальні зв'язки, які нерідко закінчуються вагітністю. Організм дівчаток цього віку ще не закінчив свого формування. Дівчинка в 10-12 років ще не готова бути матір'ю ні морально, ні фізично. Тому небажана вагітність закінчується трагічно і для матері, і для дитини, і для всієї сім'ї.

Родина М. була досить заможною. Єдина дочка Анжела була красунею з дитинства, чим вона дуже пишалась серед подруг. По 5-6 разів на день зміню-

вала одяг, щоб похизуватись перед іншими. Вчилась погано, бо була до всього лінива. Не виявляла у дитинстві жодних нахилів чи здібностей. У 13 років закохалась у 18-річного хлопця. Після вечірки на честь його проводів до армії завагітніла. Нікому нічого не сказала майже до самих пологів. Юнак відмовився з нею одружуватись, і мати, якій було всього 32 роки, записала онука як свого сина. Зараз хлопчику 14 років. Хоч як від нього приховували правду, але він дізнався її. Свою матір, Анжелу, ненавидить, а бабусю, яку називає «мамою», любить, але зовсім не слухає. Вчитись не хоче, працювати теж. Ось так невимогливість до дітей, байдужість до їх внутрішнього світу закінчуються невдачами у їх вихованні.

Останнім часом не є рідкістю випадки, коли неповнолітні породіллі залишають на смітниках новонароджених немовлят, що є карним страшним злочином, тоді як дитину можна віддати на виховання державі перебуваючи ще у пологовому будинку. Такі випадки – свідчення необхідності посилення і в школі, і вдома морально-статевого виховання. Крім того, більшість дівчат досягають повного статевого розвитку між 16 та 17 роками, але часто зовні виглядають старшими за свої 12-13 років, через що нерідко стають жертвами насильницьких дій.

В старшому підлітковому віці формується схильність до самоаналізу, який відсутній у молодших підлітків. З'являються особливості самосвідомості та вміння самооцінки. Рівновага позитивних і негативних самооцінок у молодшого підлітка змінюється на гостре незадоволення собою. Виникає прагнення розуміння особливостей людей, а також своїх особистих стосунків з людьми, мотивів своїх та чужих вчинків, зростає самостійність поведінки й суджень. Завищена або знижена самооцінка, зарозумілість, грубість, негативізм, заперечення авторитетів, комплексування – все це виштовхує педагогічно занедбаного підлітка з класного колективу. Він заважає однокласникам вчитись, він не дає можливості вчителю добре організувати навчально-виховний процес. Тому не-

рідко від таких учнів педколективи шкіл позбавляються – і вони поповнюють ряди неповнолітніх правопорушників.

Підлітки спроможні не лише на окремі вольові дії, але й на вольову діяльність. Вони вміють ставити мету і планувати її досягнення. Л.С. Виготський підкреслював, що у підлітків поява значущої мети вирішує і проблему волі [3]. Формуються моральні почуття, які можуть бути поштовхом до дій. Зацікавлення стають більш цілеспрямованими і стійкими. Визначаються професійні наміри, які в юнацькому періоді ведуть до остаточного вибору професії. Несформованість цих якостей веде до відхилень у поведінці важковиховуваних підлітків та юнаків, на що вказував М.М. Заброцький [22]. Юнак, який закінчив середню школу і не обрав собі подальший шлях, довгий час нічого не робить, не шукає роботи чи курсів для навчання. І якщо цей період надовго затягується, то потім йому важко пересилити себе, свої лінощі чи боязкість. Він потребує моральної психологічної допомоги з боку батьків, родичів, друзів, психологів і педагогів.

Автори проаналізували лише основні психічні та фізіологічні особливості і новоутворення підліткового віку, які при несприятливих умовах накладаються на педагогічну занедбаність і важковиховуваність та дають негативні результати виховання, про що слід пам'ятати всім, хто працює з цією категорією дітей, вміти враховувати ці особливості у своїй роботі.

ДІАГНОСТИКА РІВНЯ ВІДХИЛЕННЯ У ПОВЕДІНЦІ ДИТИНИ

Уміння правильно і своєчасно поставити діагноз відхилення у поведінці дитини має велике значення для успішної роботи з подальшої корекції її поведінки. Вченими, які працювали над проблемами важкого дитинства, дана всебічна характеристика особистості, взаємин, особливостей характеру, поведінки, оточення дітей з відхиленнями у поведінці (тут і далі автори мають на увазі фізично і психічно здорових дітей). Авторами вперше виділені найголовніші види діяльності дітей з відхиленнями поведінки, ставлення до них батьків,

педагогів, одноліток, їх спілкування і взаємини, які дають можливість встановити не лише діагноз відхилення, але і його ступінь.

Пропонуємо всім, хто працює з важковиховуваними, розроблену авторами діагностику, яка допоможе в найкоротший час виявити основні відхилення в поведінці і моральному розвитку дитини, що особливо суттєво для молодих педагогів, класних керівників, яким доручили незнайомий учнівський колектив, для працівників служб виконкомів, інспекторів кримінальної міліції, суддів у справах неповнолітніх, соціальних служб, які не мають можливості упродовж кількох років допитливо вивчати кожного підлітка, що знаходиться у них на обліку.

Звичайно, спочатку слід побесідувати, познайомитись з дитиною (бажано також з батьками і педагогами), вивчити шкільну документацію, з'ясувати, чи знаходиться учень на обліку у школі як порушник дисципліни, можливо, ним вже цікавиться міліція та служба виконкому у справах неповнолітніх.

Для визначення рівня важковиховуваності учня авторами виділені 13 параметрів, які є основними видами діяльності та ставлення до них неповнолітнього. У першу чергу, це навчальна діяльність і ставлення до неї. Навчальна діяльність може бути неуспішною, але ставлення до неї – позитивним або ж навпаки. Так само трудова і громадська діяльність. Дисципліна у школі або іншому навчальному закладі, дотримання правил і норм поведінки, захоплення та зацікавлення поза школою, заняття у гуртках, секціях, клубах, участь у праці відповідно віку дитини, виконання громадських доручень у класі є головними показниками характеристики учня.

Важливим є ставлення дитини до самої себе, тобто вміння об'єктивно оцінити себе, а також дотримання правових і моральних норм, ставлення до матеріальних благ, розуміння важливості їх досягнення чесними способами. Показниками важковиховуваності підлітка є його спілкування у неформальних групах (на вулиці, у дворі), поза навчальним закладом, взаємини з ровесниками,

педагогами, батьками. Всі основні показники діяльності і ставлення підлітків перераховані авторами у поданій таблиці – див. Табл.1.

Таблиця 1 дуже проста і легка в користуванні, з її допомогою можна зробити перші необхідні висновки про занедбаність дитини в найкоротший час, підрахувавши кількість негативних оцінок. На нашу авторів, 1-3 відхилення у поведінці чи взаєминах дитини, якщо вони проявляються епізодично – це нормальна поведінка нормальної здорової дитини, з такими дітьми успішно працюють батьки і педагоги – див. Табл.1.

Таблиця 1

Діагностика рівня занедбаності дитини

Основні види діяльності та ставлення до них дитини	Оцінювання знаком + або -	Ступені		
		I початковий	II середній	III глибокий
1. Навчальна діяльність і ставлення до неї	встигає + не встигає -			
2. Дисципліна у школі	задовільна + незадовільна -			
3. Захоплення та інтереси	позитивні + негативні -			
4. Трудова діяльність та ставлення до неї	позитивна + негативна -			
5. Громадська активність	позитивна + негативна -			
6. Ставлення до себе (самооцінка)	позитивне + негативне -			
7. Ставлення до правових і моральних норм, їх дотримання	позитивне + негативне -			
8. Ставлення до матеріальних цінностей	позитивне + негативне -			
9. Спілкування в неформальних групах (з соціальною або асоціальною спрямованістю)	позитивне + негативне -			
10. Взаємини з однолітками	позитивні + негативні -			
11. Взаємини з педагогами	позитивні + негативні -			
12. Взаємини з батьками	позитивні + негативні -			
13. Ставлення до свого майбутнього	позитивне + негативне -			
Стійкість проявів		епізодична	часта	постійна
Всього негативних показників		4-7	8-10	11-13

Примітка: 1 екземпляр таблиці розрахований на діагностику 1 дитини

Початковий (I) ступінь педагогічної занедбаності підлітка (4-7 негативних показників за таблицею) характеризується незначними відхиленнями в моральному розвитку, які виникають у результаті бездоглядності дитини, відсутності позитивного емоційно-психологічного клімату в родині. Слабкий контроль батьків, їх байдужість до внутрішнього світу дитини призводить до втрати дитиною інтересу до навчання, незлісних порушень дисципліни, негативізму, нерозумної впертості, агресивності, конфліктів. Ці недоліки ще не затвердитись у поведінці та характері дитини, мають слабкий ступінь стійкості, проявляються не часто, епізодично. Зазвичай такі діти не виявляють зацікавлення до позакласних заходів чи громадської роботи, однак можуть з успіхом виконувати окремі доручення. Негативні показники на початковому ступені спостерігаються, як правило, у навчанні, ставленні до нього, у шкільній дисципліні і конфліктах з деякими педагогами. Однак відхилення в моральному розвитку дитини ще не виходять за межі сім'ї і школи. Класний керівник веде журнал спостережень за розвитком педагогічно занедбаною учня, складає план виховної роботи з корекції його поведінки, посилює зв'язок з батьками.

Середній (II) ступінь важковиховуваності може бути визначений при наявності комплексу негативних показників в таких основних видах взаємин і діяльності дитини:

- навчанні і ставленні до нього;
- шкільній дисципліні;
- праці та ставленні до неї;
- громадській активності;
- взаєминах з однолітками, педагогами, батьками;
- ставленні до правил і норм поведінки;
- ставленні до матеріальних цінностей.

Наявність 8-10 негативних показників (більше 50%) за представленою таблицею свідчить про велику моральну занедбаність учня, який вже не лише часто порушує дисципліну у школі, але й прийняті у суспільстві норми, правила

поведінки, адміністративні акти, деякі закони. Негативні прояви відбуваються, коли їх негативна якість зростає. Такий учень вже знаходиться на обліку не лише у школі, а й у інспектори кримінальної міліції у справах неповнолітніх, який проводить з ним профілактичну роботу разом зі школою, батьками, соціальними організаціями і службою у справах неповнолітніх виконкому;

Глибокий (III) ступінь важковиховуваності свідчить про скоєння підлітком правопорушень і злочинів, характеризується наявністю майже всіх негативних показників (11-13). На цій стадії у всіх важких школярів спостерігаються описані раніше негативні характеристики їх поведінки, які мають постійні прояви. На цьому ступені підлітком продовжують займатися всі вищеназвані особи та організації. Його поведінка неодноразово розглядається на засіданні педагогічної ради школи, здійснюються виховні заходи впливу і якщо вони не були ефективними – готуються матеріали для засідання суду, який вирішує подальшу долю підлітка (у відповідності до Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» від 24 січня 1995 р.).

За спостереженнями авторів, у важковиховуваних нерідко вимикають такі протиріччя: наприклад, при позитивному ставленні до навчання, розумінні його необхідності, вони не в змозі реалізувати його через великі прогалини у знаннях або лінощі, непосидючість, відсутність вміння вчитись, інтелектуальну пасивність чи з інших причин. Невміння займатись будь-яким видом корисної діяльності (навіть усвідомлюючи її необхідність – тобто при позитивному до неї ставленні) також є важливим показником педагогічної занедбаності і важковиховуваності учня. Особливо важко працювати з підлітками, які зневірились у батьках, у всіх дорослих людях, тому що діти їм довіряли і любили, а ці дорослі до них байдужі, багато разів зраджували їх сподівання, примушували страждати і морально, і фізично. Нічого хорошого від життя вони вже не чекають, зневірились у своєму кращому майбутньому.

Психіка підлітка складна, непостійна, мінлива, залежить від ситуації, обставин. Деякі вчинки можуть залежати не лише від характеру і темпераменту, а й від тимчасових психічних станів, тому можна помилитись в оцінці. Передчасне встановлення важковихованості може викликати формування справжнього «важкого» підлітка.

Отже, ступені занедбаності дитини відповідають ступеням розвитку негативних її рис за подано таблицею (Табл. 1):

- педагогічна занедбаність характерна для першого ступеню;
- важковихованість – проявляється на другому ступені;
- вчинення правопорушень (адміністративних, дрібних злочинів) характеризує третій ступінь.

Якщо протягом цього періоду, коли у дитини розвивались негативні нахили, вона не змогла самотійно або за допомогою батьків, педагогів та інших дорослих перебороти їх, то підліток потрапляє на злочинний шлях. Понад 90% тих, хто відбував покарання у місцях позбавлення волі, зізнаються, що перші злочини були скоєні ними в неповнолітньому віці. Вони не змогли чи не захотіли усвідомити свою негативну поведінку, обрали нездоровий спосіб життя, який був спрямований проти суспільства, що негативно позначилося на їх подальшому житті.

МЕТОДИКА ВСТАНОВЛЕННЯ ДІАГНОЗУ ВІДХИЛЕНЬ У ПОВЕДІНЦІ ДИТИНИ

Ефективність виховання важкої дитини великою мірою залежить від ранньої і правильної діагностики, а в подальшому – від вибору ефективних методів у проведенні індивідуальної виховної роботи з дитиною. На одному прикладі автори покажуть, як користуватись представленою раніше Таблицею 1.

У Миколаївському районі проживала хороша працююча сім'я, яка складалась з бабусі, мами і маленького сина. Батько пішов з сім'ї кілька років тому і

виїхав з села. Мама і бабуся сумлінно працювали на птахофермі, всю душевну щедрість віддавали маленькому Жені. Хлопчик ріс розумним, жвавим, активним. У школі вчився відмінно, був здібним і дисциплінованим. Три роки він був кращим учнем у класі. Мама, бабуся і вчителька не могли натішитись хлопчиком.

Коли Женя пішов до 4-го класу, мама, молода жінка 28 років, вдруге виїшла заміж. Для Жені, який до того був єдиним центром уваги у сім'ї, це було сильним потрясінням. Як усі егоїстичні діти, заміжжя матері він сприйняв як зраду і образу. До того ж взаємини Жені з вітчимою не склались. Із своїми переживаннями Жені ні до кого було звернутись: тепер він вчився у 4 класі, де викладало багато вчителів, а не один класовод, як було раніше. Всі вони були чужі і малознайомі, не викликали на душевну розмову. Мама і бабуся не розуміли, чому їх лагідний і спокійний Женя став вести себе неврівноважено, агресивно, вороже і в сім'ї, і у школі. Батьки мали невисоку освіту, книжок з виховання дітей не читали, з педагогами не радились, бо протягом 3 років для цього не було причини, і тому поведінка Жені була для них несподіваною. Вони не розуміли, що Женя вступив до підліткового віку, який сам по собі є важким періодом у житті дитини, а особливо вразливої. Що зміна складу сім'ї – поява вітчима – велика травма для всякої дитини, і тому хлопця треба було морально підготувати. Однак ні мама, ні бабуся не зробили цього.

Невдовзі мама народила дівчинку, що ще більше віддалило її від сина. Женя почувався забутим і зрадженним удруге. Мама і бабуся вдруге зробили ту ж саму помилку: не пробудили у хлопчика добрі почуття до малої безпорадної сестрички, не навчили допомагати доглядати її, гуляти, годувати, гратись, як це колись робилось і для нього, коли він був таким же маленьким, як це робиться в усіх хороших родинах. Натомість Женя став вчитись ще гірше, прогулював уроки, дружив зі старшокласниками, навчився палити. На зауваження батьків і вчителів відповідав грубістю. Познайомився з хлопцями, які вчилися у професійному училищі м. Миколаєва. Додому приходив пізно, щоб не чути докорів

матері. Згодом батьки вирішили переїхати до сусіднього села і забрати з собою Женю. Але нова школа і нові вчителі йому не сподобались, і він повернувся до бабусі. Однак до 7-го класу ходити не став, тепер його чисто бачили на вулицях села у компанії двох хлопців, що вчилися у ПТУ, у нетверезому стані.

Педагоги школи проводили з ним бесіди, але вже було пізно. Женю з батьками викликали до сілради – однак марно. Відвідував його її інспектор кримінальної міліції у справах неповнолітніх. Та все було дарма. Удень Женя відсипався, а вночі разом з друзками грабували погребі односельчан, пиячили, вели «веселий» спосіб життя. Після 14 крадіжок їх заарештували. Рішенням народного суду Женя, 13 років, був направлений на перевиховання до школи соціальної реабілітації, а двоє хлопців з ПТУ, 15-ти років – до професійного училища соціальної реабілітації.

Отже, на прикладі історії Жені П. ми бачимо, як хороша і здібна дитина з благонадійної родини поступово, але досить швидко (за 3 роки) стала не тільки важковиховуваною, але й злочинцем. Сім'я за цей час також втратила свої виховні можливості щодо Жені.

В той період, коли мама вийшла заміж і з'явився вітчим, у Жені можна було помітити 7 негативних показників за таблицею 1: навчальна діяльність, дисципліна у школі, погані взаємини з батьками, педагогами, однокласниками, відсутність трудової і громадської діяльності, що відповідає I (початковому) ступеню важковиховуваності, але Женя швидко перейшов до III ступеню важковиховуваності, коли знайшов старших «друзів» з асоціальною поведінкою, у нього з'явилися негативні інтереси (паління, випивка), що призвело до скоєння злочинів (крадіжок), егоїзм і завищена самооцінка (11 негативів). Виховні заходи сім'ї, школи, інспектора міліції у справах неповнолітніх вже не допомагали, і Женю, якому виповнилось 13 років, було направлено рішенням суду до школи соціальної реабілітації.

ОСОБЛИВОСТІ КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ З ПЕДАГОГІЧНО

ЗАНЕДБАНИМИ УЧНЯМИ

Практика перевиховання правопорушників А.С. Макаренка свідчить, що практично не буває абсолютно занедбаних дітей. Навіть на глибокому ступені важковиховуваності, коли у підлітка спостерігається перекручення ціннісних критеріїв моральності, антигромадська діяльність, асоціальне спілкування і поведінка, все ж таки існує кілька видів діяльності або взаємин, де він проявляє себе позитивно (спорт, праця, самодіяльність, любов до природи чи тварин). У виховній роботі з такими підлітками важливо встановити цей позитивний показник та використати його у подальшій роботі для перевиховання.

Першими виявляють відхилення у поведінці дітей батьки і педагоги. Чим раніше вони виявлені, тим краще і швидше піддаються корекції.

На початковому ступені занедбаності авторами рекомендується:

- глибоко вивчити індивідуально-психологічні особливості важкого учня, причини появи його педагогічної занедбаності, умови і недоліки виховання в родині;
- вивчити виховні можливості сім'ї, разом з нею організувати роботу з перевиховання;
- при слабкому встиганні у школі і поганому ставленні до навчання змінити це ставлення, розвивати пізнавальні інтереси учня, допомагати йому домогтись успішності у школі, заохочувати перші успіхи хоча б з одного предмету, потім з другого, третього, четвертого і т.д.;
- допомогти підлітку підвищити і закріпити свій статус у класному колективі в школі;
- змінити негативні взаємини з однолітками і педагогами на позитивні; розвивати позитивні риси, долати недоліки, формувати навички позитивної поведінки у школі, родині, суспільстві; переключити сили і здібності на корисну діяльність, щоб вся організація життя підлітка вимагала прояву кращих якостей. Іноді для цього необхідно перевести

школяра до іншого навчального закладу; підкреслювати свою віру в нього;

- здійснювати моральну підтримку і посилювати віру у власні сили; залучати до різноманітних видів праці й громадсько-корисної роботи у класі, школі, гуртках чи секціях за місцем проживання у відповідності до здібностей і інтересів учня;
- організувати в дитячому колективі роботу по поширенню моральних і правових знань, конкретних норм та правил поведінки; створювати ситуації, які демонстрували б перед важковиховуваним значення і авторитет колективу, дозволяли відчувати свій зв'язок з ним; навчити колектив пред'являти вимоги важковиховуваному учневі, а також допомагати йому подолати себе;
- призначити підлітку шефа з числа людей, яких він поважає і слухає; домогтись взаєморозуміння і єдності дій з батьками, подолати бездоглядність дитини у родині;
- підвищувати загальну і педагогічну культуру батьків шляхом індивідуальної роботи;
- разом з батьками контролювати дотримання режиму і проведення вільного часу учня;
- зробити батьків своїми співниками у перевихованні їх дитини, залучати батьків до громадської роботи у класі або школі.

При середньому ступені важковиховуваності автори вважають за необхідне проводити з підлітком роботу, яка рекомендується на першому ступені, а також:

- розкривати аморальність егоїстичних установок, поглядів і вчинків підлітка;
- надавати йому можливість проявити себе в організованій діяльності, виробничій праці та інше;

- особливого значення набуває організація правового виховання, тому що на цій стадії можливі правопорушення підлітка; проводити спільну роботу педагогів школи з інспектором кримінальної міліції у справах неповнолітніх і служби виконкому у справах неповнолітніх по оздоровленню сім'ї підлітка;
- здійснювати переоцінку моральних принципів, понять, ідеалів;
- формувати нове, позитивне ставлення до суспільних правил і законів і моральних норм;
- змінити неправильне, асоціальне ставлення до матеріальних цінностей;
- розвивати позитивні інтереси, допомогти підлітку організувати вільний час;
- пробудити інтерес до самовиховання, самоаналізу та самоконтролю, допомагати у його практичному здійсненні.
- розвивати критичне ставлення до неформальної групи з асоціальною спрямованістю, до якої належить підліток, сприяти її розпаду.

Перевихованим неповнолітніх глибокої III ступеню важковиховуваності найбільш ефективно в умовах спеціальних навчально-виховних закладів (шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації або центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх від 11 до 18 років), де працюють досвідчені спеціалісти. У залежності від змісту правопорушення підлітка слід звернути особливу увагу:

- при хуліганських проявах – на переорієнтацію моральних цінностей, посилити морально-правове виховання;
- при викраденні автотранспортних засобів на нереалізовану цікавість до техніки, неправильне ставлення до матеріальних цінностей, суспільних норм і правил;
- при крадіжках особистого майна громадян, державного та громадського майна, розбійних нападках, пограбуваннях, які оголюють недоліки глибинних якостей особистості, її спрямованості – потрібна робота з

перебудови особистості: формуванню розумних потреб, подоланню неправильного ставлення до матеріальних потреб; розвитку духовних інтересів, інтелектуальних почуттів, оскільки духовна убогість є основною причиною названих явищ.

На всіх ступенях роботи з важковиховуваним одним з основних педагогічних методів перевиховання є бесіда, якою не всі педагоги та інші працівники володіють повною мірою, а нерідко і не надають їй відповідного значення.

У проведенні бесіди можна виділити наступні етапи:

- постановка мети бесіди;
- підготовка матеріалів, знайомство з певним колом осіб, які дуже добре знають підлітка;
- проведення бесіди (за заздалегідь продуманими запитаннями);
- аналіз її результативності.

Починати бесіду з важковиховуваним радимо з питань, далеких від його правопорушення: про його захоплення, проведення вільного часу, про батьків, друзів та інше. Бесіда мусить бути щирою і невимушеною. Мета бесіди – виявити рівень розуміння підлітком свого правопорушення, відповідність його психічному розвитку, інтересам, віку, загальному розумовому та моральному рівню дитини. Перш ніж починати бесіду, слід ознайомитись з усіма матеріалами на підлітка, знати про нього позитивне і негативне, сформулювати мету бесіди і лише потім діагностувати ступінь важковиховуваності. Загальною метою кожної бесіди є вияв психічного стану неповнолітнього, розуміння ним свого вчинку, його власну самооцінку.

Якщо дитина знаходиться на початковому ступені важковиховуваності, до неї слід застосувати метод бесіди-роз'яснення в залежності від виду скоєного правопорушення (бродяжництво, хуліганство, крадіжки тощо). Педагог або інший працівник метою бесіди обирає:

- пояснити асоціальну спрямованість такої поведінки для оточуючих людей і для самого підлітка;

- показати негативні наслідки його поведінки;
- виявити його ставлення до своєї поведінки, своїх вчинків;
- намітити шляхи зміни асоціальної поведінки учня.

Нерідко підліток у бесіді намагається показати себе кращим, пом'якшити або прикрасити події. Це відбувається не тому, що він брехливий за характером, а тому, що низька самооцінка власних вчинків, хибний романтизм, фантазії властиві цій категорії дітей. Підлітка слід слухати уважно, доброзичливо, зрідка ставити такі запитання, які зробили б його відповіді більш правдивими, змушували правильно оцінювати свої дії, справжні мотиви і причини поведінки. Кожне наступне запитання мусить поглиблювати попереднє.

Бесіда за методом «уяви собі, що...», бесіда-аналіз чужих вчинків чи висловлювань також можуть бути ефективними. При відвертій бесіді не слід робити записи, тому що це сприятиме замкненості підлітка. Не слід принижувати дитину, погрожувати, підвищувати голос. Після бесіди у неповнолітнього не повинна виникнути упертість чи негативізм, а навпаки – розуміння неправильності своєї поведінки, психологічна розрядка.

У залежності від індивідуальних особливостей дитини, ступеня її важковиховуваності, усвідомлення правопорушення, бесіда з одними може бути більш м'якою, з іншими – більш жорсткою, однак завжди рівною і довірливою. Підліток повинен відчувати, що перед ним людина, яка щиро бажає йому допомогти.

Крім бесід, працівники служб виконкомів та інспекцій кримінальної міліції у справах неповнолітніх проводять опитування (допит), тобто ставлять ті ж цілі, що й під час бесіди, і проводять опитування подібними педагогічними прийомами у присутності педагога.

Так, у бесіді з неповнолітніми, які мали статеві зв'язки, не слід акцентувати на них увагу дитини, яка багато про що через деякий час забуде, тоді як підвищена увага дорослих, неодноразові розпитування до дрібниць можуть стати основою подальшої аморальної поведінки.

Запропоновані схеми бесід з правопорушниками і важковиховуваними не є універсальними, однак можуть допомогти практичним працівникам-початківцям.

Слід завжди пам'ятати, що головними принципами у роботі з перевиховання дітей на будь-якому ступені важковиховуваності є:

- спиратись на позитивні моральні якості, які є в кожній дитини;
- формувати позитивні мотиви поведінки;
- включити школяра в дружній дитячий колектив;
- поступово і цілеспрямовано замінювати негативні взаємини і відношення підлітка на більш позитивні.

ХАРАКТЕРИСТИКА НЕБЛАГОПОЛУЧНИХ РОДИН

«Корені розвитку особистості дитини лежать у сімейному вихованні, – стверджував Б.С. Кобзар, – саме сім'я є первинним виховним колективом, де дитина вперше засвоює норми ... моралі і правила гуртожитку, придбає перші навички спільної праці, де формуються її ідеали» [15]. В сім'ї у дітей виробляються певні погляди і поняття, саме в дитинстві можуть бути закладені основи майбутньої протиправної поведінки, особливо якщо батьки не хочуть працювати, пиячать, крадуть, мають проблеми з правоохоронними органами.

Вплив нездорового виховного середовища на формування особистості підкреслював А.С. Макаренко: «Я не знаю жодного випадку, коли б повноцінний характер виник без здорових виховних обставин, чи навпаки, коли характер перекручений одержався б, незважаючи на правильну виховну роботу» [20].

Несприятливими умовами, що ускладнюють контроль батьків за поведінкою дітей, є: зайнятість на роботі батьків (особливо обох), робота в кілька змін, відрядження, велика віддаленість від місця проживання. Негативними факторами для виховання дітей є неповні родини, у яких відсутній один з батьків, найчастіше саме батько, а одна мати не в змозі забезпечити утримання і виховання дітей. Безвідповідальне ставлення батьків до своїх обов'язків, низький рівень їх

усвідомлення, конфліктні взаємини в родині, низька професійна кваліфікація, відсутність достатньої загальної і педагогічної культури, а також турботи, душевності і тепла між батьками, батьками і дітьми, недостатність духовного спілкування (нерідко 20-30 хвилин на добу), безконтрольність приводять їх до педагогічної занедбаності, важковиховуваності дітей, протиправної поведінки (втеч з дому, бродяжництва, тютюнопаління, алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, захворювань на СНІД, венеричних хвороб, крадіжок, пограбувань, розбійних нападів тощо).

Ефективність сімейного виховання дітей у першу чергу залежить не від матеріального стану родини, а від її соціального благополуччя: поглядів, ідеалів батьків, їх участі у громадсько-корисній праці. У родинях, де погляди і поведінка батьків суперечать уявленням суспільства, це згубно впливає на дітей, на розвиток і становлення їх моральності. У таких родинях виростають важкі, морально спустошені, схильні до порушень громадських норм і правил поведінки діти. Цьому сприяє надлишок вільного часу, відсутність позитивних інтересів у позаурочний час, повна безконтрольність із боку батьків і педагогів.

Останнім часом з'явилась велика кількість розбещених дітей, які становлять більше 40% серед педагогічно занедбаних. Про це говорив ще А.С. Макаренко: деякі матері через нерозумну сліпу любов до своїх дітей самі виховують із них самодурів, і в цьому вбачають виконання свого обов'язку.

Непоодинокі випадки, коли навіть при наявності обох батьків вихованням дітей займаються лише матері, а батьки, проживаючи в родині, не займаються дітьми (так звана «прихована безбатьківщина» – 68%).

У 30,2% вивчених авторами неблагонадійних родин батьки пиячили, а тому не приділяли уваги дітям, не були для них авторитетом. У третині родин батьки не знали про захоплення та інтереси своїх дітей, чим вони займаються, з ким товаришують.

Абсолютна більшість батьків (96%) хотіли б прищепити своїм дітям чесність, доброту, любов до праці, повагу до старших та інші позитивні якості,

однак не зуміли цього зробити. Однією з причин цих невдач була педагогічна неграмотність батьків, 61% яких в жодному лекторії ніколи не навчався, навіть не відвідував батьківські збори в школі.

Сім'ї, які не справляються зі своїми виховними функціями, називають проблемними, кризовими, неблагонадійними або неблагополучними.

На погляд авторів, їх можна поділити на 2 великі групи:

1. Родини, які не займаються вихованням своїх дітей, що призводить їх до важковиховуваності та неправомірної поведінки;
2. Родини, які займаються вихованням дітей, але застосовують непедагогічні методи виховання, що також нерідко спричинює дитячу важковиховуваність, або й неправомірну поведінку.

Основні різновиди взаємин першого типу родин:

- відкриті конфлікти між батьками, що призводить до розпаду сім'ї, до яких залучаються діти;
- приховані від сторонніх конфлікти, емоційна невизначеність дитини в сім'ї;
- пияцтво, аморальна поведінка одного чи обох батьків. У таких родині діти бездоглядні, відсутній контроль за їх поведінкою і навчанням, вони допізна знаходяться на вулиці, голодні, брудні, невідомо чим займаються, з ким товаришують;
- батьки вважають за головне – забезпечити дитину матеріально, але відсутня увага до її внутрішнього світу. Дитина самотня, батьки не розуміють її і не прагнуть цього;
- легковажне ставлення до виховання дітей, нерозуміння відповідальності за свої батьківські обов'язки;
- зневажливе ставлення до дитини, яка є для них тягарем, недоброзичливість, грубість, нетерпимість, фізичні покарання;
- надзвичайна зайнятість роботою одного чи обох батьків, недостатнє спілкування, що негативно відбивається на вихованні дитини;

- відсутність турботи і теплоти між членами сім'ї, бажання зробити одне одному приємне чи потрібне, трудового клімату у родині, невміння або небажання прищеплювати дітям трудові чи інші корисні навички та звички.

Основні різновиди взаємин другого типу родин:

- надлишок уваги до дитини, яка є центром сім'ї;
- відсутність вимог до дитини;
- панібратські взаємини;
- надто суворі взаємини, фізичні покарання;
- відсутність єдиних вимог дорослих членів сім'ї до дитини;
- невміння узгодити родинне виховання з державним чи громадським (у дитячому садку, школі, профтехучилищі тощо);
- атмосфера збагачення, яка негативно впливає на всіх членів родини, та деякі інші.

Діти першої групи сімей, як правило, бездоглядні, безконтрольні, духовно одинокі, нервові, збуджені, постійно конфліктують з батьками, педагогами, однолітками, шукають спілкування поза родиною та учнівським колективом, погано навчаються, не беруть участі у громадській роботі, не мають позитивних захоплень та інтересів.

Діти другої групи сімей зазвичай ростуть егоїстами. Вони впевнені, що їм все дозволено, що все існує для них. Вони не рахуються з вимогами і бажаннями інших людей. Звичка бути завжди в центрі уваги веде до конфліктів з однолітками і педагогами. У дитячому колективі вони відчують себе невпевнено, незрозумілими, обділеними, а батьки підтримують їх в цьому. Через надмірну суворість деяких батьків та фізичні покарання діти жорстокі і грубі до одноліток.

Всі названі та деякі інші недоліки виховання можуть спричинити важковиховуваність і злочинність. У випадку, коли водночас з'являється кілька таких

недоліків, вони створюють певне середовище, яке сприяє виникненню важковихованості або й злочинності.

Останнім часом кількість родин, які не забезпечують виховання дітей, значно збільшилось, а це свідчить про необхідність роботи з їх виявлення й надання можливостей організації дозвілля, а також матеріальної допомоги у вихованні дітей, наданні батькам психолого-педагогічних, юридичних та медичних знань.

ДІАГНОСТИКА НЕБЛАГОПОЛУЧЧЯ РОДИНИ

Авторами розроблена діагностика встановлення ступеня сімейного неблагополуччя, виходячи з таких основних критеріїв характеристики родини: склад сім'ї (повна, коли наявні обидва рідні батьки, неповна – коли один з батьків відсутній, причина відсутності може бути різною), наявність інших родичів; кількість дітей у сім'ї та їх вік; освіта і загальна культура батьків; соціальна орієнтація та громадська активність (участь у виробничій праці, громадській роботі); матеріально-побутові умови родини; ставлення до матеріальних цінностей (розумне чи нерозумне – жадоба до збагачення); трудове виховання дітей в родині; інтереси і заняття батьків у вільний час; ставлення до законів, громадських правил та моральних норм і їх дотримання; взаємини між батьками; ставлення до виховання дітей; вміння їх виховувати; взаємини з дітьми; ставлення до навчально-виховного закладу і його педагогів – всього тринадцять показників, які перелічені нижче.

Діагностуючи сімейне неблагополуччя, автори пропонують встановити три ступені: початковий (I), середній (II), глибокий (III) – див. Табл.2.

На початковому (I) ступені спостерігається приховане неблагополуччя родини. Батьки проявляють активність у вихованні дітей: їх внутрішні конфлікти приховуються від сторонніх, але не є секретом для дітей. Найчастіше такі батьки мають низьку кваліфікацію з професії або не мають її зовсім. Увага до дітей в цих родинах залежить від взаємин батьків, які поступово погіршуються.

Низька загальна і педагогічна культура дозволяє їм застосовувати непедагогічні дії: погрози, побої або навпаки – вседозволеність, потакання примхам та інше. Особливе значення має перший показник – це склад сім'ї.

У неповній родині молода мати (або батько) займається влаштуванням особистого життя, що є цілком закономірним. Але саме через це дітям приділяє мало уваги. Тому діти нерідко допізна залишаються на вулиці, не виконують домашніх завдань, пропускають уроки, погано ведуть себе, конфліктують з педагогами і однокласниками. Батьки рідко цікавляться шкільними справами своїх дітей та їх зацікавленнями.

Середній (II) ступінь сімейного неблагополуччя вже помітний: батьки не приділяють належної уваги дітям, не слідкують за їх навчанням, поведінкою, зовнішнім виглядом, харчуванням, не знаходять часу для спілкування з ними. Нерідко один з батьків, найчастіше батько, пиячить, агресивно веде себе в сім'ї, через що в родині постійно відбуваються конфлікти і скандали, в які втягуються діти. Батьки стають байдужими до дітей, а діти лишаються безконтрольними, бездоглядними.

Зазвичай в неповній сім'ї мати (або батько), займаючись влаштуванням особистого життя, постійно запрошує до свого житла сторонніх людей, можливе пияцтво, аморальність батьків, що відбивається на поведінці і моральному розвитку дітей, які спостерігають все це. У них посилюється байдужість до навчання, вони часто кидають школу. Знаходять спілкування поза школою. Палять, вживають алкоголь і наркотики, скоюють правопорушення.

Третій глибокий ступінь родинної неблагонадійності – це явне, відкрите неблагополуччя. Батьки досить довгий час не займаються вихованням дітей (через алкоголізм, аморальну поведінку, конфліктні взаємини та інше). Нерідко припиняють працювати або роблять прогули, часто переходять з однієї роботи на іншу, не працюють зовсім, що негативно впливає не лише на матеріальний стан родини, а й на моральний розвиток дітей. Особливо страшне становище у дітей, якщо пиячать і батько, і матір. Діти впевнились у байдужості до них

батьків, звикли до безконтрольності, пристосувались жити самотійно. Мають своє коло спілкування, нерідко кримінальне, втікають з дому, бродяжать, здійснюють крадіжки, грабування, займаються проституцією, вживають наркотики, токсини, алкоголь.

Своєчасний і точний діагноз, вибір оптимальних засобів розпізнання родинної неблагонадійності і неблагополуччя, яке веде до появи педагогічної за-недбаності і важковихованості дітей, дозволяє це попередити.

Попередження та подолання родинного неблагополуччя одночасно є попередженням і профілактикою правопорушень та злочинності неповнолітніх. Разом з тим діагностування неблагонадійності родини не повинно бути передчасним чи помилковим (як і передчасний діагноз важковихованості дитини).

Неблагополучні родини, в яких страждають діти, потрібно своєчасно ви-

Таблиця 2

Діагностика рівня неблагополуччя родини

Основні види діяльності та відношень	Оцінюється знаком «+» або «-»	Ступені		
		I початковий	II середній	III глибокий
1. Склад родини	повна + неповна -			
2. Освіта і загальна культура батьків	висока + низька -			
3. Соціальна орієнтація та громадська активність	позитивна + негативна -			
4. Матеріально-побутові умови родини	задовільні + погані -			
5. Ставлення до матеріальних цінностей	розумне + нерозумне -			
6. Трудове виховання в родині	є + немає -			
7. Заняття та інтереси батьків у вільний час	позитивні + негативні -			
8. Ставлення до закону та моральних норм, їх дотримання	позитивне + негативне -			
9. Взаємини між батьками	позитивні + негативні -			
10. Ставлення до виховання дітей	позитивне + негативне -			
11. Вміння їх виховувати	вміють + не вміють -			
12. Взаємини з дітьми	позитивні + негативні -			
13. Ставлення до навчально-виховного	позитивне +			

закладу та його педагогів	негативне -			
Всього негативних показників		4-7	8-10	11-13

Примітка: 1 екземпляр таблиці розрахований на діагностику однієї родини

являти. Це справа не лише педагогів і міліції, але й всіх громадян, особливо, сусідів, які є першими свідками важкого життя дітей.

Особливо страшно, якщо це діти дошкільного або ясельного віку, які неспроможні допомогти собі самостійно. Так, молода жінка А., маючи двох дітей одного і двох років, постійно залишала їх замкненими в квартирі, а сама зникла на кілька днів. Діти звикли до цих знущань, мовчки плакали або голодні спали. Сусіди у відкриту фіранку кидали їм їжу, лаяли гуляшу матір, але нікуди не сповіщали, поки діти не захворіли. Лише тоді довелось викликати лікарів і міліцію. І такі випадки є непоодинокими, доволі часто зустрічаються.

МЕТОДИКА ВСТАНОВЛЕННЯ ДІАГНОЗУ СІМЕЙНОГО НЕБЛАГОПОЛУЧЧЯ

Повернемося до наведеного раніше прикладу виховання Жені П.: сім'я була неповною (без батька); мама і бабуса, які виховували Женю, не мали високої освіти, кваліфікації і культури. Сумлінно працювали та нічим іншим не цікавились, крім заробітку. Дотримувались законів і моральних норм суспільства. У вихованні Жені через брак знань з педагогіки та психології вони допустили багато помилок, зробивши спочатку його центром сім'ї, а потім відібравши цей статус без жодних пояснень. Слабким було і моральне виховання хлопця. Дитина по-своєму оцінила зміни у ставленні до себе, і почала чинити опір. За Табл. 2 можна нарахувати 5 негативних показників (1-ий, 2-ий, 7-ий, 11-ий і 12-ий), які свідчать про перший, початковий ступінь сімейного неблагополуччя родини.

ОСОБЛИВОСТІ КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ З НЕБЛАГОПОЛУЧНОЮ РОДИНОЮ

На першому, початковому ступені сімейної неблагонадійності з родиною проводиться індивідуальна виховна робота з оздоровлення сімейного клімату та попередження бездоглядності дітей з цієї родини педагогічним колективом навчально-виховного закладу, який відвідують діти даної родини. Бажано до цієї роботи залучити батьківський комітет класу і школи, громадськість за місцем проживання або роботи батьків.

На початковому ступені необхідно:

- вивчити особливості даної родини та її виховні можливості;
- допомогти уникнути родинних конфліктів. Можливі звернення до нарколога, невропатолога, психолога чи іншого спеціаліста;
- проводити з батьками індивідуальні бесіди про необхідність підвищення загального культурного рівня і набуття деяких психолого-педагогічних знань;
- особливу увагу звернути на методи виховання у родині, систему заохочень і покарань, стиль виховання (авторитарний, ліберальний чи демократичний), допомагати батькам обирати ефективні педагогічні методи;
- разом з батьками виробити режим дня, сприятливий для навчання і розвитку їхньої дитини;
- навчити батьків здійснювати контроль за навчанням дітей, раціонально використовувати вільний час;
- залучати батьків до проведення виховних заходів у класі чи школі, до керівництва шкільними гуртками;
- спілкуватись з батьківськими комітетами класу і школи, громадськістю за місцем проживання та роботи.

Другий, середній ступінь неблагополуччя родини вимагає посилення індивідуальної виховної роботи, відвідування сім'ї вдома педагогами, соціальними працівниками, інспектором кримінальної міліції у справах неповнолітніх, дільничним інспектором міліції. Важливою є необхідність викорінювання головної причини сімейної неблагонадійності (таких як алкоголізм батьків, наркома-

нія, аморальна поведінка, хуліганство, крадіжки та інше). Особливе значення має адміністративно-правова робота інспекторів міліції з батьками. Така родина береться на облік у школі і міліції. Одночасно працівники названих відомств проводять роботу із дітьми цієї родини, які вже можуть мати початковий, середній або глибокий ступінь важковиховуваності.

На третьому, глибокому ступені сімейної неблагонадійності педагогічному колективу навчально-виховного закладу активно допомагають інспектори міліції, соціальні робітники, працівники служби у справах неповнолітніх виконкому місцевої Ради народних депутатів, громадськість. На цьому ступені домінують заходи карально-виховного характеру як до батьків, так і до їхніх дітей, які визначає народний суд.

Ефективність перевиховання важкої дитини великою мірою залежить від проведення індивідуальної виховної роботи з родиною по поверненню її виховних можливостей, а також від ранньої і правильної діагностики.

Крім розроблених авторами і запропонованих практичним працівникам **важкого дитинства термінової діагностики педагогічної занедбаності і сімейного неблагополуччя**, ми пропонуємо також програму паралельного вивчення важкої дитини та її родини одночасно (Схема 1). Існуючі програми рекомендують їх окреме вивчення, внаслідок чого з поля зору випадають деякі важливі особливості сімейного виховання, необхідні для правильної діагностики, встановлення причин відхилень у поведінці дітей і вибору оптимальних методів подальшої роботи з дитиною та її сім'єю.

Схема 1

Програма паралельного (одночасного) вивчення особистості дитини з відхиленою поведінкою та її родини

1. Загальні дані дитини:

Прізвище та ім'я _____

Число, місяць, рік народження _____

Клас, школа навчання _____

Де і з ким проживає _____

Стан здоров'я, фізичний розвиток, риси характеру, темперамент, здібності _____

Психічні особливості (увага, мислення, пам'ять) _____

Чи виявляє інтерес до знань? З яких предметів? _____

Як відвідує школу _____

Дисципліна у школі _____

Дисципліна у громадських місцях _____

Стосунки з педагогами _____

Статус учня у класі _____

Спілкування з однолітками _____

Як поводить себе вдома _____

Хто допомагає у виконанні домашніх завдань _____

Хто з членів родини має на дитину найбільший вплив _____

Хто роз'яснює правила поведінки, норми моралі _____

Які має позашкільні інтереси _____

З ким дружить _____

Як проводить дозвілля _____

Які має трудові доручення в школі і вдома _____

Чи має шкідливі звички, які _____

У чому виявляється педагогічна занедбаність _____

2. Дані про батьків:

Мати (прізвище, ім'я, по-батькові) _____

Рік народження _____

Освіта, професія _____

Де і ким працює _____

Де проживає _____

Батько (прізвище, ім'я, по-батькові) _____

Рік народження _____

Освіта, професія _____

Де і ким працює _____

Де проживає _____

3. Дані про сім'ю та виховання дітей:

Кількість дітей у сім'ї та їх вік _____

Інші члени родини _____

Побутові, матеріальні, житлові умови родини _____

Чи мають батьки шкідливі звички _____

Як проводять дозвілля _____

Спосіб життя родини, особливості виховання дітей, традиції сім'ї _____

_____

_____

Взаємини між батьками _____

Взаємини з дітьми _____

Якщо недоброзичливі, то чому _____

Чи бувають конфлікти між батьками, як часто _____

Участь у вихованні дітей _____

Чи прищеплюються дітям моральні, культурні, трудові навички _____

Чи контролюють батьки навчання і поведінку дітей _____

Взаємини з педагогами школи _____

4. Загальні висновки:

Які профілактичні заходи з учнем і його родиною були проведені, коли і ким _____

їх результати _____

Рекомендації батькам з подолання важковиховуваності дитини _____

Рекомендації з поновлення виховного авторитету батьків _____

Дата

Прізвище, посада, підпис
того, хто дає рекомендації

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ЗАНЕДБАНOSTІ І ВАЖКОВИХОВУВАНOSTІ

Висновки вчених і педагогів-практиків свідчать, що основною причиною виникнення педагогічної занедбаності і відхилень у поведінці дітей є сім'я, яка не може впоратись зі своїми виховними функціями через безвідповідальність батьків (зловживання алкоголем, наркотиками, аморальність), використання непедагогічних засобів виховання (фізичних покарань, надмірно суворих і жорстоких вимог, байдужості до життя дитини або, навпаки, надмірної ніжності, вседозволеності, потурання капризам тощо).

Несприятливі умови життя в родині, шкідливі звички батьків (або одного з них), відсутність єдиних вимог всіх членів сім'ї до дитини, часті конфлікти і сварки у присутності дітей^ які закінчуються бійками, розлученням подружжя, нерідко втягнення дітей у конфлікти – все це негативно впливає на психіку, фізичне здоров'я дітей та їх поведінку. У таких родинах вдома завжди брудно, незатишно, немає меблів та іграшок, немає їжі та одягу. Сусіди годують дітей, що є покинутими, бездоглядними, у брудному одязі, допізна блукають по вулиці чи у дворі, виглядаючи батьків, які можуть не з'являтися додому кілька днів або й тижнів.

Хлопчик Діма з трьох років призвичаївся шукати їжу після батьківських вечірок. Коли батьки лягали спати, голодний хлопчик доїдав і допивав усе, що

залишалось на столі. Так він став палити і пити. У 11 років був направлений до школи соціальної реабілітації за ухилення від навчання і алкоголізм.

У дівчинки Ліди батько пив, а коли був п'яний – бив і матір, і доньку. Мама померла від побоїв, батько – від горілки. Залишилась Ліда з бабусею, яку зовсім не слухала. Росла злою, жорстокою, дратівливою. Дружила лише з хлопцями-хуліганами, палила, випивала, билась нарівні з ними. Особливо жорстокою стала у 13-14 років: у школі не залишилось жодної гарненької дівчинки, яка добре вчиться і має хороших батьків, щоб Ліда не відлупцювала її. А була за те, що симпатична, що добре вчиться, що її люблять батьки – тобто за все, чого у самої Ліди не було. Так вона побила понад 50 учениць-старшокласниць, разом з хлопцями брала участь у дрібних крадіжках з кіосків, за що в свої 15 років була відправлена до профтехучилища соціальної реабілітації на 3 роки.

Діти з важким дитинством грубі, злі, невірні, мають нервові розлади. Видатний польський дитячий психіатр і педагог Януш Корчак пояснював, жорстокість і злість дитини тим, що вона страждає, і це мусить розуміти вихователь. Відхилення у поведінці дітей – явище складне і залежить від багатьох факторів, які взаємодіють між собою (такі як спадковість, оточуюче середовище, психічні особливості характеру, поведінки, звичок батьків та самої дитини, особливості її виховання) [1]. Збіг кількох таких факторів веде до педагогічної занедбаності дитини і наступної важковиховуваності.

Про те, як впливає атмосфера родини, її спосіб життя, традиції і звички на виховання і подальшу долю дітей, свідчить розповідь старої вчительки: «Багато років тому я починала свою педагогічну діяльність в одній з найвіддаленіших шкіл міста, у селищі, де жили робітники великого заводу. Це були прості, малоосвічені люди, які вели майже однаковий у всіх родинах селища спосіб життя: тяжка робота, часті випивки з бійками, особливо у вихідні та святкові дні, нещасні забиті жінки, які працювали на фізично тяжких роботах на цьому ж заводі малярями, кранівницями, різноробочими. На виховання дітей у батьків не було ні часу, ні потреби: «як вирости ми, так виростуть і вони», – вважали

батьки. Фактично вихованням малят займались неосвічені, малокультурні бабусі, а з 7 років – вчителі 8-річної школи, яка існувала у селищі. І дійсно, вчителі маленької школи влаштовували з учнями красиві свята, різноманітні ігри і змагання, концерти художньої самодіяльності. Діти були здібні, активні, добре піддавались виховним впливам. Незабаром робітників заводу переселили у нові будинки в іншому мікрорайоні, школу закрили, а дітей перевели до школи за місцем проживання. Так я розлучилась зі своїми учнями, у яких була класним керівником у 6-ому і 7-ому класах і до яких прикипіла душею, як і вони до мене. Іноді ми зустрічались з кимось з них, я розпитувала про їх подальше навчання і життя. Потім наші зв'язки перервались на кілька років. За цей період трапилось багато поганого в житті моїх вихованців. Я часто про це думаю і відчуваю якусь провину перед ними. Чому кращий учень школи, який претендував на золоту медаль, взяв участь у груповому зґвалтуванні і у 10-му класі потрапив за ґрати на 10 років? Чому хороша, розумна, талановита дівчинка стала гулящою, неодноразово з 16 років лікувалась від триперу, гонореї, сифілісу, а потім спилась? Чому багато колишніх учнів нашої школи стали п'яницями, сиділи за ґратами? Дуже гірко думати про долю моїх учнів, але мене ці думки постійно тривожать. Від педагогів великою мірою залежить виховання дітей, однак найголовнішим залишається теплота сімейних стосунків, любов між батьками, любов і турбота про дітей, хороші сімейні звички і традиції, позитивний спосіб життя, поведінка, погляди, культура і освіченість батьків. Майже всі мої і здібні, і нещасні вихованці жили в страшних родинах: у кількох з них через алкоголізм повісився батько. У багатьох батько або старший брат чи хтось із родичів сидів за ґратами. У жвавої дівчинки через численні зради батька повісилась мати, а батько через місяць оженився і швидко віддав дочку до ПТУ. У всіх родинах полюбляли гучні гулянки, після яких викликали міліцію і швидку допомогу. Батьки били і принижували матерів, били дітей, бились, коли були п'яними, один з одним.

Родинне виховання переважило шкільне. Після свят у школі, прийшовши додому, діти повертались до жорстокості, агресії, принижень. Нещодавно я зустрілася із жвавою дівчинкою і не впізнала її, але вона пізнала мене. Торгувала овочами на ринку. Напідпитку, обличчя у синцях, брудний одяг. Від колишньої привабливості нічого не залишилось. Заміжня, двоє дітей: син в армії, дочці 16 років, вчитись не хоче. Яюсь заходили вдвох до мене додому, обидві були з запахом алкоголю. Вони розповіли про моїх учнів: хто чим займається, хто п'є, хто відсидів, хто сидить. Після їх відвідин зникли лаковані туфлі. На моїх очах гине вже друге покоління. Хочеться голосно розпачливо закричати: батьки! Що ви робите із своїми дітьми? Чи маєте ви право бути безвідповідальними перед ними і перед всіма нами?»

До негативної поведінки при несприятливих умовах виховання дитину можуть привести деякі психолого-фізіологічні фактори підліткового віку. Це, перш за все, прагнення дорослості і незалежності, загострене почуття гідності і своєї неповторності; юнацький максималізм; намагання заявити про себе, виділитись серед натовпу будь-якими, навіть негативними, вчинками; статеве дозрівання, яке потрясає весь організм, провокує дитину на незрозумілу чи нерозумну поведінку; акселерація, що викликає хворобливий стан через випереджаючий ріст тіла і його внутрішніх органів у довжину порівняно з об'ємом, та деякі інші.

Видатний психолог Л.С. Виготський вважав головною причиною важковиховуваності саме труднощі підліткового віку, пов'язані з неузгодженістю анатомо-фізіологічного розвитку та психічних процесів. При багаторазовому повторенні відхилення поведінка перетворюється для підлітка у звичну, якщо дорослі не реагують, – стає нормою і веде до більш глибокої педагогічної занедбаності, важковиховуваності, правопорушень і, нерідко, до злочинів [3].

Педагогічній занедбаності та важковиховуваності можуть сприяти також недоліки, помилки або упущення в навчально-виховній діяльності школи або окремих педагогів, такі як формалізм у роботі вчителя, презирливе ставлення

до учнів, постійне приниження їх гідності (принизливі зауваження перед усім класом типу: «Я знала, що ти не зможеш відповісти», «Що ти можеш розумного сказати?», «Від тебе не можна чекати нічого хорошого» і таке інше); формальне, бездушне виконання деякою частиною педагогів своїх професійних обов'язків (провів урок – і швидше додому), слабка позакласна робота, нетактовність, грубість у взаєминах, невміння враховувати інтереси учнів в організації дозвілля; незнання педагогами особливостей підліткового віку і психологічних особливостей занедбаних дітей, їх характеру, рис поведінки; незнання причин важковиховуваності, а тому недоцільний вибір засобів педагогічного впливу; слабка, безсистемна і формальна правовиховна робота в школах та профтехучилищах, її відсутність у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах.

У багатьох навчальних закладах, окремих групах і класах пишуться і вивішуються чудово оформлені куточки з планами проведення правового виховання і правових знань, а насправді бесіди та зустрічі бувають рідко, проходять нецікаво. Юристи називають величезну кількість статей закону, назви і номери яких слухачі не запам'ятовують, через що зникає виховний смисл, а тому користі приносять небагато.

До одного з профтехучилищ був запрошений на зустріч помічник прокурора. Всіх учнів під наглядом майстрів привели до зали, розсадили за місцями. Однак кілька хлопців втекли з цього заходу, бо було нудно і нецікаво. Поки помічник прокурора читав лекцію, вони за будинком клубу згвалтувати ученицю цього училища.

Важковиховуваність і злочинність щороку зростають, з'явилися не лише класи, а школи педагогічно занедбаних і важковиховуваних учнів. У колоніях України знаходиться в ув'язненні більше 100 тисяч неповнолітніх, майже всі вони раніше знаходились на обліку спочатку в школі як важковиховувані, а потім у міліції – за скоєння правопорушень і злочинів. Робота з морального виховання поряд із правовиховним, роз'яснення норм моралі та законів на ранньому етапі важковиховуваності систематично з ними не проводилась.

В одному з районів області з'явилась група учнів з асоціальною поведінкою, в яку входили найбільш «круті» хлопці 7-8 класів. Інспектор міліції у справах неповнолітніх зрозумів, що хлопцям не вистачає романтики, виходу енергії, забагато вільного часу, є шкільні та домашні проблеми. Разом з підлітками він ходив на рибалку, у походи, побудували у лісі свою халабуду-штаб. Одночасно на доступних прикладах інспектор роз'яснював закони про неповнолітніх. А після того, як хлопці з інспектором відвідали СІЗО (слідчий ізолятор), розбійницькі нахили найбільш агресивних підлітків зникли зовсім.

Велике значення для виховання правильної поведінки, позитивних звичок, навичок, смаків має організація вільного часу дітей і підлітків. Необхідно навчити кожну дитину цікаво і корисно проводити своє дозвілля. Якщо дитина не любить читати книги, не займається в гуртках, не одержує жодних завдань ні від батьків, ні від педагогів – звичайно, вона нудьгує від бездіяльності, хотіла б чимось зайнятись, але не знає чим.

Наведемо пекучі рядки з листа одного ув'язненого неповнолітнього правопорушника:

«Шлях до колонії починався зовсім непомітно. Просто в мене було забагато вільного часу. Матір з ранку до ночі на роботі, а я з друзями безцільно швендяв вулицями міста. Якось через відкрите віконце автомобіля викрали дорогий магнітофон, барсетку з грошми та мобільником. «Відмітили» таку удачу і вже в нетверезому стані влізли в кіоск, де взяли кілька блоків сигарет. Злодіями себе не відчували, все здавалося грою. Після цього були інші кіоски та автомобілі. Почуття вини і розкаяння не було.

Одного разу додому прийшли двоє міліціонерів, показали моє фото, зроблене методом фоторобота, і порадили зізнатись. Це була найстрашніша мить: адже мама нічого не підозрювала. Краще вмерти, ніж пережити ці хвилини ще раз. В міліції ми з товаришем підписали якісь папери і нас відпустили додому. Страх і сором швидко минули, ми заспокоїлись і знов почали мріяти про «красиве життя». Так ми знову «взяли» кіоск. Але на цей раз міліція вже нас не жа-

ліла, і ось уже 1,5 року я знаходжусь у колонії, часто думаю, чому нас відпустила міліція того разу? Адже ми вже були злодіями? От і вся історія, вірніше, перша її частина. Якби я заздалегідь знав про другу: слідчий ізолятор, сором на суді у присутності батьків, однокласників, вчителів. Матраци на нарах – тонкі, як простирадло, а простирадло – як рушник. Важкі чоботи на ногах і майже завжди – бігом, бігом, бігом. Хочеш чи ні – разом з усіма ідеш до курильні, до бані, їдальні чи туалету.

Навкруги нашого теперішнього «санаторію» висока огорожа з колючою проволокою. По кутах – дозорні вишки, сторожові собаки. Зустріч із рідними при хорошій поведінці – один раз у два місяці 2 години в загальній кімнаті.

Хочу сказати всім пацанам: переслідувань, пострілів, як у кіно, не буде. Нас, «малоліток», затримують просто і неромантично. Стосунки між підлітками в колонії жорстокі і суворі, і ніякої романтики. Так що не захоплюйтеся занадто «козаками-розбійниками», поки є час. Схаменіться, хлопці!».

Як видно з листа, прозріння хоч і з запізненням, але прийшло. Можна сподіватись на хороший кінець цієї сумної історії. Український педагог і психолог К.Д. Ушинський справедливо стверджував, що від надлишку вільного часу у людини псується голова, серце і моральність (тобто у неї з'являються погані думки, звички і вчинки). Не всі педагоги розуміють це, чекають якихось спонсорів з подарунками, великими грошми та обладнанням, коли можна без всякого зайвого клопоту в позаурочний час і вихідні (за графіком) в порожніх шкільних приміщеннях проводити заняття гуртків, секцій, клубів, дискотеки, зустрічі, змагання і таке інше, було б бажання.

Саме із нераціональним проведенням дозвілля, участю у неформальних об'єднаннях з негативною орієнтацією пов'язане вживання тютюну, алкоголю, наркотиків, токсинів, скоєння тяжких і жорстоких злочинів, зараження на ВІЛ / СНІД через безладні і безвідповідальні численні статеві контакти.

У багатьох школах спостерігається бездіяльність шкільного самоврядування, слабка організація учнівських колективів, одноманітність виховних захо-

дів, нерозуміння інтересів школярів, відсутність системи роботи з педагогічно занедбанними і важковиховуваними учнями та їх батьками, байдужість деяких вчителів до подальшої долі цих учнів: їх не турбує, що більшість з них не має спільних інтересів з однокласниками, дружить зі старшими підлітками чи дорослими, що в багатьох випадках є загрозливим показником для подальшого розвитку дітей з нестійкою поведінкою і низьким моральним розвитком.

Не всі педагоги розуміють, що успіх у вихованні і навчанні може прийти лише через співдружність з батьками. Вони рідко зустрічаються з родинами, не залучають батьків до проведення шкільних заходів, не звертаються до громадських організацій і трудових колективів. Значна частина педагогів, особливо молодих, не має спеціальних знань, а тому не готова до роботи з важковиховуваними учнями та неблагонадійними родинами.

Важковиховуваності сприяють деякі місцеві умови і труднощі. Так, у перші роки Незалежності через економічний спад було закрито понад 30 тисяч дитячих садків і близько 2 тисяч підліткових позашкільних закладів і майже всі кімнати школяра ЖЕКів за місцем проживання. Натомість відкрились платні гуртки і секції, фітнес-клуби, які відвідує менше 20% дітей. А 80% школярів не навчається в жодних гуртках і не має змоги розвивати свої здібності через високу вартість цих занять (до 100 грн. і більше на місяць). Підліткам і молоді нікуди піти, бо все коштує дорого, нічим зайнятись, щоб цікаво і корисно провести свій вільний час. Художньою літературою вони не цікавляться, крім детективів, нічого не читають і не дивляться. Порівняно з радянськими часами інтерес до читання зменшився у 20 разів, відвідування установ культури і спорту – у 10 разів. Отже, постає проблема організації дозвілля дітей, яка не вирішується державними органами й установами вже понад 10 років, що прямо пов'язана з дитячою бездоглядністю і злочинністю.

Стан економіки в країні, моральна атмосфера суспільства, послаблення уваги держави до роботи з молоддю, її виховання і навчання ведуть до переорієнтації на інші цінності (з моральних на матеріальні). Діти хоча й не цікав-

ляться політикою, але дивляться телепередачі, чують розмови дорослих, і все це формує у них власні оцінки окремих подій у країні, викликає почуття нерозуміння, невпевненості, страху, гніву тощо, під впливом яких формується їх особистість, накладається відбиток на їх характер і поведінку. Багато років тому американська дівчинка Саманта написала листа урядові СРСР про те, що вона боїться атомної війни і просить уряд Радянського Союзу не розпочинати її. Звичайно, дівчинку запросили приїхати, показали все, що було найкращого для дітей у країні (а воно-таки було), і вона щасливою і заспокоєною повернулася додому. Населення ж СРСР ще дуже довго не розуміло (через відсутність правдивої інформації), що живе в тоталітарній країні.

Нерідкі випадки, коли засоби масової інформації, в основному телебачення, стають методичними посібниками для скоєння злочинів, щодня показуючи в подробицях декілька кривавих детективів, де уславлюється фізична сила, насильство, жорстокість, великі гроші і секс, а розум, освіта, вихованість, моральні якості людини принижуються. Діти розгублені та поставлені наодинці перед вибором.

Про вирішальне значення організації дозвілля дітей, підлітків і молоді точно і влучно говориться в народній мудрості: «той, хто володіє вільним часом молоді – той володіє її думками». Всім причетним до виховання молоді – батькам, педагогам, працівникам культури та іншим про це слід завжди пам'ятати.

РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ СІМ'Ї У ВИХОВАННІ ДИТИНИ. НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ

Сповнені мудрості і філософської глибини слова: «Ми всі родом з дитинства,» – в яких ще раз підкреслено значення перших років життя дитини і які визначають подальшу долю дорослої людини. Щасливе дитинство, батьківська любов, теплі стосунки всіх членів сім'ї – запорука нормального розвитку дитини. І навпаки: відсутність турботи батьків про дитину, байдужість до її особистості, нездорова атмосфера сім'ї призводять до того, що дитина стає злою, ображеною, жорстокою. Про це свідчать відхилення в її поведінці. Бажання

помститись за своє знівечене дитинство, що виникає у багатьох важких підлітків, може спричинити тяжкі наслідки. Отже, суспільству не байдуже, яке виховання отримують діти в родинях.

«Сім'ї бувають хороші і погані, – писав А.С. Макаренко. – Заручитися тим, що сім'я виховує як треба, ми не можемо. Ми повинні організувати сімейне виховання і організуючою ланкою повинна бути школа як представник державного виховання» [21].

Проте керівництво сімейним вихованням – це справа надзвичайно тонка і делікатна. **Сім'я** – це найбільш інтимний колектив, і в цьому її особлива привабливість для кожного з членів сім'ї.

Суспільне виховання не замінює сім'ї, а приходить їй на допомогу.

Сутність керівництва вихованням дітей у сім'ї передбачає як безпосередній вплив вихователів і вчителів на батьків з метою педагогічно доцільної організації життя сім'ї, так і вплив на сім'ю через дітей. Як відомо, самі діти – обов'язкові та активні учасники виховного процесу, що здійснюється як у школі, так і в сім'ї. Ставлення дітей до батьків, стосунки батьків між собою, взаємини з дітьми і між дітьми створюють систему сімейних відносин, які об'єктивно впливають на всіх членів сім'ї. При цьому виховного впливу зазнають і батьки з боку дітей. Діти пробуджують у батьків не тільки любов, але й почуття відповідальності, усвідомлення особистого прикладу, ролі і значення сім'ї. Вони примушують батька і матір – в ім'я тієї ж любові до дітей – ставати кращими, чистішими, благороднішими. Вплив сім'ї, що ґрунтується на силі людської прихильності, теплоті взаємин між батьками і дітьми, не може бути замінений ніякими, навіть найкращими виховними закладами, особливо в ранньому віці.

Головним коренем сімейного виховання є, звичайно, батьківська любов. Це той основний каталізатор, який розкриває емоційну, духовну та інтелектуальну сферу життя дітей.

Сім'я – це школа почуттів. Вся інтимно-емоційна сфера людини, її здатність до кохання, дружби, самовідданості, безкорисливої турботи, вміння співпереживати, виявляти ніжність значною мірою формується завдяки нормальній сім'ї, у якій немає ворожнечі, у якій одна радість на всіх, у якій має місце співпереживання. У такій сім'ї ніби ніхто не навчає дітей тим чи іншим почуттям. Але елементи емоційності тут завжди присутні: домочадці турбуються один про одного, співчують, радять. Основа всього – глибока симпатія, прихильність, ласка, бажання робити добро.

Західноєвропейські психологи стверджують, що відсторонення дитини від батьків навіть на 1 місяць дуже важко компенсується в емоційному плані.

Сімейна система означена невеликою спорідненою групою людей і виховний вплив у ній дуже індивідуальний, відрізняється глибиною особистісних впливів. Сімейне виховання має своєрідний емоційний характер. Воно глибоко індивідуальне, зачіпає потаємні, заповітні сторони життя дитини, зчаста ірраціональне й керується не наукою, а педагогічними інстинктами батька і матері. Все це породжує особливу емоційну й психологічну атмосферу в сім'ї. Підготовка до особистого життя в наші дні здійснюється в основному в сімейному вихованні на реальному прикладі кожної конкретної сім'ї.

Ученими доведено, що **раннє дитинство** – це час активізації усіх головних сил людини, це її заряджаючий вік – іде ніби програмування основ людини. У цей період кожен рік дає дитині стільки, скільки потім будуть давати 5-ть наступних років. Саме тому ранній розвиток – це своєчасний розвиток, а шкільний вік, який ми звикли вважати основним виховним віком, починає розвивати дітей пізніше на 5-6 років – отже, не беруться до уваги найбільш важливі для розвитку дитини роки.

Якщо не розвивати дитину з раннього віку, відбувається гальмування розвитку особистості. Чим раніше починати формування творчих здібностей, тим легше їх розвивати і тим вони сильніші, і навпаки, чим пізніший розвиток – тим складніше виявляються і формуються творчі здібності дитини.

Педагогічна й психологічна науки дають певні рекомендації щодо цього: ранній фізичний розвиток допомагає розумовому. Діти, які починають рано ходити, бігати, плавати, отримують базу для повноцінного розвитку. Дитині потрібне насичене подіями життя й свобода в знайомстві зі світом. Позиція сім'ї в цей період надзвичайно значуща й важлива для майбутнього дитини.

Аналіз життя сучасної сім'ї свідчить, що в ній відбуваються суттєві зміни, які не полегшують вирішення завдань виховання. Зазнає змін склад сім'ї. Замість напівпатріархальних родин з дідами і онуками нормою стають нечисленні сім'ї: батько, мати, одна – дві дитини. Це призводить до зміни пропорцій між чоловічим і жіночим її впливом. У наш час у виробничо-суспільній сфері активізувались жінки-дружини, жінки-матері. Значно більше з'явилося жінок ділових, заповзятливих, енергійних. І, навпаки, приглушуються споконвічно жіночі якості: чуйність, чемність, домовитість, потяг до затишку. У результаті цього емоційний клімат сім'ї стає жорстким, раціональним, що впливає на збільшення кількості розлучень, неповних сімей. У нашому регіоні число розлучень досягає 50% від загальної кількості шлюбів. У більшості таких сімей є неповнолітні діти, які вступають у життя вже з дитинства надламані, емоційно нерозвинені, а то й морально скалічені, які дивляться на світ із заздрістю або навіть із злобою.

Сучасний рівень суспільного розвитку актуалізує нові педагогічні завдання, котрі необхідно вирішувати і в навчально-виховних закладах, і в сім'ї. Оптимальні людські якості – вміння взаємодіяти з оточуючими, керувати й підкорятися, бути здатними контактувати зі значно більшою кількістю людей, знаходити спільну мову з ними, керувати своїми симпатіями і антипатіями. Сучасна людина повинна успішно жити й працювати в умовах швидкої технізації життя, нервового перевантаження. Їй потрібна внутрішня організованість, вміння легко переключатися, зосереджуватись, знаходити джерела повного відпочинку й емоційного зарядження в природі та мистецтві. Саме тому батьки зобов'язані піклуватись про душевне здоров'я дітей, їх психологічну

пристосованість до бурхливих ритмів і темпів сучасної дійсності. Все це потребує від батьків підвищення рівня культури спілкування з дітьми, покращення його виховної цінності, педагогічних і психологічних знань.

Родинне виховання, родинна педагогіка належать до тих явищ, які з розвитком суспільства завжди змінюються. В умовах адміністративно-командної системи, коли владні структури «відповідали» за ті структури, що стояли «нижче»; коли заради надуманого патріотизму син зраджував батька й не існувало ніяких святинь, а державні мужі стверджували: «міцна сім'я – міцна держава», – зміст родинного виховання дуже часто перекручувався.

Незалежна Українська держава надає батькам певну допомогу у виконанні ними своїх обов'язків, підкреслює роль і значення родинного виховання, захищає права сім'ї. У законі «Про освіту» (стаття 59) наголошується: «Виховання в сім'ї є першоосновою розвитку дитини як особистості. Батьки зобов'язані постійно дбати про фізичне здоров'я, психічний стан дітей, створювати належні умови для розвитку їх природних здібностей; поважати гідність дитини, виховувати працелюбність, почуття доброти, милосердя, шанобливе ставлення до Вітчизни, рідної мови, культури, сім'ї, поваги до національних, історичних, культурних цінностей інших народів; сприяти здобуттю дітьми освіти в загальноосвітніх навчально-виховних закладах або забезпечити повноцінну домашню освіту в обсязі державних вимог; виховувати повагу до законів, прав, основних свобод людини» [12].

Демократизація та гуманізація системи освіти вносять істотні зміни не тільки у зміст родинного виховання, взаємодію сім'ї та школи як основних інститутів національного виховання, а й в умови формування особистості. Практика переконує: розширення рамок свободи в діях учнів, особливо підлітків, у тому числі педагогічно занедбаних і важковиховуваних, повністю не забезпечує розвитку самосвідомості чи соціальної відповідальності, а відтак не виховує національно свідомого громадянина України.

Формування національно свідомого громадянина держави – це тривалий процес, який залежить в першу чергу від родинного устрою, середовища, спадковості, вікових особливостей дитини, інших зовнішніх і внутрішніх факторів впливу на дитину в сім'ї і школі.

Суспільним досвідом доведено, що найважливішими традиційними рисами української родини є: працьовитість, мужність, оптимізм, художня творчість, ощадливість, шляхетність, толерантність, пошана до старших, милосердя, особиста моральна чистота, доброта, любов до порядку, гостинність, щирість, щедрість, достойна поведінка у застіллі, у розмові, у товаристві, готовність допомогти, любов до рідного краю, рідної історії, народних пісень, народної культури і таке інше.

У корекційній роботі з проблемними родинами по поверненню втраченого виховного потенціалу національне виховання грає неабияку роль.

Позитивна сімейна атмосфера складається з поведінки батьків, взаємин всіх членів сім'ї, духовного життя родини, її суспільної і громадянської спрямованості, ставлення до праці і оточуючих людей, організації всього життя та побуту. Важливими компонентами сімейної атмосфери є громадянська і національна свідомість батьків та всіх старших членів сім'ї. Як правило, всі члени сім'ї залучаються до самообслуговування та організації побуту родини, святкування визначних дат і народних свят, дотримування народних і сімейних традицій, спільно переживають радість і успіх інших членів сім'ї. Діти знають про трудові та суспільні справи своїх батьків.

Велике виховне значення мають позитивні сімейні традиції. Традиції – це стійкі, неодноразово повторювані, а значить, звичні для сім'ї заняття, явища або вчинки. Часто вони переходять з покоління в покоління. Традиції створюють такі умови, за яких прискорюється набуття стійких норм поведінки. Традиції бувають різні: добрі, корисні, як наприклад, відзначати пам'ятні дні життя членів сім'ї, всією родиною збиратись обідати чи вечеряти, разом проводити

свята, спільно дивитись телевізор, читати вголос книжки, ділитися новинами, допомагати одне одному.

Головною умовою виховання є авторитет батьків. Під авторитетом розуміється вплив батька й матері на дітей, що ґрунтується на повазі й любові до батьків, довірі до їх життєвого досвіду, слів, справ, вчинків, до їх працелюбності, високих громадських і моральних якостей, любові до дитини, розумінні її. Якщо батьки не займаються вихованням дітей, пиячать, вживають наркотики чи ведуть аморальне життя, сваряться або й б'ються на очах у дітей – вони втрачають цей авторитет, а самі діти поступово стають педагогічно занедбаними і важковиховуваними, знервованими, агресивними або до всього байдужими.

В основі авторитету батьків лежить насамперед справжня любов до дітей, що повинна ґрунтуватись на повазі до особистості дитини, знанні її інтересів і прагнень, уміння своєчасно надати допомогу, підтримку, дати дружню пораду. Потрібно поєднувати високу повагу і любов до дітей з справедливою вимогливістю. Всепрощення старших – фальшива основа авторитету батьків і хиткий шлях дітей до свого майбутнього.

Однією з умов сімейного виховання є здоровий побут сім'ї, який виявляється в правильній організації праці й відпочинку, розподілі бюджету, порядку, встановленому у сім'ї. Здоровий побут сім'ї створюється також там, де дорослі з великою увагою ставляться до навчальних і громадських справ своїх дітей. Цікавість дорослих до шкільних справ учня допомагає йому усвідомити свою особисту відповідальність за навчальну працю.

Велике значення для виховання дітей має бадьорий, життєрадісний настрій у сім'ї. Існує прямий зв'язок між психологічним кліматом або «загальним тоном» (за А.С. Макаренка) сім'ї і результатами виховання дітей: міцна, дружня сім'я виховує, як правило, прямі, щирі, цілеспрямовані характери [22].

Умови сімейного виховання пов'язані також зі структурою сім'ї. Найбільш сприятливі обставини складаються в тих сім'ях, де є батько, мати та кіль-

ка дітей. У таких родинх формуються колективні зв'язки та інтереси, виникає природна ситуація для постійних моральних вправ, вияву турботи про молодших і слабших, поваги до старших, поєднання власних інтересів з потребами інших членів сім'ї, керування своїми почуттями та інше.

Дослідження загальних основ практики сімейного виховання підтверджують правомірність такого поняття як педагогічна майстерність батьків, яка повинна включати в себе такі основні складові: почуття міри, наполегливість і послідовність у вимогах до дітей, педагогічний такт, використання наукових методів і принципів виховання. Уміння бути вимогливими без прискіпливості; добрими і ласкавими без слабкості; розвивати самостійність, не залишаючи у той же час дітей без контролю; допомагати, не перетворюючи допомогу на опіку – це почуття міри можливе лише при наявності розумної, а не сліпої любові.

Зі вступом дитини до школи роль сім'ї не знижується. Починають діяти нові вимоги, які надходять зі школи. Тому важливо, щоб діти відчували єдність школи і сім'ї не лише в формальних вимогах, але й у відповідності між ідеями, які засвоюються в школі, і тим, що вони бачать у своїй сім'ї: єдність слів і справ сприяє формуванню моральних рис дитини.

Найголовнішою умовою національного виховання в родині є мова, якою спілкуються батьки й діти. Школа продовжує цю роботу відповідно до державних концепцій «Основи національного виховання» і «Школа нової генерації – українська національна школа – родина» (1993-1994 рр.).

Метою української національної школи є фізичний і творчий розвиток громадянина України – носія загальнолюдських цінностей. Українська сім'я і школа мають культивувати такі якості й особливості характеру людини, як:

- повага й відданість своїм батькам, родині, любов до рідної землі і народу;

- сформованість високої мовної культури, досконале володіння українською мовою, яка є основою національної культури і державною мовою України;
- шанобливе ставлення до культури, звичаїв, традицій народів, що населяють Україну;
- усвідомлення власної національної гідності, честі, внутрішньої свободи, гордості за свою землю і народ;
- всебічний і гармонійний розвиток особистості, готовність як до розумової, так і до фізичної праці, захисту рідної землі;
- висока духовна культура особистості, сформований світогляд, розуміння законів розвитку природи, суспільства;
- дотримання принципів вселюдської народної моралі;
- правдивість, справедливість, патріотизм, доброта, працелюбність, відповідальність;
- готовність до творчої праці, спроможність розвивати пізнавальну активність і культуру розумової праці, уміння міжособистісного спілкування.

Методологією національного виховання є українознавство, а основними принципами – це природовідповідність, народність, гуманізм, поєднання педагогічного керівництва з самодіяльністю учнів, реалізація народознавчого і особистісного підходів у процесах навчання і виховання.

Головним принципом організації педагогічного процесу є співтворчість дитини, педагога і батьків, спрямована на розвиток творчих можливостей учнів в умовах високої культури мистецтва спілкування; відсутність перепон між сім'єю і школою, їх гармонія в навчально-виховній взаємодії.

Необхідним є відродження традиційного статусу української родини: авторитету батьків, їх відданості обов'язку виховання дітей, забезпечення духовної єдності поколінь, збереження добрих родинних традицій, вивчення родоводу, прилучення дітей до народних традицій, звичаїв, обрядів, виховання

в них національної свідомості й самосвідомості. Провідна сила української національної школи-родини виявляється в її міцній етнопедагогічній основі, спільній як для сім'ї, так і для школи. Основним у роботі школи – родини, класу – родини є те, що педагоги працюють не лише над підвищенням знань і вихованості учнів, а й покращенням психолого-педагогічних знань батьків, надання родинному вихованню національно-патріотичної спрямованості.

Зміст і форми прилучення учнівської молоді до національної культури визначаються багатством її елементів і ступенем інтересів активності й творчості учнів, учителів і батьків. Журецьким Я.І. виокремлено 28 компонентів національної української культури, на яких слід зосередити увагу батькам у родинному вихованні, педагогам – у шкільному [9]. У першу чергу це українська мова, історія України, наука, техніка, освіта, культура, природа рідного краю, календарні традиції, свята, родовід, народна педагогіка, фольклор, народне мистецтво, побут, народні промисли та ремесла, аграрна і господарська культура, релігія. Зміст і форми цієї роботи представлені в поданих нижче таблицях (див. Табл. 3, 4). Так, наприклад, щоб учні усвідомили значення оволодіння українською мовою як найважливішим елементом національної культури, необхідно створити атмосферу їх активної діяльності як у школі, так і вдома. У школі – це заняття в гуртках художнього слова, творчі роботи дослідження творів українських поетів і письменників, складання міні-довідників та ін. Вдома – створення в сім'ї україномовного середовища, придбання літератури з українознавства, художньої української літератури, сімейне читання, обговорення художніх творів, фільмів українською мовою, спільна підготовка та участь учнів, учителів й батьків у фестивалях, науково-практичних конференціях, вікторинах, літературних вечорах тощо.

Дружня співпраця учнів, учителів і батьків у конкретних формах діяльності сприятиме всебічному розвитку учнівської молоді, а також підлітків із відхиленою поведінкою, покращенню виховання дітей в родинях, у тому числі проблемних.

ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВНОГО ДОСВІДУ

А.С. МАКАРЕНКА (1888-1939)

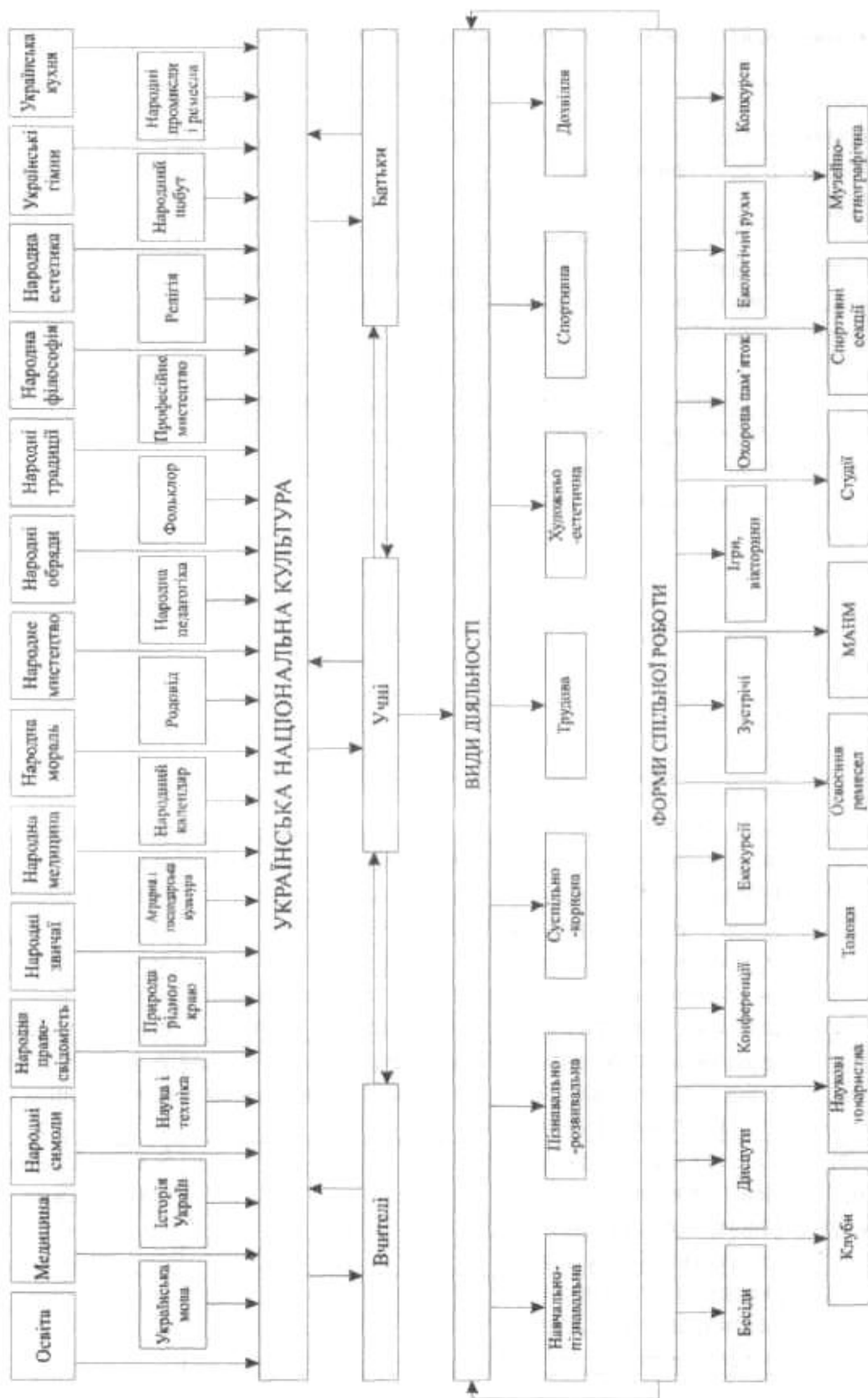
Усі, хто працює із педагогічно занедбаними важковиховуваними підлітками, неповнолітніми правопорушниками та злочинцями, повинні знати про неперевершений в світі досвід видатного українського педагога Антона Семеновича Макаренка, який створив теорію перевиховання важких дітей, перевірив її на власній 15-річній практиці і повернув суспільству понад 3 тисячі знедолених дітей.

У 17 років Антон Семенович вперше переступив поріг початкової школи, куди його направили на роботу. З учнями завжди мав добрі стосунки, грав із ними в футбол, розповідав цікаві історії, був вимогливим і справедливим, за що його любили діти. Розуміючи, що знань, одержаних на педагогічних курсах, недостатньо, згодом він блискуче закінчує Полтавський учительський інститут.

14 років праці вчителем і директором звичайної школи збагатили його професійний досвід. Однак призначення начальником колонії для неповнолітніх правопорушників було несподіваним. Подібні заклади тільки-но створювались для утримання та перевиховання безпритульних дітей, які зграями бродя-

Таблиця 3

Взаємодія сім'ї і школи у прилученні учнівської молоді до української національної культури

Таблиця 4

Система роботи сім'ї та школи щодо прилучення учнівської молоді до української національної культури

<i>Компоненти української національної культури</i>	<i>Зміст, форми роботи</i>		
	<i>вчителі</i>	<i>учні</i>	<i>батьки</i>
1. Українська мова	1. Робота в шкільних класах з поглибленим вивченням української мови.	1. Усвідомлення учнями значення оволодіння українською мовою. Засвоєння знань з української мови.	1. Створення в сім'ї сприятливих умов для виховання дітей.
	2. Використання елементів українознавства на уроках.	2. Активна пізнавальна та культуротворча діяльність: – розробка таблиць, схем, орфографічних і синтаксичних міні-довідників; – творчі роботи – дослідження за творами українських поетів і письменників.	2. Створення в сім'ї україномовного середовища.
	3. Формування глибокого інтересу та інтелектуальних почуттів учнів у процесі вивчення української мови.	3. Заняття в гуртках художнього слова, літературних студіях.	3. Вивчення батьками української мови чи вдосконалення володіння українською мовою.
	4. Робота з учнями у студіях українського художнього слова, творчих групах, літературних студіях.	4. Участь у фестивалі «Моя співуча українська мова».	4. Придбання літератури з українознавства, художньої української книги.
	5. Творча співдружність учителів з Інститутом українознавства, університетом, Інститутом підвищення педагогічної освіти.		5. Сімейне читання українських творів.

Продовження таблиці 4

<i>Компоненти української національної культури</i>	<i>Зміст, форми роботи</i>		
	<i>вчителі</i>	<i>учні</i>	<i>батьки</i>
	6. Організація шкільних наукових конференцій «Рідна мова – душа народу».		6. Перегляд і обговорення фільмів українською мовою.
			7. Участь у фестивалі «Моя співуча українська мова».
2. Історія України	1. Проведення психолого-педагогічних семінарів з теми: «Формування творчо-розвиненої особистості громадянина України засобами українознавства».	1. Заняття у гуртках «Моя Україна», «Стародавній Київ», «Історія українського народу».	1. Створення домашньої бібліотеки творів з історії України, історичних романів і обговорення з дітьми історичних подій.
	2. Принципи українознавства у змісті гуманітарних та природничих дисциплін.	2. Участь в олімпіадах з історії України, наукових конференціях.	2. Обговорення кінофільмів, телевізійних серіалів з учнями на історичні теми.
	3. Історія українського народу на різних етапах.	3. Самостійні творчі роботи з питань розвитку української державності, боротьби українського народу за своє визволення, історії культури народу тощо.	3. Розповіді дідусів, бабусь, батьків про минуле нашої країни.
	4. Інтеграційні уроки історії, українознавства.	4. Створення альбому «Україна».	4. Участь батьків у шкільних конференціях «Ми – нащадки козацького роду», «Моя Батьківщина – Україна».

Продовження таблиці 4

<i>Компоненти української національної культури</i>	<i>Зміст, форми роботи</i>		
	<i>вчителі</i>	<i>учні</i>	<i>батьки</i>
	5. Конкурс авторських уроків (роль історії України в національному вихованні учнів).	5. Написання рефератів з історії минулого українського народу.	5. Допомога в створенні у школі етнографічних музеїв, світлиць, куточків, музеїв пам'яті загиблих.
	6. Заняття з учнями в класах поглибленого вивчення історії України, на факультативах, в гуртках, творчих групах.	6. Проведення старшокласниками бесід 3 циклу «Знаменні історичні дати нашого народу» з учнями середніх і молодших класів.	6. Організація з дітьми допомоги ветеранам війни.
	7. Розповіді вчителів про видатних борців за незалежність України (П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Полуботка), народних героїв (С. Наливайка, І. Богуна, І. Сірка, М. Залізняка, О. Довбуша та інші) тощо.	7. Написання учнями рефератів на теми: «Борці за незалежність України», «На-родні герої», «Визвольна війна українського народу проти поляків», «Видатні жінки-українки», «Українські герої Другої Світової війни», «День незалежності України», «День пам'яті Тараса Шевченка».	7. Святкування Дня Незалежності.
	8. Розповіді вчителів про подвижницьку діяльність українських жінок: Настю Лісовську, Галину Гулевичну, Марусю Богуславку, Марусю Чурай, Лесю Українку, Софію Русову та інших.	8. Активна участь учнів у молодіжних організаціях.	8. Відвідування з дітьми історико-етнографічних музеїв, музеїв бойової слави.

Продовження таблиці 4

<i>Компоненти української національної культури</i>	<i>Зміст, форми роботи</i>		
	<i>вчителі</i>	<i>учні</i>	<i>батьки</i>
	9. Розповіді вчителів про молодіжні організації «Пласт», «Січ», «Сокіл», «Січове братство», шкільні козацькі республіки і допомога учням у відкритті цих організацій у своїх школах, за місцем проживання.	9. Допомога вчителям і батькам у виготовленні стендів: «Видатні державні діячі України», «Володарі гетьманської булави», «Київ – столиця України», «Миколаїв – місто корабелів», «Південна Україна».	9. Догляд разом з дітьми за могилами загиблих воїнів.
		10. Вивчення учнями історії рідного села, міста, вулиці.	10. Святкування з дітьми, вчителями, односельцями, родичами, сусідами Дня перемоги.
		11. Догляд за пам'ятниками, могилами.	11. Допомога вчителям у виготовленні стендів, оформленні кабінетів історії.
		12. Відвідування історико-краєзнавчих музеїв.	12. Участь у проведенні класних годин «Україно моя барвінкова», «Без верби і калини нема України», «Моє рідне село», «Майбутнє України».
		13. Участь в екскурсіях по рідному краю.	13. Допомога вчителям і дітям у створенні шкільних історичних музеїв.
		14. Написання наукових доповідей.	

<i>Компоненти української національної культури</i>	<i>Зміст, форми роботи</i>		
	<i>вчителі</i>	<i>учні</i>	<i>батьки</i>
		15. Виготовлення альбомів «Моє рідне село», «Моє рідне місто», «Моя Батьківщина – Україна», «Свою Україну любіть».	
3. Природа рідного краю.	1. Проведення з учнями тематичних екскурсій «Місто Київ – столиця України», «Чи знаєш ти своє місто?».	1. Проведення конкурсів: 2Ілюстрації до художніх творів українських письменників, поетів (картини природи)», «Мальовничі куточки України».	1. Проведення з дітьми екскурсій по рідному краю. Організація поїздок на відпочинок (до моря, лісу, річки).
	2. Організація конкурсу малюнків учнів на тему: «Прекрасна природа України».	2. Оформлення матеріалів екскурсій по рідному краю.	2. Робота з дітьми по озелененню подвір'я, присадибних ділянок, вирощуванню квітів.
	3. Проведення заочних екскурсій «Моя країна, мій рідний край».	3. Написання рефератів «Верба та калина – символи України».	3. Створення з дітьми альбомів «Наш квітучий край», «Лікарські трави України».
	4. Проведення вечорів «Любіть Україну, як сонце любіть».	4. Написання творчих робіт (описи української природи у віршах, переказах, легендах).	4. Участь у проведенні вечорів, бесід про рідний край.
	5. Бесіди на теми: «Дерева – символи України (калина, верба, тополя, дуб)».		
	6. Екскурсія на природу: Свято квітів.		
	7. Туристичні походи з учнями.		

<i>Компоненти української національної культури</i>	<i>Зміст, форми роботи</i>		
	<i>вчителі</i>	<i>учні</i>	<i>батьки</i>
	8. Вечір «Зорі над Бугом».		
	9. Організація конференції «Ми – діти природи», «Збережемо нашу Землю», «Моя Земля – земля моїх батьків».		
4. Наука і техніка	1. Систематичне знайомство учнів з науковими вітчизняними досягненнями, з історією наукових відкриттів українських вчених, з досягненнями техніки, технології виробництва України.	1. Написання учнями рефератів, доповідей, самостійних творчих робіт з історії вітчизняної науки, досягнень техніки, виробництва.	1. Відвідування батьками відкритих уроків, на яких розглядаються досягнення української науки, обговорюються творчі роботи учнів.
	2. Обговорення з учнями наукових і науково-популярних статей (із наукових і науково-популярних журналів).	2. Активна участь у проведенні місячників науки, Свята знань.	2. Обговорення в сім'ї науково-популярної літератури.
	3. Проведення циклу бесід з проблеми «Психологія наукової і технічної творчості».	3. Заняття учнів у наукових гуртках станції юннатів, станції «Юний технік».	3. Допомога школі у виготовленні стендів «Наука в Україні», «Видатні вчені нашої країни».
	4. Знайомство учнів з досягненнями наукової педагогічної думки в Україні.	4. Створення альбомів за галузями наук («Наукові відкриття в біології», «Наукові відкриття в математиці»).	4. Участь батьків у диспуті «Наука в майбутньому України».
	5. Організація зустрічей з вченими.	5. Участь у наукових учнівських конференціях, олімпіадах, зустріч з вченими.	

<i>Компоненти української національної культури</i>	<i>Зміст, форми роботи</i>		
	<i>вчителі</i>	<i>учні</i>	<i>батьки</i>
5. Аграрна і господарська культура	1. Знайомство учнів на уроках історії, біології, праці з досягненнями сучасної агрономічної науки в Україні.	1. Написання рефератів, творчих робіт з питань досягнень сучасної агрономічної науки, засвоєння трудового досвіду батьків і дідусів.	3. Підготовка і святкування з дітьми Свята птахів. Дня першої оранки, Свята перших сходів, Свята першого снопа тощо.
	2. Знайомство учнів з народним землезнавством, хліборобською справою, народною метеорологією.		2. Допомога батьків у проведенні вечорів: «Його величність – Хліб», «Хліб всьому голова», «Хліб далеких предків».
6. Календарні традиції, звичаї і обряди, свята	1. Бесіди, розповіді вчителів на уроках і класних годинах про календарні звичаї, традиції, обряди.	1. Знайомство учнів на уроках історії, української літератури, класних годинах зі змістом календарних традицій, звичаїв і обрядів.	1. Розповідь батьків, дідусів, бабусь про особливості святкування народних свят у минулому і сучасному етапі.
	2. Організація зустрічей з дідусями, бабусями.	2. Написання рефератів, підготовка до бесід про зимові свята: День Андрія, День Миколая, День Меланії, Щедрий вечір.	2. Допомога в підготовці дітей до виступів, написання рефератів про свята.
	3. Організація і проведення з дітьми і батьками свят.	3. Участь у святкуванні Нового року в школі та сім'ї.	3. Святкування з дітьми і родиною народних зимових свят.
	4. Вивчення з учнями історичної події, що лягла в основу свята – День соборності України (22 січня).	4. Святкування з сім'єю і родиною Різдва, Святого вечора, Водохрещення (19 січня).	4. Складання з дітьми альбому «Щедрівки і колядки».

<i>Компоненти української національної культури</i>	<i>Зміст, форми роботи</i>		
	<i>вчителі</i>	<i>учні</i>	<i>батьки</i>
	5. Організація проведення конкурсів, учнівських малюнків, коротких оповідань, віршів на тему «Українські народні свята».	5. Святкування народного свята Масляна.	5. Відвідування з дітьми могил померлих родичів.
	6. Конкурси колядок, щедрівок, новорічних вітань.	6. Участь у масових народних зимових іграх та забавах.	6. Догляд за могилами, поминання своїх предків.
	7. Організація і проведення українських вечорниць.	7. Участь в конкурсах щедрівок, колядок, новорічних вітань.	7. Догляд разом з дітьми за криницями.
			8. Бесіди батьків з учнями про народні свята.
			9. Участь з дітьми та їхніми однокласниками у конкурсах колядок, щедрівок, новорічних вітань.
			10. Святкування Великодня.
			11. Відвідування церкви з дітьми.
			12. Поїздки з дітьми до Західної України, проведення свят в родинах західних українців.
7.Родовід	1. Розповіді вчителів про цінності родоводу, його роль у житті людини, нації.	1. Вивчення свого роду	1. Розповіді дітям про життя і діяльність прабабусь, прадідусів, бабусь, дідусів, інших родичів.

<i>Компоненти української національної культури</i>	<i>Зміст, форми роботи</i>		
	<i>вчителі</i>	<i>учні</i>	<i>батьки</i>
	2. Організація учнів у вивченні свого роду, формування культу Матері і Батька, Бабусі й Дідуся, культу Роду і Народу.	2. Оформлення альбому «Наша сім'я та родина», «Наше родовідне дерево».	2. Складання з дітьми альбому, написання історії свого роду.
		3. Допомога батькам, родичам.	3. Участь у вечорах, зустрічах разом з дітьми, вчителями.
		4. Спілкування з рідними, двоюрідними братами, сестрами, тітками, дядьками, бабусями, дідусями.	4. Святкування Днів народження дітей, батьків, родичів.
		5. Участь у вечорах «Ой роде наш красний, роде наш прекрасний», «Козацькому роду нема переводу», «Поговоріть зі мною, мамо», «Бабусю рідненька, ти все знаєш», «Садок вишневий коло хати».	5. Допомога вчителям у виготовленні стендів «Матері видатних людей», «Сім'я – родина – країна».
		6. Участь у проведенні свята – Дня матері.	6. Участь у батьківських конференціях «Інтелектуальне і моральне виховання дітей у нашій сім'ї», «Виховання працьовитості дітей у сім'ї».
		7. Виготовлення подарунків своїм батькам, родичам.	

<i>Компоненти української національної культури</i>	<i>Зміст, форми роботи</i>		
	<i>вчителі</i>	<i>учні</i>	<i>батьки</i>
		8. Допомога батькам і родичам у ремонті квартир, будинків, у підтриманні чистоти і порядку, декоративному оформленні.	
8. Народна педагогіка	1. Цикл лекцій, бесід з учнями про українську етнопедагогіку, як основу національної системи виховання: народне дитинознавство, батьківська, родинна педагогіка, народна дидактика.	1. Засвоєння знань з народної педагогіки.	1. Педагогічна освіта та самоосвіта батьків.
	2. Організація учнів у вивченні ідей козацького руху, козацької виховної мудрості, козацького фольклору.	2. Написання рефератів з питань змісту, принципів і методів виховання, навчання дітей у сім'ї, змісту і форм виховання в школі-родині.	2. Заняття в педагогічних університетах, клубах, лекторіях.
	3. Формування в учнівській молоді козацької духовності.	3. Вивчення педагогічної спадщини видатних українських педагогів К.Д. Ушинського, А.С. Макаренка, В.О. Сухомлинського.	3. Досвід застосування методів і прийомів, принципів народної педагогіки в процесі виховання дітей.

<i>Компоненти української національної культури</i>	<i>Зміст, форми роботи</i>		
	<i>вчителі</i>	<i>учні</i>	<i>батьки</i>
	4. Підготовка старшокласників до сімейного життя.	4. Участь у проведенні разом з батьками і вчителями вечорів, конференцій, зустрічей на теми: «Батько та мати – мудрі педагоги», «Не кажи – не вмію, а кажи – навчусь», «Хто добре вчиться, той буде добре й робить», «Козацьке життя».	4. Виступи на конференціях, диспутах з питань сімейного виховання.
	5. Групові, індивідуальні консультації для батьків, бабусь, дідусів з питань їх педагогічної освіти.	5. Заняття в гуртках та факультативах «Етика і психологія сімейного життя».	5. Вивчення досвіду виховання дітей у сім'ї.
	6. Знайомство з педагогічною спадщиною К.Д. Ушинського, В.О. Сухомлинського, А.С. Макаренка, В. Русової в питаннях сімейного виховання, ознайомлення з системою виховання М. Монтесорі.	6. Участь у диспутах: «Сім'я в сучасному і минулому», «Хороша дружина. Яка вона?», «Секрет сімейного щастя» «Конфлікти в сім'ї, їх причини».	6. Допомога вчителям у виготовленні альбому «Перлини народної мудрості виховання».
		7. Робота в молодіжних об'єднаннях.	7. Придбання літератури з питань морального, трудового, інтелектуального естетичного, виховання в сім'ї.

<i>Компоненти української національної культури</i>	<i>Зміст, форми роботи</i>		
	<i>вчителі</i>	<i>учні</i>	<i>батьки</i>
		8. Написання невеликих статей, оповідань на основі бесіди про виховання дітей в сім'ї.	
		9. Створення альбому «Народна педагогічна мудрість».	
		10. Участь у конкурсі «Хто розкаже більше прислів'їв, приказок, влучних виразів про науку, навчання, працю?»	
9. Фольклор	1. Використання вчителями в навчальному матеріалі прозового фольклору, як-то: казки, легенди, перекази, оповідання, прислів'я, приказки, загадки; поетичного: пісні (календарно-обрядові, родинно-побутові, обжинкові, історичні, ліричні, кобзарські, жартівливі); колядки, щедрівки, веснянки, думи, билини тощо; народної драми (вертеп).	1. Вивчення усної народної творчості.	1. Дотримання в сім'ї народних звичаїв, обрядів.
	2. Організаційна робота з учнями по записуванню традицій, звичаїв, пісень, легенд, прислів'їв, народних пісень та інших видів народної творчості.	2. Етнографічна пошукова діяльність: записування різноманітних традицій, обрядів (родильних, весільних, поховальних), легенд, байок, прислів'їв, приказок, народних пісень; їхній науковий аналіз.	2. Використання в спілкуванні з дітьми народних приказок, прислів'їв.

<i>Компоненти української національної культури</i>	<i>Зміст, форми роботи</i>		
	<i>вчителі</i>	<i>учні</i>	<i>батьки</i>
	3. Організація конкурсів з питань народного фольклору.	3. Написання на основі матеріалів конкурсів з питань народного фольклору рефератів, доповідей.	3. Допомога дітям у написанні фольклорного журналу, зошита «Українські приказки, прислів'я, легенди, байки, гуморески».
		4. Участь дітей у хорі народних пісень.	4. Записи з дітьми українських народних пісень.
10. Народне і професійне мистецтво	1. Бесіди, розповіді вчителів про пісенне, музичне, танцювальне, сценічне, образотворче мистецтво (архітектурне, живопис, графіка тощо).	1. Вивчення народних пісень, музики, танців.	1. Допомога дітям у збиранні і записі народних пісень, обговорення в сім'ях творів українських поетів, художників, композиторів.
	2. Організація учнівських етнографічних експедицій з метою вивчення і запису пісень, танців, опису архітектурних пам'ятників, специфічних споруд тощо.	2. Навчання в студіях народної музики, народних танців, народних пісень.	2. Участь у проведенні вечорів поезії, музики.

<i>Компоненти української національної культури</i>	<i>Зміст, форми роботи</i>		
	<i>вчителі</i>	<i>учні</i>	<i>батьки</i>
	3. Організація в школі музичних, літературних вітань.	3. Етнографічні походи.	3. Придбання для сімейної бібліотеки творів українських поетів, художників, письменників, записів українських народних пісень, танців, творів професіональних композиторів.
	4. Проведення з учнями і батьками «Поля чудес» (присвячене іменам і символам, пов'язаним з козацтвом, Запорізькою Січчю, з побутом українського народу і т.п.).	4. Запис народних пісень, створення альбому «Прекрасні пісні України», «Моя співуча Україна», «Наша дума, наша пісня».	4. Відвідування з дітьми театру української драми, музеїв, картинних галерей.
	5. Організація екскурсій дітей до музею, картинних галерей.	5. Участь у концертах самодіяльності.	5. Допомога вчителям у художньому оформленні класних кімнат, шкільних коридорів.
	6. Бесіди про художньо-декоративне мистецтво.	6. Участь у вечорах музики і поезії.	
	7. Заняття з дітьми в гуртках художньо-декоративного мистецтва.	7. Проведення міні-досліджень з проблематики «Історія народного театру», «Музика в нашому житті».	
	8. Створення Малих академій народного мистецтва.	8. Участь у турнірах знавців поезії, музики, архітектури.	
		9. Конкурс малюнків-ілюстрацій до творів українських поетів, письменників.	

<i>Компоненти української національної культури</i>	<i>Зміст, форми роботи</i>		
	<i>вчителі</i>	<i>учні</i>	<i>батьки</i>
		10. Участь у конкурсі «Роз-маїття візерунків на полотні», конкурсі-грі «Сплетемо український віночок», вечорі «І на тім рушничкові».	
		11. Організація вечорів народних танців.	
		12. Відвідування театру української драми, музеїв, картинних галерей.	
		13. Заняття в МАНМ.	
11. Релігія	1. Розповіді вчителів на уроках історії, українознавства, класних годинах давньоукраїнських міфів про Богів: Сварога, Дажбога, Бога Перуна, Ладу, Купала; міфів, в яких розкривається добро і зло, гармонія Людини і Природи: – про відродження віри наших пращурів – – рідної української національної віри дохристиянської доби, РУН-віри; – про відродження християнства, православної релігії.	1. Написання рефератів, доповідей з питань давньоукраїнської міфології, зародження християнства, діяльності Ісуса Христа і його послідовників, про сучасні напрямки християнства, інших релігій.	1. Релігійне виховання дітей в сім'ї.

<i>Компоненти української національної культури</i>	<i>Зміст, форми роботи</i>		
	<i>вчителі</i>	<i>учні</i>	<i>батьки</i>
	2. Організація гуртків релігієзнавства.	2. Участь у роботі гуртків, факультативів з релігієзнавства. Збір і аналіз матеріалів про стан релігійної культури батьків і дітей в сім'ях західноукраїнських областей, написання самостійних робіт на релігійні теми.	2. Обговорення кінофільмів на релігійні теми «Життя Ісуса Христа» та інше.
	3. Організація поїздок учнів Миколаївщини, Херсонщини до західноукраїнських областей з метою ознайомлення їх з релігійним вихованням дітей в сім'ї	3. Вивчення з вчителями і батьками літератури на релігійні теми, Біблії.	3. Святкування релігійних свят в сім'ї.
		4. Заняття в Недільних школах, відвідування з батьками, дідусями, бабусями церкви.	4. Проведення з вчителями класних годин на релігійні теми.
		5. Святкування релігійних свят в сім'ї.	5. Проведення занять у гуртках, вивчення Біблії, релігійної літератури.
		6. Участь у святкуванні релігійних свят в сім'ях західних українців.	6. Організація зустрічей учнів зі священниками.
			7. Поїздки з дітьми до західноукраїнських областей з метою вивчення досвіду релігійного виховання в сім'ї.

<i>Компоненти української національної культури</i>	<i>Зміст, форми роботи</i>		
	<i>вчителі</i>	<i>учні</i>	<i>батьки</i>
			8. Придбання релігійної літератури для сімейної бібліотечки.
			9. Відвідування з дітьми церкви, релігійних зборів, сімейне вивчення Біблії і іншої релігійної літератури.
12. Український побут, народні промисли і ремесла	1. Розповіді вчителів про красу і працьовитість українців, естетичне почуття прекрасного в природі, побуті.	1. Написання рефератів, доповідей про український побут, народні ремесла.	1. Оформлення разом з дітьми і вчителями шкільних етнографічних музеїв, світлиць, етнографічних куточків.
	2. Художньо-декоративне оформлення садиби, хати, криниці.	2. Заняття в гуртках художньо-декоративного мистецтва (різьба по дереву, металу, вироби з соломи, ткацтво, українська вишивка, в'язання).	2. Художньо-декоративне оформлення свого житла.
	3. Створення в школах українських світлиць, етнографічних музеїв, куточків української природи і побуту.	3. Збирання предметів українського побуту для оформлення шкільних українських світлиць, етнографічних куточків.	3. Керівництво гуртками української вишивки, в'язання, різьби по дереву, плетіння тощо.
	4. Створення в школі гуртків народного способу обробки дерева, металу, каменя, шкіри, вовни, виготовлення виробів з лози, соломи, глини.	4. Участь в етнографічних експедиціях по рідному краю.	4. Бесіди батьків на класних годинах про життя і побут своїх батьків, дідусів, бабусь.

<i>Компоненти української національної культури</i>	<i>Зміст, форми роботи</i>		
	<i>вчителі</i>	<i>учні</i>	<i>батьки</i>
	5. Розповіді про мистецтво української вишивки, писанкарство.	5. Участь у вечорницях.	5. Відвідування зі своїми дітьми краєзнавчих музеїв.
	6. Знайомство дітей з народними промислами: пекарство, різьбярство, ковальство, гончарство, гутництво, бондарство, теслярство.	6. Участь в конкурсах малюнків: «Українська хата», «Український орнамент».	6. Проведення вечорниць.
	7. Проведення бесід: «Українська хата, рушник, писанка», гра-вікторина «Хліб».		

жили по всій території колишнього Радянського Союзу, здійснюючи крадіжки, грабежі та інші злочини в пошуках шматка хліба.

Це був дуже складний час: по Україні прокотились відгуки Першої світової війни, трьох російських революцій, інтервенції іноземних загарбників, громадянської братовбивчої війни, через що більше 6 мільйонів дітей-сиріт залишились на вулиці, без батьків, без домівки й засобів до існування. Радянська влада видала постанову, за якою міліція (ЧК) повинна була виявляти безпритульних віком до 18 років та направляти їх на перевиховання до спеціальних навчально-трудова закладів.

Антон Семенович був у роздумах: як саме і якими методами виховувати малолітніх злочинців? Він перегортав сторінки наукових праць видатних педагогів світу й не знаходив у них жодних порад – такого досвіду в світі ще не було. Познайомившись із вихованцями ближче, Макаренко зрозумів, що всі діти в своєму віці залишаються дітьми; що не допоможуть у їх вихованні жодні надумані методи; що так само, як інші діти, його вихованці потребують уваги і душевного тепла, – і почав працювати, набуваючи власний досвід, створюючи

свою власну систему виховання, яку він описав у художніх творах «Педагогічна поема», «Прапори на баштах», «Книга для батьків», за які був нагороджений орденом Червоного прапора – однією із найвищих нагород того часу.

Антон Семенович пригадав, як вони зі старшим братом, вихованцем військового училища, нерідко обговорювали питання виховної роботи з дітьми і дійшли висновку, що діти охоче сприймають навчання й виховання в ігрових ситуаціях, що підлітки, особливо хлопчики, захоплюються військово-спортивними іграми, їх романтикою, в яких вони хочуть виявити свої якості мужності, хоробрості, сміливості, кмітливості. Ставши на чолі колонії, педагог згадав свої бесіди з братом, пильніше вивчав психологію вихованців і впевнився, що дітям хочеться не простого, нудного, буденного життя, а життя в захоплюючій грі. Макаренко поділив вихованців на загони, які очолили командири, обрані з числа найбільш кмітливих та енергійних вихованців, увів подібну до військової дисципліну. Загонами самостійно керувала рада командирів, а сам начальник колонії та педагоги – вихователі були лише радниками і старшими товаришами.

Вихованцям подобалась чітка дисципліна, яка існувала в колонії, самостійність управління закладу самими підлітками, справедливість винесених радою командирів рішень, цікава різноманітна гурткова робота в позаурочний час. В колонії працювало багато гуртків: фотосправи, їзди верхи, ботанічний, зоологічний, літературний, виразного читання, театральний, домоведення та інші, у яких брали участь всі вихованці. Особливою популярністю користувались театральні гуртки, навіть у жителів ближніх сіл. У театральних групах брали участь і педагоги, і сам начальник колонії. Щосуботи в клубі ставився новий спектакль, дивитись який приходили всі вихованці й з'їжджалося багато селян із сусідніх сіл, так що іноді на подвір'ї збиралося стільки підвід чи саней, що важко було підійти до клубу.

Розумно й цікаво організоване життя в колонії, побудоване на грі, ініціативі й змаганні, поступово розтопило лід у серцях дітей, які стали такими ж, як

усі інші діти. Із трьох тисяч вихованців А.С. Макаренка, жоден не зробив злочину повторно. Всі випускники стали потрібними країні професіоналами і законотрудами громадянами.

Не лише в художніх творах, але й в наукових роботах, таких як «Лекції з виховання», «Методика виховної роботи» та інших, педагог-новатор пропонував свої методичні здобутки, коротко про які можна сказати так:

- автор створив учення про дитячий колектив і закони його розвитку (закон перспективних ліній, закон паралельної дії, закон розвитку колективу);
- розробив методи виховання педагогічно занедбаних дітей;
- розробив учення про колектив педагогів.

У своїх роботах автор підкреслював, що працювати з важковиховуваними слід не якимись надуманими методами, а такими ж, як і з іншими дітьми, а саме:

- метод довіри, віри в людину і все добре, гарне, що в ній є;
- метод особистого прикладу вихователя;
- метод співробітництва з вихованцем;
- метод постановки мети, високого ідеалу для духовного збагачення дитини;
- поєднання навчання і виховання з виробничою працею (у колонії була зразкова свиноферма, бригади вихованців, які вирощували овочі і фрукти під керівництвом агрономів, працював завод фотоапаратів «ФЕД» – найкращий у СРСР, на якому підлітки оволодівали робочими професіями і одержували зарплату, що на ті часи викликало багато суперечливих думок серед освітян);
- метод самоврядування в дитячому колективі;
- метод громадських заохочень і справедливих моральних покарань;
- метод естетичного виховання (засобами відвідування театрів, музеїв, постановки самодіяльних спектаклів тощо) [38].

А.С. Макаренко довів, що жодних особливих правопорушників нема – є діти, яких спіткало лихо. «Я дуже ясно розумів, що якби у дитинстві опинився у такій ситуації, я також був би таким, як вони. І будь-яка нормальна дитина, що опинилась на вулиці без допомоги, без суспільства, без колективу, без друзів, без досвіду, із зіпсованими нервами, без перспективи, кожна нормальна дитина буде поводити себе так, як вони» [22]. Звичайно, за період з 20-30-х років ХХ ст. до сьогодення відбулось чимало різних подій як соціально-політичних, так і куль-турно-економічних, кілька разів змінився державний устрій і саме суспільство, застаріли деякі моральні норми, правила й державні закони, змінилась психіка громадян. Однак не можна стверджувати, що в той, вищезгаданий період, життя в Україні було легшим: Перша світова війна, три російські революції, іноземна інтервенція, громадянська війна, бандитизм спричинили повну розруху в країні. З'явилося кілька мільйонів біженців, серед яких було 6 мільйонів дітей-сиріт, бездоглядних і голодних дітей, які бродяжили по всій Росії і змушені були красти, щоб не загинути. Дорослі злочинці продовжували їх кримінальне «виховання», вирощуючи свою зміну, прищеплюючи їм форми негативної антигромадської поведінки.

Створюючи методику нового виховання, Антон Семенович виходив з того, що вирішальне значення мають нові цілі виховання, під якими він вбачав не окремі цілі заходів відпочинку, не загальні завдання та ідеали, а програму людської особистості, програму виховання характеру людини, її змістовності, внутрішніх сил і краси, переконань і зовнішніх виявів. Видатний педагог вважав, що людина повинна бути добре освіченою, мати високу професійну кваліфікацію, бути дисциплінованою, розвиненою, добре почувати себе в колективі – такі провідні ідеї його педагогіки.

Основними принципами, на яких потрібно будувати виховання, великий педагог А.С. Макаренко вважав такі:

- повага до дитини й вимогливість;
- щирість і відкритість;

- принциповість;
- турбота і увага;
- вправи в хороших вчинках, їх неодноразове повторення;
- загартування духовне й фізичне;
- розумно організована виробнича праця;
- життя у колективі як школі соціального життя й спілкування;
- створення умов для ігри і дитячої радості;
- велика роль родини й першого дитинства, кількість батьківської любові і міра суворості;
- уміння карати таким чином, щоб дитина розуміла справедливість і необхідність покарання;
- уміння заохочувати до хороших вчинків [21].

Він мріяв написати підручник «Педагогіки завтрашнього дня», у якому перше місце відвів би виховній роботі, а освіта була б підпорядкована вихованню, які мали бути тісно пов'язані між собою. Наведемо деякі провідні вислови цього видатного педагога:

- «Якщо людина погано вихована, то в цьому винні вихователі».
- «Людина погана лише тому, що вона знаходилась у поганій соціальній структурі, у поганих умовах».
- «Бачити хороше в колективі завжди важко» (тобто в буденності, у нездорових конфліктних ситуаціях важко бачити справжні риси колективу).
- Кожен педагог мусить «проектувати хороше в кожній людині, підходити до неї з оптимістичною гіпотезою, нехай навіть з деяким ризиком помилитись» [20, 21, 22].

Своєю діяльністю А.С. Макаренко довів, що головним вихователем кожної дитини є дитячий колектив, а тому необхідно всі зусилля зосередити на «створенні колективу, тону й традицій» в його діяльності. «Дитячий колектив не хоче жити підготовчим життям до якогось майбутнього життя, він не хоче

бути явищем лише педагогічним, він хоче бути повноправним явищем громадського життя». Педагог стверджував, що дитячі правопорушення – це результат ненормальних соціальних взаємин, «конфлікт між вимогами особистості і вимогами суспільства. Чим сильніша особистість – тим сильніший і активніший конфлікт» [20]. У цих випадках він рекомендує не дозволяти конфлікту зростати, необхідно його знищити, довести до останнього ступеню.

У дитячому колективі чи поза ним завжди викликає протест дисципліна. Саме тому «дисципліна мусить бути не причиною, не методом правильного виховання, а її результатом... Дисципліна перемоги, дисципліна подолання – ось це справжня дисципліна, яка веде вперед», тобто дисципліна добровільна й свідома. У вихованні особистості головним є «якомога більше вимог до людини і як можна більше поваги до неї» [21].

По-новому А.С. Макаренко вирішує питання про покарання: «Покарання – не лише право, але й обов'язок у тих випадках, коли воно є необхідним», тому що безкарність породжує анархію. Антон Семенович виступав проти інстинкту сили, що виявляється в дітей підліткового та юнацького віку і є зневагою до інтересів іншої людини, презирством до інтересів колективу. Ми не повинні виховувати хитрих, жадібних егоїстів, але «це не означає, що ми повинні виховувати слинків, м'якеньких, добреньких «янголів». Мета нового виховання – виховувати колективіста, здатного звершити героїство задля суспільства [22].

Дуже слушним і в наші дні є таке застереження: «Виховання немислиме без виховання почуття обов'язку. Однак воно часто суперечить інтересу дитини. Будувати виховання лише на зацікавленні не можна. Потрібно виховувати таку людину, яка може виконувати й неприємну, і нудну роботу, якщо це викликано інтересами колективу».

Педагог вважав, що всі недоліки виховання є результатом «особистої жадібності в усіх її виявах», тобто особистого егоїзму, коли людина бачить лише своє «я» і задовольняє його, навіть якщо через це «потрібно відібрати в сусіда силою, хитрощами чи крадіжкою» радість, задоволення чи річ. «Байду-

жість – одне з найтемніших закутків особистої жадоби». Важливо навчити дітей правильно ставитись до своїх товаришів, до всіх людей, виховувати в собі уважність, доброзичливість, повагу до інтересів інших людей, не лише близьких, але й незнайомих.

Одним з перших Антон Семенович Макаренко помітив значення педагогічного колективу дорослих у вихованні дітей: «Нормальна робота школи немислима без згуртованого педагогічного колективу, що дотримується єдиної методики й відповідає не лише за свій клас, а за всю школу в цілому». Лише в такому колективі можливе правильне виховання школярів [22].

Особливого значення А.С. Макаренко надає педагогічній техніці (цей термін належить йому) – володінню методикою. «Справа тут не в таланті, а в педагогічній майстерності, знаннях, уміннях... Вихователь мусить уміти організовувати, ходити, жартувати, бути веселим, сердитим. Вихователь повинен поводити себе так, щоб кожен його рух виховував». Педагог стверджував, що всьому цьому може навчитись кожна людина, якщо вона ставиться до справи з почуттям відповідальності [21].

Педагогічна система А.С. Макаренка пройшла випробування часом. Нічого подібного не знає світова педагогіка. Через це організація ЮНЕСКО, вшановуючи пам'ять видатного педагога, оголосила 1988 рік роком А.С. Макаренка на честь 100-річчя з дня його народження. Дуже влучно, душевно, щиро сказав про діяльність Антона Семеновича народний артист М. Петров: «Свою педагогічну систему виховання А.С. Макаренко виробив і написав не в тиші затишного кабінету, він її вивів не зором розуму – вона народилась у надрах буремної і палкої практичної діяльності, у боротьбі і сутичках людських особистостей».

А.С. Макаренко не просто працював, а повністю віддавав себе дітям, знаходився з ними по 24 години на добу упродовж 15 років. Єдине пальто міняв на мішок картоплі, щоб нагодувати голодних дітей. Старенькою шинеллю, в якій він ходив, укривав хвору дитину в нетопленій кімнаті. Довірою виховував злодіїв, доручаючи їм серйозні справи, великі суми громадських грошей [38].

В умовах репресій, маючи за кордоном брата-емігранта, офіцера білої армії, що було на той час обтяжуючою перед владою обставиною, яка постійно хвилювала педагога, звинувачення у копіюванні кадетського, білогвардійського, буржуазного виховання, несправедливе звільнення з роботи – все це скоротило життя Антона Семеновича. Він помер на 51-ому році життя від зупинки серця, але зробив все, щоб повернути кільком тисячам знедолених дітей щасливе дитинство, дати путівку в доросле життя.

Про педагогічну спадщину А.С. Макаренка існують різні думки, однак позитивний досвід педагогів-учених і практиків І. Іванова, О. Калабапіна, В. Караковського, О. Захаренка та інших свідчить, що методика А.С. Макаренка чи окремі її елементи можуть успішно використовуватись у будь-яких навчально-виховних закладах і в наш час.

РЕКОМЕНДАЦІЇ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО В РОБОТІ З ВАЖКИМИ ПІДЛІТКАМИ ТА ЇХ БАТЬКАМИ

«Віруйте в талан і творчі сили кожного вихованця», – заповідав великий вчитель Василь Олександрович Сухомлинський (1918-1970 рр.), педагогічні поради якого залишаються життєвими і на сьогодні в наш час. «Що було найголовнішим в моєму житті? Без роздумів відповідаю: любов до дітей», – писав він у своїй книзі «Серце віддаю дітям» [31].

Любов до людей, до свого народу, до кожного вихованця, вміння бачити і поважати в ньому особистість із її здібностями, терпляче розвивати їх, не акцентуючи на недоліках чи невмінні; поважати «дитяче незнання», коли в дитині щось не виходить; глибока віра в те, що прийде час – і вона навчиться, оволодіє потрібними і необхідними їй знаннями. Вбачати в людині нове, дивуватись йому, бачити людину в процесі її становлення, розуміння найтонших мотивів дитячих вчинків і пустощів, терпимість до них, турботу про дитину, її фізичне і психічне здоров'я заповідав Василь Олександрович кожному, хто виховує дітей чи працює з ними. Цю мудрість він виніс із власного дитинства.

Його батьки, прості селяни-хлібороби, дали своїм дітям виховання на народних традиціях і вищу освіту: троє братів і сестра стали вчителями рідної мови та літератури.

У 17 років, як і А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський почав працювати вчителем. Як і Антон Семенович, навчався також у Полтавському педагогічному інституті. Коли почалась Велика Вітчизняна війна, добровольцем пішов на фронт, але через рік одержав тяжке поранення і був направлений до шпиталю на Урал для лікування. Після звільнення рідних місць від фашистів повернувся на батьківщину і продовжував працювати на освітянській ниві. А з 1948 по 1970 рік впродовж всього життя працював у селі Павлиш Кіровоградської області директором середньої школи, яку він зробив відомою на весь світ.

В.О. Сухомлинський є автором 41 монографії, 600 статей, 1200 казок та оповідань. Найвідоміші його наукові праці – «Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Сто порад вчителів», «Розмова з молодим директором», «Павлиська середня школа», «Батьківська педагогіка» та інші, надруковані багатьма мовами світу.

За свою віддану працю Василь Олександрович був нагороджений двома орденами Леніна; з 1958 року він – член-кореспондент АПН РРФСР і Заслужений вчитель УРСР, з 1968 року – Герой Соціалістичної праці і член-кореспондент АПН СРСР.

Важко знайти в його педагогічній спадщині виховну проблему, якої б не торкнувся видатний педагог. Але найголовніші з них – це гармонійний розвиток матеріальних і духовних потреб людини, її діяльність, спрямована на задоволення цих потреб, пріоритет високоморальних цінностей, потреба пізнання, відчуття сили знань, яка підносить людину; потреба виховання людини в людині як носія моралі високорозвиненої особистості; спілкування людей і їх духовне збагачення: розвиток емоційної сфери, уміння відчувати світ природи та мистецтва.

У своїх наукових працях В.О. Сухомлинський підкреслює особливу сприй-

нятливість, чутливість, вразливість дітей підліткового віку. Саме в цей період дитина найбільш відкрита як до хороших, так і до поганих впливів. «У 3-4 класах хлопчик – кращого не треба: спокійний, запобігливий, чуйний, здатний переживати високі, благородні почуття, доступні людині в цьому віці, – пише автор, – а вже в 5-ому, особливо ж у 6-7-ому класах – здається, це вже не він: свавільний, невитриманий, нерідко грубий і зухвалий, хворобливо самолюбивий, нетерпимий як до вимог учителя, так і до слабкостей товаришів, різкий і прямолінійний у судженнях про оточуючий світ, особливо про поведінку старших... Я багато років думав: чим відрізняється бачення світу підлітком від бачення світу дитиною?» [32].

На основі своїх спостережень автор виокремлює основні суперечності підліткового віку, які нерідко спричиняють негативну поведінку дитини. У першу чергу це – непримиренність до зла й неправди, готовність боротись за істину і водночас невміння розібратись в складних явищах життя:

- підліток хоче бути хорошим, прагне до ідеалу й у той же час не бажає, щоб його «виховували»;
- прагнення до самоствердження і невміння, незнання того, як це зробити, через що його дії можуть бути хибними;
- велика потреба в пораді досвідченої людини – і небажання звернутись до старшого, вважаючи це принизливим;
- з одного боку багатство мрій і бажань, з іншого – обмеженість досвіду і можливостей для їх здійснення;
- підліток хизується запереченням авторитетів, але це показна його поведінка, несправжня;
- захоплення романтичним, ідеальним і сумнів у тому, що воно може бути у повсякденному житті, власні грубі вчинки, особисте «моральне невігластво»;
- зневага до егоїзму та індивідуалізму – і невміння бачити ці риси в собі через своє надчутливе самолюбство;

- захоплення красою в її різних виявах та іронічне або навіть цинічне до неї ставлення;
- подив перед невичерпністю науки, прагнення багато знати, переживати почуття натхнення, радості інтелектуальної праці і в той же час поверхове, навіть легковажне ставлення до навчання [31].

Вивчаючи життя 460 сімей, в яких виховувались підлітки-правопорушники, Василь Олександрович виявив наступне: чим тяжчий злочин вчинив підліток, тим більше в ньому нелюдськості, жорстокості, тупості; тим бідніші інтелектуальні, естетичні, моральні інтереси і потреби сім'ї. У жодній з вивчених родин не було книг. Ніхто з підлітків-правопорушників навіть не зміг назвати рідну йому людину, яка виховувала його та віддавала тепло своєї душі і якій він віддячував добром.

Видатний педагог підкреслював, що в роки раннього дитинства не може бути легкого і безтурботного виховання, тому що саме в цей період у дитини формується людяність. Тому взаємини дитини з іншими людьми й вдома, і в школі мусять будуватись на осмисленні дитиною свого обов'язку й відповідальності перед матір'ю, батьком, учителем. Саме з цього починається пізнання дитиною світу людини: краса взаємин, творення і збереження її в родині, в учнівському колективі, у суспільстві; служіння високим моральним ідеалам, виховання в дитині сердечності, співчуття, чуйності до прекрасного, вміння творити його в побуті, у природі, у мистецтві.

Однак у житті ми нерідко зустрічаємося із підлітками лицемірними, цинічними, до всього байдужими, із спотвореними душами. «Хуліган, умисний порушник дисципліни не народився раптом, – писав В.О. Сухомлинський, – його творять роки бездушності, байдужості, безсердечності дорослих» [32]. І в першу чергу це сім'я, її побут, взаємини, звички, погляди. Вивчення сімей підлітків-правопорушників за матеріалами слідства (кримінальних справ) показало, що в кожній родині, яка дала суспільству правопорушника, щось було негаразд. Батьки не знали інтересів своїх дітей, у родинях панувала духовна убо-

гість людських взаємин. У шкільних і класних колективах ніхто з учнів або педагогів не цікавився їх потребами і інтересами.

В одній типовій родині у батьків і їх єдиного сина не було жодних спільних занять чи духовних інтересів. Вони зустрічались лише для того, щоб разом поїсти (на жаль, в деяких сучасних родинх немає навіть і цього). У сім'ї було лише дві потреби: добре поїсти і виспатись. Хлопець не знав радощів спілкування з іншою людиною, радощів творення добра для інших. Педагогів школи задовольняло те, що хлопець посередньо вчився і не порушував дисципліну. На запитання В.О. Сухомлинського, які духовні потреби вчителька мала на меті виховати у підлітка, вона не змогла нічого відповісти – тобто ні в сім'ї, ні в школі ніхто не займався питаннями морального виховання людини.

Василь Олександрович підкреслював, що духовне виховання необхідне для кожної дитини з раннього віку – це проведення спеціальних бесід, виховання моральних звичок, щоб розкрити дітям «ази моральної культури», а саме:

- перевіряти свої вчинки (чи не завдаєш ти зла іншим);
- віддячувати людям добром за ті блага, які вони створили, дали тобі радість і щастя дитинства, отрочтва, юності;
- пам'ятати, що всі блага й радощі життя створюються працею, і перша праця кожної дитини – це навчання;
- бути добрими і чуйними до людей, допомагати в біді, не робити їм зла, поважати і шанувати батьків та інших людей;
- не бути байдужими до тих підлітків, хто прагне жити за рахунок батьків, кого не цікавлять інтереси суспільства [31].

Відомий педагог у своїй практичній діяльності домагався, щоб кожен підліток міг осмислити свій поганий вчинок, усвідомити свою провину, намагався стати кращим, не повторював помилок, засуджував негативні вчинки інших дітей. Особливе місце В.О. Сухомлинський відводить формуванню особистого ставлення до Батьківщини, любові до своєї країни, міста чи села, своєї школи, свого народу, його історії і культури [32].

У книгах Василя Олександровича, звернених до вчителів і батьків, до учнів і громадськості, ми вбачаємо непідробну любов і повагу до людини, бережне ставлення до духовного світу кожної особистості, надзвичайну делікатність стосунків, душевне багатство, різнобічність і глибину знань самого автора. Виховання в дітях з відхиленнями у поведінці та їх батьків відповідальності за вчинки, виконання громадського обов'язку, прищеплення високоморальної поведінки водночас є профілактикою педагогічної занедбаності, важковиховуваності і злочинності неповнолітніх, зменшення кількості неблагополучних проблемних родин, з яких виходять «важкі» діти. У цій роботі батькам, педагогам та іншим працівникам і сьогодні допомагають гуманістичні поради В.О. Сухомлинського.

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Сьогодні, в період науково-технічного прогресу, людина втрапила почуття творця власного здоров'я, воно втратило свою значущість, привабливість, люди не прагнуть до нього активно. Ми можемо констатувати, що культ здоров'я залишився у Стародавньому Римі, і спостерігати негативну тенденцію зростання порушень фізичного і психічного здоров'я в молоді. Складна економічна та соціальна ситуація сприяє тому, що молодь йде від проблем, занурюючись у наркоманію, алкоголізацію, токсикоманію тощо. Проблема здоров'я, формування потреби здорового способу життя, загальнолюдських ціннісних орієнтацій відбиваються в державних документах [6]. Усі ці завдання повинні бути в центрі діяльності закладів освіти. Загальновідомо, що здорова людина – це красива, сильна людина, яка здатна вирішувати свої проблеми, не заважаючи тим, хто поруч; вона вміє долати перешкоди, здійснювати свої мрії, бути творцем свого «Я».

Що ж таке здоров'я ? У літературі є багато визначень цього поняття, але жодне не може претендувати на точність та вичерпність. Так, ВООЗ визначає здоров'я, як «стан повного фізичного, духовного, соціального благополуччя, а

не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів» [26]. Представник гуманістичної психології А. Маслоу здоровою вважав людину не стільки з бездоганною поведінкою, скільки психологічно і морально повноцінною. Здорова людина, за Маслоу, добре сприймає об'єктивну реальність, приймає себе, інших, світ у цілому таким, який він є, має високі творчі здібності, добрі міжособистісні стосунки, демократичну структуру характеру, виявляє спонтанність та здатна до творчої імпровізації. А. Маслоу, писав, що «хворі» люди «створені» хворою цивілізацією, «здорових людей створює «здорова» цивілізація, а здорові – роблять свою цивілізацію «здоровішою» [24].

Із метою виявлення того, як студенти ставляться до свого здоров'я, чи є здоров'я цінністю, яку потрібно берегти, чи бере молодь на себе відповідальність за стан свого здоров'я, авторами було проведено дослідження. Ми використовували анкетування, яке проводилось в анонімній формі для отримання більш об'єктивних показників, індивідуальні бесіди, спостереження та психодіагностичні методики: Рівень суб'єктивного контролю (РСК) та «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча [37].

У дослідженні, яке проводилось з вересня 2002 по червень 2003 р., взяли участь 500 респондентів (юнаки та дівчата у віці від 18 до 20 років – студенти перших курсів вищих навчальних закладів м. Миколаєва).

Перед тим як проводити психодіагностичну частину дослідження, спираючись на результати спостережень, індивідуальних бесід, ми виявили особливості, які характерні для студентів – це тривожність, невпевненість у собі, конфлікти з батьками, «розмиті» життєві перспективи. За результатами анкетування було виявлено, що кожний третій студент відчув на собі, і не один раз, що таке сильне алкогольне сп'яніння, а кожний п'ятий – вже мав досвід «спілкування» з психоактивними речовинами (ПА). Це свідчить, що у молодих людей вже знижена психічна стійкість і вони схильні до шкідливих впливів. Так, на запитання анкети «Чому ти почав палити (або вживати алкоголь)?» відповіді були: «всі палять – і я», «батьки палять», «побачив рекламу», «не хочу вирізнитись». Під

час індивідуальних бесід 70% студентів сказали, що вживати ПА речовини, алкоголь, почали палити ще у підлітковому віці під груповим тиском, або щоб бути «своїм», або через страх бути знедоленим. Ще Е. Фромм зазначав, що людина більше боїться бути знедаленою, аніж смерті. Отже, молоді люди зорієнтовані на усередненість, налаштовані діяти за принципом «як усі – так і я». Вони вже навчилися відчувати себе маленькою, непомітною, ні за що не відповідальною сірою часткою когось або чогось. Молоді люди вже зрозуміли, що так легше!

Результати методики «Ціннісні орієнтації» показали, що студенти віддають перевагу матеріальному забезпеченню (ранговий №1), розвагам (ранговий №2), свободі (ранговий №3), а «здоров'я» займало №14! Відомо, що одне з найважливіших соціопсихологічних характеристик особистості є відповідальність за події, які відбуваються в її житті, це ступінь активності людини. Відповідальність – це головна ознака соціальної компетентності людини. Головними показниками соціальної компетентності є наявність життєвих цілей, інтегральний контроль по відношенню до життя, високий рівень відповідальності, самоповаги. Щоб з'ясувати, якою мірою людина є відповідальною за те, що відбувається в її житті, ми запропонували методику «Рівень суб'єктивного контролю» (РСК).

У даній методиці сім шкал:

- 1) загальної інтернальності;
- 2) інтернальності в галузі досягнень;
- 3) інтернальності в галузі невдач;
- 4) інтернальності в галузі виробничих стосунків;
- 5) інтернальності в галузі сімейних стосунків;
- 6) інтернальності в галузі міжособистісних стосунків;
- 7) інтернальності в галузі здоров'я.

У ній виокремлюють два типи: **інтернали** – це люди, які схильні брати відповідальність на себе за події, що відбуваються в їх житті (інтернальний

локус контролю); **екстернали** – люди, які схильні переносити відповідальність на інших людей, на обставини (екстернальний локус контролю). Після обробки результатів ми дійшли висновку, що 60% молодих людей належать до екстерналів. Що стосується шкали №7 (інтернальність в галузі здоров'я), то майже 70% вважають, що стан здоров'я залежить від медицини, медичних закладів. Низькими виявились показники за шкалами 5 і 6. Таким чином, аналіз результатів дослідження дозволив виявити низку негативних фактів, що блокують шлях до самореалізації, з-поміж них: девальвація загальнолюдських цінностей, недостатній або відсутній зв'язок (емоційний) із батьками, втрата рівноваги з соціальним оточенням.

Під час спілкування зі студентами, автори ще раз переконалися в тому, що практично немає жодного соціального або психологічного аспекту поведінки юнаків, який не залежав би від сімейних умов, особливо від образу життя батьків, взаєностосунків між батьками, дітьми і особливо від стосунків з матір'ю. Відомий генетик В.П. Ефроїмсон писав, що життя, «існування людини визначається тим цілепокладанням, яке складається ще у дитинстві під впливом саме матері». Більше всього у молодих людей було образ на матір, за те, що «влаштувала своє життя, а я довгий час жив у бабусі», або «кинула мене і поїхала на заробітки», «мене виростила бабуся, а мати завжди була зайнята», «на мене не було часу». Отак діти стали дорослими без почуття «у матері добре» (І.Г. Песталоцці), без «почуття довіри» (Н. Гріксон) і безпеки, а незадоволення цих базових потреб спричиняє виникнення фрустрацій – стану тривоги, внутрішнього дискомфорту, напруги [26]. Психологічний наслідок фрустрації – це деструктивність, розпач, збудження, апатія. Як бачимо, позитивне і негативне людина набуває в процесі виховання в суспільстві. Процес формування потреб відбувається в дитинстві, у соціальному оточенні й величезна роль у цьому належить сім'ї, засобам масової інформації, закладам освіти тому, що саме вони впливають на формування системи потреб здорового способу життя, на усвідомлення того, що стан здоров'я залежить від способу життя. Виходячи з цього, одним

із головних своїх завдань ми вважаємо виховання життєвої компетентності підлітків і юнаків, формування у них потреби здорового способу життя.

Компетентна людина – це «знаюча, обізнана в певній галузі, вона має право за своїми знаннями вирішувати що-небудь, або судити про що-небудь». **Життєва компетентність** – це здатність мобілізувати свої знання, уміння для вирішення проблемних питань, уміння правильно поводитися в навколишньому середовищі. Одним із основних елементів життєвої компетентності є уміння бути здоровим [39].

Працюючи зі студентами МНУ ім. В.О. Сухомлинського, автори намагаються, щоб превентивне виховання проходило комплексно, системно, крізь увесь навчально-виховний процес. Особливу роль при цьому відіграють психологічні дисципліни. У процесі вивчення психології студенти оволодівають науковими методами підвищення культури спілкування, психологічно правильно розв'язувати складні питання, розуміти, аналізувати свої почуття, формувати систему ціннісних координат. На семінарських заняттях студенти вчилися навичкам протистояння груповому тиску за допомогою рольових ігор, тренінгів-спілкування переконливо доводить, що гострі позитивні відчуття можна отримувати без хімічних речовин.

На кожній зустрічі зі студентами ми робили акцент на переваги здорового способу життя, на усвідомлення того, що досягти своєї мрії може тільки здорова людина. На базі університету проводилося засідання круглого столу в рамках проекту «Створення в м. Миколаїв Волонтерського студентського центру з профілактики наркоманії і ВІЛ/СНІД за принципом «рівний навчає рівного». Активну участь у роботі круглого столу взяли студенти-лідери всіх факультетів. Увага приділяється самостійній, пізнавально-творчій діяльності студентів: вони підбирали інформаційний матеріал для стендів за темами: «Здоров'я – це краса, сила», «Здоров'я – це модно, красиво», робили агітаційні плакати, буклети щодо здорового способу життя, готували диспути, робили вибірку цікавих тестів. Коли студенти йшли на психолого-педагогічну практику, вони

проводили з учнями бесіди, ігри, консультації, які мотивували дітей вести здоровий спосіб життя, На відкриті уроки запрошували відомих спортсменів Миколаївщини.

Таким чином, ми можемо зробити наступні висновки:

1. Впровадження в навчально-виховний процес превентивного виховання є необхідною умовою, оскільки це допомагає виробити в молоді імунітет до шкідливих впливів соціального оточення.
2. Формування системи ціннісних координат залежить від розуміння людиною їх сутності, змісту.
3. Формування потреби здорового способу життя повинно починатися в сім'ї як первинному середовищі, де виховується дитина.
4. Перспективними, на погляд авторів, можуть стати розробки конкретних технологій, які б допомагали розв'язувати різноманітні соціальні, міжособистісні проблеми, формувати життєву компетентність молодого покоління.

ВПЛИВ ІНТЕРНЕТ-ЕРОТИКИ ТА ПОРНОГРАФІЇ НА СЕКСУАЛЬНЕ СТАНОВЛЕННЯ МОЛОДІ

Сексуальне виховання молоді має велике значення для формування здорової особистості, однак досить часто воно виноситься поза межі школи та родини, оскільки часто питання такого роду є табу. В той же час саме сексуальне виховання є процесом цілеспрямованого впливу на особистість для формування у молоді людини культури статевої взаємодії, здорового ставлення до статі і сексуальності, вміння переживати та усвідомлювати свої фізіологічні і психологічні особливості відповідно до усталених в суспільстві норм і правил. Тому автори посібника не могли хоча б побічно не торкнутися даного питання.

Секс – це статеві відносини, сукупність психічних реакцій, установ, дій, які пов'язані з виявленням та задоволенням статевого потягу людини. **Сексуаль-**

ність – функція організму, яка виходить за межі індивіда і складає його зв'язок з родом. Якщо за З. Фрейдом сексуальність дитини до 5 років спрямована переважно на себе (власне тіло), у період з 5 до 11 років є латентною (прихованою), то починаючи з підліткового віку вона набуває нової сили і спрямовується на новий об'єкт: відбувається зміна об'єкту, переніс сексуального зацікавлення зі свого тіла на представників протилежної статі.

Еротика – це поняття найчастіше трактується як чуттєвість, схильність до статевого життя та його зображення. Еротика є невід'ємною частиною життя багатьох людей, виявляється у різних формах і у деяких випадках набуває вигляду відвертої порнографії. **Порнографією** ж є зображення інтимного життя людини у найбільш відвертих, часто цинічних формах: якщо це фото, то це обов'язкове зображення статевих органів людини (на яких часто робиться акцент) або коїтусу (статевого контакту) у різних позах. Із порнографією тісно взаємопов'язаною є **порнографоманія** як один з різновидів статевої перверзії, коли людина досягає статевого збудження та задоволення під час читання, перегляду порнографічної продукції чи її створення, що слугує вираженню сексуальних фантазій.

У молодих людей практично будь-якої країни починаючи з підліткового віку наявне сильне прагнення бути дорослими, однак дорослий в статевому плані підліток ще є незрілим у психічному та суспільному планах. Але підлітки твердо вважають себе достатньо дорослими людьми і ображаються, якщо дорослі цього не підтверджують. Досвід показує, що в разі, якщо ця тенденція дорослості не супроводжується достатньою базою моральних цінностей, то дитина може потрапити в сферу негативної імітації дорослих, наприклад: тютюнопаління, алкоголізм, використання нецензурної лексики, сексуальна розбещеність (що в останні роки, на жаль, стає характерною рисою не лише хлопців, а й дівчат). Сексуальній розбещеності в наш час сприяє широке і вільне розповсюдження продукції відверто сексуального характеру: по-перше, у популярних періодичних виданнях (наприклад, щотижневі газети «Аргументи і факти» (це

остання сторінка з оголеними дівчатами), «Бульвар Гордона», такі журнали як «ФМЧ», «Дом-2» або «MAXIM», спеціалізованій еротичній літературі та виданнях (романи типу «Емануель», журнали «Плейбой», «Пентхауз», «Ерос», «Полуничка» тощо) або у літературі відверто порнографічного характеру; по-друге, широке використання зображення оголеного (зазвичай жіночого) тіла як прикраси інтер'єру (еротичні постери, фотографії та календарі, наклейки на автомобілях, вкладиші у жувальних гумках тощо) – див. Рис.1; по-третє, фільми еро-

Рис. 1 тичного («Плейбой», «Пентхауз», «9 з половиною тижнів», «Американський пиріг» тощо) та порнографічного характеру, які найчастіше продаються на DVD або є у світовій мережі. Слід пригадати, що у період становлення нашої країни вони вільно показувалися у вечірній час на недержавних регіональних комерційних каналах); по-четверте, Інтернет (такі матеріали або наявні на відповідних спеціалізованих сайтах або ж роздаються на торентах тощо).

В наш час Інтернет стає широко доступним для все більших верств населення (вдома, інтернет-кафе, на роботі, у навчальних закладах), і для тих людей, хто хоч трохи знайомий із азами його використання, відомо, що зайти до ресурсу, який містить порнографічні матеріали можна через будь-яку пошукову систему («Яндекс», «Mail», «Рамблер», «Google» тощо). Навіть якщо людина не ставить собі за мету входження до подібного сайту і знаходиться в Інтернеті для здобуття інформації несексуального характеру, час від часу спливають запрошення відвідати подібні сайти або вони відкриваються самотійно (інколи навіть при виборі варіанту «Відмова»). Якщо ж людина цілеспрямовано шукає подібні сайти, пошук останніх (у величезній кількості) займає лічені секунди.

Асортимент таких сайтів (яких налічуються сотні тисячі, якщо не мільйони) є достатньо широким (враховуючи їх специфіку) і включає до свого складу як еротичні та порнографічні малюнки (у тому числі порнографічні шаржі на відомих мультиплікаційних героїв), так і фото (оголених людей будь-якого віку у

відвертих позах або під час коїтусу), зазвичай короткі (до 3-5 хвилин) або рідше тривалі (1-1,5 години) відео, скрінсейвери та обої для робочого столу (останні можна знайти навіть під час пошуку обоїв для робочого столу навіть поза цими сайтами), фотографії оголених жінок з короткими даними про них та пропозиціями надання платних інтимних послуг. Сам же асортимент на різних порнографічних сайтах є доволі типовим і традиційно відвідувачам таких ресурсів пропонуються наступні теми для перегляду:

- малюнки еротичного або порнографічного характеру;
- фотографії оголених дівчат різних народностей. Також наявна градація (виділення окремих груп файлів у залежності від віку, статури, особливостей тілобудови жінки або чоловіка (наприклад, великі груди) і т.п.;
- позбавлення дівчини цнотливості;
- вагінальний, оральний або анальний секс (професійна або аматорська зйомка);
- секс з неповнолітніми. Зазвичай з дівчатками приблизно від 11 до 16 років, хоча це суворо заборонено та переслідується законом, однак на практиці в Інтернеті ця заборона ігнорується;
- міжрасові статеві відносини (зазвичай негри та європейці, хоча можливі й інші варіанти, наприклад, азіати);
- груповий секс (з трьома і більше сексуальних партнерів одночасно);
- переверзії (сексуальні збочення), зокрема:
  - зоофілія: найчастіше це статеві контакти людини з собаками, конями, вівцями та зміями;
  - кровозмішення (сексуальні контакти так званих батьків і дітей, братів та сестер, онуків та дідусів тощо);
  - гомостатеві контакти: інтимні ігри лесбіянок та гомосексуалістів;
  - використання садомазохістського приладдя (шкіряні шоломи, одяг, кнути, наручники тощо);

- телефонні розмови сексуального характеру, метою яких зазвичай є провокація молоді дівчини на подальший сексуальний контакт зі співрозмовником;
- оголені фотографії знаменитостей. Таким чином, люди, які мають бути для підлітків прикладом для наслідування, втрачають свій ореол «святості» і дитина вважає: якщо відомі люди «відкрито» займаються сексом або з легкістю роблять еротичні та/або порнографічні фотографії, то вони тим паче повинні цим займатися, і чим раніше, тим краще. Можна як приклад пригадати популярну в 90-ті роки ХХ ст. пісню групи «Мальчишник», яка декілька років назад була широко відомою серед молоді, зокрема підлітків, з наступними словами: «Секс, секс – это так мило, секс, секс – без перерыва», яка цілком відображає пануючі серед молоді настрої внаслідок так званої сексуальної свободи;
- тощо.

Практично на кожному великому порносайті наявна фотогалерея порно, в якій можна знайти малюнки та фото, що зображають будь-який вид сексу. Всі сторінки сайтів, включаючи головну, насичені фотографіями, відео та посиланнями на інші порнографічні сайти (зазвичай мінімум 5-10 посилань одній сторінці, часом – набагато більше). Таким чином, зайшовши до одного сайту, підліток одночасно отримує доступ до багатьох інших, отримуючи все більше інформації порнографічного характеру, що поступово його затягує.

Таким чином, сучасний Інтернет, який останнім часом все більше стає основним джерелом здобуття інформації для дітей і є достатньо доступним для українців, дає дитині можливість неконтрольовано отримувати інформацію сексуального (еротичного та порнографічного) характеру. Звичайно, неможливо і не потрібно забороняти Інтернет через таке явище, як порнографічні сайти, тим паче в ньому подається безліч корисної інформації (статті та книги, навчальні посібники, малюнки, комп'ютерні програми та ігри тощо). Як зазначав Зигмунд Фрейд, сексуальний потяг є чи не основним інстинктом для людини (недарма

людина вважається чи ненайсексуальнішою істотою на планеті). Інша справа, що необхідно зробити доступ до сайтів такого плану більш контрольованим, а їхню рекламу та головні сторінки – більш облагородженими, оскільки практично всі сторінки таких сайтів перенасичені фотографіями порнографічного плану та закликами до розпусти, що не може не впливати (і не кращими чином) на психіку підлітків. Дотримуючись золоті середини, надавати можливість молодим людям входити до сайтів із продукцією еротичного плану, оскільки прагнення ознайомитись з тілом людини протилежної статі, побачити його є могутнім стимулом, придушити який неможливо, та й непотрібно, оскільки здорова сексуальність притаманна кожній нормальній людині. Так, в Інтернеті є окремі сайти подібного типу, на яких ведеться роз'яснювальна робота з сексуальної теми (психологія сексуальності; перший статевий контакт; пози, найкращі для дефлорації тощо.) Фотографії на таких сайтах лише еротичного плану (жінки зображені у нижній білизні або оголеними, однак без акцентуації на статевих органах).

Низька сексуальна культура населення призводить у подальшому до того, що молодій людині (підлітку та юнаку) складно налагоджувати стосунки з представниками протилежної статі, а у підлітків утворюється хибне уявлення про специфіку сексуальної взаємодії, характер сексуальності жінок. Досить часто в оповіданнях, фільмах порнографічного чи еротичного плану (і не лише) зображається примушення жінки чоловіком до статевого акту, під час якого вона спочатку пручається, а потім отримує сексуальне задоволення. Таким чином, це може спричиняти у подальшому сексуальне насилля над жінками з боку молодих чоловіків (підлітків та юнаків).

Вільний доступ до еротичної та порнографічної продукції в наш час призводить до того, що молода людина починає розглядати жінку в першу чергу лише як об'єкт сексуального задоволення (щось на зразок живої ляльки), гублячи при цьому її цінність як особистості і не цікавлячись внутрішнім світом дівчини. Про вплив (почасти згубний) засобів масової інформації на сексуальну

культуру молодшої людини вказували відомі зарубіжні психологи Ерік Берн та Девід Маєрс. Як зазначав В. Салтиков, сексуальні матеріали, які включають до свого складу порнографічну основу, протипоказані підліткам у період початкової стадії сексуального дозрівання: проблемою дітей є те, що дитячий розум без належної корекції з боку не здатен відрізнити реальне від нереального (зокрема, у міжстатевих стосунках) [27]. В підлітковому віці наявний сильний статевий потяг і еротика в розумних межах сприяє статевій соціалізації дитини, для багатьох дітей цього віку (особливо хлопців) характерна легка форма порнографоманії. Однак в останні роки завдяки все більшому розповсюдженню еротики та порнографії порнографоманія набуває все більшого розповсюдження. Приклади цього можна побачити навіть у відомих гумористичних програмах на зразок «Наша Раша», в яких зображено двоє хлопців-підлітків, яких цікавлять проблеми покупки презервативів, покупки DVD-порнодисків, знайомство з дівчатами з метою подальшого сексуального контакту – це для хлопців стає найголовнішим.

Таким чином, можна зробити висновки про те, що необхідно виробити у молодих людей культуру роботи з Інтернетом, спілкування онлайн. Загальновідомо, що еротичні та порнографічні сайти є найбільш відвідуваними в Інтернеті, і в першу чергу саме завдяки молодим людям, які прагнуть поповнити свої знання з цього питання. Починаючи з підліткового віку є яскраво вираженою статевою диференціація хлопців та дівчат, однак ані школа, ані родина, які традиційно вважаються базовими інститутами соціалізації дитини, часто не звертають уваги на цей аспект особистісного розвитку молодшої людини, замовчуючи його. Якщо якісь заняття із сексуальної грамотності і проводяться у загальноосвітніх навчальних закладах, то вони носять переважно епізодичний характер і не дуже підтримуються керівництвом (зазвичай це аргументується словами «наші діти не такі»). Самі ж батьки мають розуміти необхідність контролю доступу власної дитини до ресурсів всесвітньої мережі, прищеплювати їй культуру роботи в Інтернеті, бути в курсі зацікавлень молодшої людини.

У вищій школі, наприклад, у Миколаївському національному університеті імені В.О. Сухомлинського, для студентів створюються навчальні курси типу «Психологія сексуальності» «Сексологія», «Сексопатологія» та подібні, однак предмети такого плану є спеціалізованими і читаються зазвичай лише у майбутніх психологів та соціальних педагогів. Для студентів же інших спеціальностей вузу викладачами кафедри загальної та вікової психології проводяться заняття за тематикою сексуального становлення людини, психології гендерної взаємодії чоловіків і жінок в рамках наукового студентського клубу «Психея».

Практичні матеріали

ПРОФІЛАКТИЧНА РОБОТА В ШКОЛІ

Система роботи школи з важковиховуваними учнями повинна поєднуватися із системою національного виховання і передбачити цілеспрямовану, планову, взаємопов'язану, керовану діяльність складових її частин – від директора до бібліотеки й медперсоналу. Основна виконавча ланка в цій системі – класоводи і класні керівники. Важливо, щоб у цій роботі забезпечувалася наступність з 1-го по 11-й класи, що сприятиме глибшому вивченню особистості, а значить, і добору найефективніших засобів впливу.

Класоводи та класні керівники виявляють та обліковують важковиховуваних учнів. На кожного з них класний керівник заводить спеціальний щоденник спостережень, до якого записує насамперед соціально-психологічну характеристику учня. У ній відмічає причини виникнення важковиховуваності, у чому вона виявляється, вирізняє позитивні та негативні риси дитини, особливості сімейного виховання, намічає засоби виховного впливу на учня. Періодично робить висновок про досягнуті результати виховної роботи, намічає план подальшої роботи з кожним вихованцем.

До завдань класного керівника входить вивчення зацікавлень, здібностей, нахилів важковиховуваних учнів, залучення їх до роботи гуртків, спортивних секцій як у школі, так і в позашкільних закладах. Робота батьківського комітету класу з сім'ями важковиховуваних та неблагополучними родинami повинна бути спрямована на ознайомлення батьків педагогічними знаннями, надання конкретної індивідуальної методичної допомоги.

У роботі методичних об'єднань вчителів слід приділяти увагу питанням подолання та запобігання неуспішності школярів, зокрема: як працювати над прогалинами в знаннях учнів, як розвивати їх мислення, увагу, пам'ять, форму-

вати у відстаючих учнів навички раціональної організації навчальної праці, індивідуальний підхід до слабо встигаючих у процесі навчально-виховної роботи.

До роботи з важковиховуваними школярами та їх батьками залучаються всі педагоги школи. Кожен з них відповідає за свою ділянку роботи, яка може бути розподілена наступним чином:

1. **Директор школи** вивчає особливості контингенту учнів школи, при цьому виявляє педагогічно занедбаних і важковиховуваних, причини їх виникнення; визначає шляхи вдосконалення роботи з ними.
2. **Заступник директора з організації позашкільної та позакласної виховної роботи** планує проведення виховних заходів з усіма учнями, у тому числі з важковиховуваними, неблагополучними сім'ями, координує та узгоджує план школи з планами роботи класних керівників.
3. **Класоводи та класні керівники** виявляють девіантних учнів, вивчають їх інтереси, здібності, нахили, залучають до позакласної, позашкільної діяльності їх та їхніх батьків.
4. **Психолог** здійснює психологічну профілактику та корекцію відхилень у поведінці неповнолітніх разом із класними керівниками й батьками.
5. **Вчителі, вихователі груп подовженого дня** надають індивідуальну допомогу з ліквідації прогалин у знаннях.
6. **Педагог-організатор** залучає до роботи в гуртках, секціях, клубах, товариствах за інтересами, у школі, в позашкільних закладах, за місцем проживання.
7. **Органи учнівського самоврядування** залучають дітей з відхиленнями поведінки до різних видів громадсько-корисної діяльності, виконання доручень, надають їм шефську допомогу.
8. **Батьківський комітет школи** співпрацює з педагогічним колективом в організації педагогічного навчання батьків, допомагає родинам у вихованні дітей.

9. **Медичний персонал** дає педагогам відомості про стан здоров'я, попереджає про нервово-психічні відхилення в неповнолітніх.
10. **Бібліотекар школи** має список важковиховуваних учнів, підбирає для кожного художню літературу, проводить індивідуальні бесіди.

З ДОСВІДУ ПРАВОВИХОВНОЇ РОБОТИ

З ДОСВІДУ ПРАВОВИХОВНОЇ РОБОТИ ПЕДАГОГІЧНОГО КОЛЕКТИВУ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ №3 М. КОСТОЧОЛЯ

Усвідомлюючи важливість радикальних змін в усіх сферах життя незалежної України, її національного відродження, педагогічний колектив школи №3 м. Костополя впроваджує у практику виховної роботи нові підходи, спрямовані на створення системи виховання на основі гуманізації життя школи. Кожен учитель постійно вивчає психологічні, індивідуальні особливості учнів, їх здібності, нахили. В основу системного підходу до здійснення виховного процесу у школі покладено диференційний підхід, урахування вікових особливостей дітей.

У молодших класах – це створення, в першу чергу, сприятливої психолого-педагогічної атмосфери, проведення ранньої діагностики та педагогічної корекції відхилень у поведінці, всебічне вивчення індивідуальних особливостей учнів, виявлення дітей з відхиленнями в розвитку й поведінці, виявлення сімей, у яких вихованню дітей не приділяється належна увага, знайомство з матеріальними умовами сім'ї, визначення допомоги, потрібної батькам у вихованні дитини. У старших класах робота спрямовується на пізнавально-інтелектуальну діяльність учнів.

У даній школі склалась своєрідна система профілактичної роботи (**первинна профілактика**):

- контроль за відвідуванням учнями школи (ведеться класними керівниками в журналі, черговим вчителем у спеціальному журналі);

- розроблені правила учнів, які вивчаються в 1-3 класах на годинах класного керівника;
- учням 1-11 класів виставляється колективно оцінка з поведінки «зразкова», «добра», «задовільна», «незадовільна»;
- проводяться по класах цикли бесід на правову тематику.

Вторинна профілактика:

- у школі створена рада профілактики («Криниця дисципліни і правопорядку» в учнівському комітеті), яка слідкує за дотриманням правил поведінки і правопорядку учнями в урочний час, на розгляд ради виносяться питання, пов'язані з цими проблемами, рада готує питання на робочі лінійки;
- учні школи охоплені заняттями у шкільних гуртках і секціях, в гуртках Будинку школярів та юнацтва, в музичній, спортивних школах, у клубі «Едельвейс», відвідують секції підліткового клубу при ДБК;
- учні по класах охоплені постійними і тимчасовими дорученнями;
- ведеться постійна індивідуальна робота з учнями (класними керівниками, педагогом-організатором, заступниками директора школи, вчителями-предметниками).

Протирецидивна профілактика ведеться з учнями, які стоять на внутрішньошкільному обліку і на обліку в інспекції у справах неповнолітніх, за кожним з них закріплений громадський вихователю (класний керівник або вчитель, який має особливий вплив на дитину). На кожного учня, який знаходиться на обліку, заведена індивідуальна картка, у якій фіксуються зміни в характері і поведінці дитини.

У індивідуальну картку внесені такі розділи:

- загальні відомості про учня та його сім'ю;
- розвиток особистості та стан здоров'я;
- проблеми навчання та виховання;
- індивідуально-психологічні особливості особистості, риси характеру,

тип темпераменту, виявлення здібностей;

- ознаки педагогічної занедбаності;
- відношення до виховних заходів;
- навчання та рівень сформованості;
- роль учня в діяльності колективу.

Заповнення цієї картки висвітлює динаміку розвитку особистості протягом декількох років, надає можливість застосування тих чи інших виховних методик. Результати такої всебічної діагностики допомагають знайти шляхи корекційної і розвиваючої роботи з «важким учнем». Частим гостем у школі є інспектор кримінальної інспекції у справах неповнолітніх. Практикуються такі засоби впливу: індивідуальні бесіди з дитиною та її батьками, відвідування вдома та за місцем роботи батьків, залучення до громадської та гурткової роботи, ведення щоденника відвідування уроків з обов'язковою відміткою вчителя тощо. Найбільш поширеними формами у роботі класних керівників з правового всеобучу є бесіди, виховні години по вивченню Правил для учнів, сюжетно-рольові ігри (для учнів молодшого шкільного віку), диспути, вікторини (старший шкільний вік), обговорення газетних статей, проведення диспуту «Шкідливі звички чи життя у своє задоволення».

Тематика бесід, проведених з учнями:

1. Собою керувати вмій.
2. Що таке свобода і відповідальність?
3. Безцінним дорожити вмійте!
4. Десять «не можна».
5. Десять негідних речей.
6. «Бійся байдужості» (Бруно Ясенський). За книгою В.Н. Ягодинського «Вберегти від дурману».
7. Тверезість – норма життя.
8. Перший крок до злочину.
9. Незнання законів не звільняє від відповідальності.

10. Диспут «Здорові звички чи життя у своє задоволення».

11. «Герой» нашого часу.

12. Гра «Світлофор Моргайко».

13. Тематичні зустрічі «Для вас, дівчатка», «Для вас, юнаки», «Бережи честь змолodu», зустрічі з лікарем-наркологом, лікарем-гінекологом.

14. Чи важко бути молодим?

З учнями 1-5-х класів поглиблено вивчаються правила дорожнього руху.

У щоденниках учнів молодшого віку вклеєні «Маршрути безпечного руху від дому до школи і від школи до дому». Як підсумок правовиховної роботи в школі проводиться місячник правових знань (див. Табл. 5).

Упродовж року учні переглянули кінофільми на правову тематику «Заручники диявола», «Аварія – донька мента», на виховний годинах обговорили статті «У королівстві кривих дзеркал» («Зміна»), «Виродки» («Молодь України»), «І впала зірка передчасно» («Освіта»), «Донька мента» («Огоньок»), «Долі людські», «Материнська молитва» («Вісті з України») та інші. Впродовж року працівники ІСН виступають з лекціями в кожному класі. Проведено 28 зустрічей з працівниками ІСН, прокуратури, 6 зустрічей з працівниками ДАІ.

В основному індивідуальна робота вчителя (класного керівника) проходить за таким планом:

- виявлення причин правопорушення;
- постійне відвідування учня вдома;
- підтримка постійного зв'язку з батьками, з інспектором ІСН;
- по можливості, знайомство з друзями підлітка;
- залучення до гуртків, доручення;
- відвідування уроків учителів-предметників з метою спостереження за учнями з неадекватною поведінкою;
- постійний контроль за учнем, як він бере участь у трудових справах класу;
- залучення до класних і загальношкільних справ;

- проведення різноманітних бесід.

Таблиця 5

План місячника

Тижні	№ п/п	Назва заходу	Термін виконання	Відповідальний
Ти і закон	1.	Засідання ради по проведенню місячника.	12.02	Організатор позашкільної і позакласної роботи
	2.	Затвердження плану роботи.	Протягом місяця	
	3.	Виставка та огляд літератури на правову тематику у шкільній бібліотеці.	Протягом тижня	Вчитель права
	4.	Бесіди по класах: «У дружбі з правилами поведінки», «Дрібна крадіжка. До чого вона веде». Конкурс-вікторина «Чи знаєш ти закон?»	14.02	Кл. керів. 1-11 кл. Рада місячн.
Тиждень правил	1.	Ділова гра для молодших школярів «У гостях у світлофора Моргайка».	19-24.02	Класоводи 1-3 класів
	2.	Зустрічі з працівниками ДАІ.	Протягом тижня	Кл. керів. 1-11 класів
	3.	Конкурс «Ситуація на дорозі».	Протягом тижня	Кл. керів. 1-11 кл.
	4.	Бесіди по класах «Червоний, жовтий, зелений», «Закони вулиць і доріг» і т. д.	Протягом тижня	Кл. керів. 1-11 кл.
Зустрічі з працівниками правоохоронних	1.	Батьківські збори з участю працівників міліції, суду, прокуратури «Відповідальність батьків за виховання дітей».	Згідно графіку по класах	Кл. керівники 1-11 кл.
	2.	Зустрічі з працівниками правоохоронних органів по класах.	Протягом тижня	Кл. керівники 1-11 кл.
	3.	Вечір запитань та відповідей.	29.02	Вчитель
	4.	Перегляд кінофільму «Заложники диявола».	2.03	Вчитель
Підсумковий тиждень	1.	Виховна година «Мій край, моя історія жива» (про Прапор, Герб, Гімн України).	4.03	Вчитель
	2.	Вечір «Посвята у громадяни України».	15.03	Кл. керів. 11 «а», «б»
	3.	Літературний вечір з участю батьків «Душі людської любовта»	16.03	Вчителі української мови та літератури
	4.	Всеукраїнський урок безпеки вуличного руху за участю інспектора ДАІ.	20.03	Кл. керів. 1-11 кл.

Питання правового виховання і правової освіти неодноразово вивчались і виносились на розгляд педрад: «Про завдання педколективу по формуванню у школярів правової свідомості, громадянських якостей патріотів рідної землі в системі виховної роботи», «Про роботу класних керівників по вихованню національної свідомості школярів та формування міцних, життєдіяльних учнівських колективів».

У школі вивчались питання про роботу з вивчення і використання державної символіки України. Наслідки цього вивчення відображені у відповідному наказі по школі.

З метою профілактичної роботи в школі склалась система проведення і організації дозвілля школярів, двічі на місяць проводиться дискотека для старшокласників, організуються розважальні програми для учнів «Нумо, козаки!», «Роксолана», «Нумо, господині!», «КВК» між класами і т.д. Постійно на канікулах (весняних і осінніх) проводяться різноманітні заходи.

Учні 9-х, 10-х класів займаються в гуртку з правознавства «Закон і ти», працює факультатив. Цікавими є форми роботи з дітьми на уроках «Основи держави і права України». Учні неодноразово були учасниками обласних турів олімпіад з правознавства. За останні три роки стали студентами юридичних факультетів різних вузів України 7 вихованців.

Силами учнів та вчителів складений «Альбом моральних цінностей», який постійно використовується класними керівниками в роботі з учнями.

Питання правового виховання виносились на засідання методичного об'єднання класних керівників «Важкі діти і робота з ними», практикум «Складання психолого-педагогічної характеристики на учня з неадекватною поведінкою», «Індивідуально-психологічні особливості важковиховуваних підлітків», «Умови, що забезпечують подолання важковиховуваності учнів». На методичних об'єднаннях класних керівників бібліотекар робить огляд літератури, журналів, газетних статей, у яких висвітлюються відповідні питання.

Важливе місце в системі правової освіти школи відводиться роботі з бать-

ками. Питання з правової тематики, зокрема «Профілактика шкідливих звичок школярів у сім'ї», «Сімейні свята без спиртного – міра чи реальність», «Закон про спокійну старість» та інші виносились на розгляд батьківських класних зборів. Обговорювались питання засвоєння моральних цінностей та ідеалів, норм взаємин між людьми.

Батьки у класних колективах постійно аналізують стан поведінки учнів. Порушення поведінки обговорюються на засіданнях батьківських комітетів, зборах, загальнобатьківських конференціях. Батьки беруть участь і в організації дозвілля дітей: проводяться батьківсько-учнівські свята, походи, батьки часто допомагають в організації поїздок школярів до театру (допомога в забезпеченні транспортом). У шкільній бібліотеці складений каталог літератури з питань правової освіти для учнів і батьків, діє постійна виставка, є література на правову тематику, якою користуються батьки, вчителі, учні.

Система правовиховної роботи, яка склалась у школі, дає змогу зробити висновок, що певних результатів у правовому вихованні школярів досягнуто. Учнями школи за останні три роки не скоєно жодного злочину чи грубого правопорушення. Уся ця робота сприяє розширенню правових знань учнів, формує вміння співвідносити в житті норми моралі та прав, застосовувати правові знання в повсякденному житті.

ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА БЕСІД З МОРАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ

Теми для дітей дошкільного віку і молодших школярів

1. Україна – моя рідна Батьківщина.
2. Вітчизна. З чого вона починається?
3. День народження незалежної України.
4. Основний Закон нашої держави.
5. Світлофор.
6. Дружимо з режимом дня.

7. Пам'ятай про інших теж.
8. Твій зовнішній вигляд.
9. Кожній речі – своє місце.
10. Гарно дружити – значить правду говорити.
11. Цінуй свій час й час інших.
12. Моє чесне слово.
13. Я, мама і тато.
14. Яка це ввічлива людина?
15. Про чуйність і байдужість.
16. Я поважаю дівчаток.
17. Ми любимо працю.
18. Один за всіх – всі за одного.
19. Правила обов'язкові для всіх.
20. Ми тепер не просто діти – ми тепер вже школярі.

Теми для школярів середнього шкільного віку

1. Україна – незалежна правова держава.
2. Що таке мораль?
3. Єдність та відмінність права та моралі.
4. Як ви розумієте поняття «аморальний вчинок».
5. Культура спілкування між людьми.
6. Культура поведінки школяра.
7. Яку людину можна вважати вихованою?
8. Правоохоронні органи, напрямки їх діяльності.
9. Основні права та обов'язки учнівської молоді.
10. Що таке правопорушення, їх види?
11. Злочин та види кримінального покарання.
12. Особливості відповідальності неповнолітніх.
13. Алкоголь і правопорушення неповнолітніх.

14. Правові заходи боротьби з наркоманією.

Теми для школярів старшого шкільного віку

1. Конституційні права та обов'язки.
2. Дотримання законів України – обов'язок кожного громадянина.
3. Захищеність особи у правовій державі. Презумпція невинуватості.
4. Що таке громадянська зрілість?
5. Правова свідомість – показник вихованості молоді.
6. Правові проблеми, які нас турбують.
7. Чи є застосування сили засобом самоствердження?
8. Закон і совість.
9. Чи можуть бути права без обов'язків?
10. Чванливість – негативна риса характеру.
11. Кримінальне право – відповідальність за окремі види злочину.
12. Адміністративні правопорушення і адміністративна відповідальність.
13. Добровільна відмова від вчинення злочину – обставина, що звільняє від відповідальності.
14. Поєднання покарання і примусу.
15. Власність неповнолітніх. Правоздатність і дієздатність.
16. Відповідальність батьків або осіб, що їх замінюють, за вчинки неповнолітніх.
17. Особливість розслідування кримінальних справ про злочин неповнолітніх.
18. Згвалтування та інші статеві злочини.
19. Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх.
20. Виправно-трудові установи.
21. Чи потрібна смертна кара?
22. Наркоманія, токсикоманія, їх вплив на злочинність.

23. Підстави для позбавлення батьківських прав, обмеження дієздатності батьків.
24. Основні положення законодавства про працю.
25. Дисциплінарне стягнення, матеріальна відповідальність працівників.
26. Цивільно-правова відповідальність.
27. Правові основи підприємницької відповідальності.
28. Правовий статус релігійних об'єднань.
29. Законодавство про охорону довкілля.

ПСИХОЛОГІЧНА КАРТКА ШКОЛЯРА

Школа _____ клас _____
 Прізвище _____ ім'я _____
 Дата народження _____

Риси психологічної індивідуальності школяра	Рівні та підрівні сформованості (низький, середній, високий)										
	Класи										
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
I. Мотиви учіння											
1. Допитливість і розумова активність											
2. Працелюбність											
3. Схвалення учителя											
4. Схвалення батьків											
5. Прагнення здобути вищу освіту											
6. Адаптованість до умов шкільного життя											
II. Пізнавальні здібності											
1. Розумові здібності учня											
2. Словниковий запас											
3. Спостережливість											
4. Розвиток пам'яті											
III. Вольові риси											
1. Довільна увага, організованість											
2. Наполегливість у роботі											
3. Дисциплінованість											
IV. Моральні риси											
1. Почуття товарищескості, доброта, чесність											

СХЕМА ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ВАЖКОВИХОВУВАНИХ УЧНІВ

1. Загальні дані про учнів: вік, освіта, місце проживання.
2. Фізичний розвиток і стан здоров'я.
3. Умови сімейного виховання – склад сім'ї, освіта батьків, місце роботи батьків і посада, матеріальні, житлово-побутові умови, характер взаємовідносин між батьками, батьками і дітьми.
4. Успішність, причини неуспішності, відношення до навчальної діяльності, до окремих навчальних предметів.
5. Відношення до праці, як проявляє себе в різних видах праці у школі і дома, який вид праці найбільш любить. Повага до праці інших людей.
6. Суспільна активність, чи має громадські доручення, як відноситься до їх виконання.
7. Участь у гуртках і спортивних секціях.
8. Статус у класному колективі, характер взаємин з вчителями, товаришами, особливості відносин з оточуючими людьми.
9. Чи має друзів, хто вони, на якій основі будується дружба.
10. Яка дисципліна у школі, вдома, які порушення дисципліни допускає, які застосовувалися засоби впливу.
11. Чи має необхідні навички культури поведінки.
12. Особливості пам'яті, уваги, мови.
13. Найбільш типові психічні стани – переважають процеси збудження, уповільнення чи врівноваженості.
14. Характер зацікавлень, нахилів, здібностей.
15. Які моральні якості, риси характеру намагається виховувати в собі.
16. Плани на майбутнє, яку професію думає вибрати після закінчення школи.
17. Особливості розвитку морально-вольових якостей.
18. Як використовує вільний час, чим займається, з ким спілкується.

19. Характер читацьких інтересів.
20. Коло знайомств поза школою.
21. Відношення до природи, звірів, птахів тощо.
22. Найбільш яскраво виражені риси характеру.
23. З якого віку і класу даний учень характеризується як важковиховуваний.
24. Які позитивні якості відмічалися в учня раніше.
25. Які позитивні риси і якості є у нього зараз.
26. Які негативні риси і якості відзначалися у нього раніше.
27. Які негативні риси і якості є в нього зараз.

ПРОГРАМА ВИВЧЕННЯ СІМ'Ї

I. Склад сім'ї:

- а) повна, неповна сім'я;
- б) віковий склад сім'ї;
- в) професії членів сім'ї;
- г) освітній, культурний рівень сім'ї;
- д) моральне обличчя членів сім'ї;
- е) здоров'я членів сім'ї.

2. Виховна діяльність членів сім'ї:

- а) виховні позиції сім'ї;
- б) участь членів сім'ї у вихованні дітей;
- в) освітній рівень батьків, педагогічна поінформованість батьків;
- г) авторитет членів сім'ї;
- д) провідний напрямок у сімейному вихованні;
- е) реакція підлітка на виховний вплив батьків.

3. Регулярна діяльність сім'ї, соціальний контроль в сім'ї:

- а) поведінка дитини в сім'ї;
- б) поведінка дитини поза сім'єю;

- в) методи і прийоми регуляції поведінки дитини в сім'ї;
  - г) ставлення членів сім'ї до громадських обов'язків.
4. Матеріально-побутова діяльність в сім'ї:
- а) матеріальне забезпечення в сім'ї;
  - б) житлові умови;
  - в) ступінь зайнятості членів сім'ї матеріально-побутовою діяльністю;
  - г) задоволення в сім'ї матеріально-побутових потреб підлітка.
5. Дозвілля сім'ї та учня:
- а) як члени сім'ї проводять своє дозвілля, чому його присвячують;
  - б) час, який витрачається на дозвілля членами сім'ї;
  - в) форми проведення дозвілля: проводиться спільно, поодиноці;
  - г) ставлення учня до спільного сімейного дозвілля;
  - д) чи вживають члени сім'ї спиртне?
6. Взаємовідносини в сім'ї:
- а) відносини між батьками, старшими членами сім'ї;
  - б) відносини між батьками і дітьми;
  - в) відносини між дітьми;
  - г) причини конфліктів у сім'ї;
  - д) вплив відносин у сім'ї на самопочуття, поведінку дитини в сім'ї, школі, її успішність.
7. Взаємозв'язок сім'ї і школи:
- а) через кого із членів сім'ї підтримується зв'язок із школою;
  - б) як виконують батьки вимоги класного керівника, його рекомендації, поради;
  - в) допомога батьків школі.
8. Загальна оцінка розвитку «важкого» учня в сім'ї.

ПРОГРАМА ІНТЕРВ'Ю З БАТЬКАМИ

1. Кількість і склад сім'ї. Хто ким працює _____

---

2. Освіта старших членів сім'ї (матері, батька, баби, діда) _____

---

3. Спеціальність матері _____ батька _____

---

4. Місце роботи _____

---

5. Матеріальна забезпеченість сім'ї (заробіток на одного члена сім'ї) _____

---

6. Дитина виховується (фактично):

- а) батьком і матір'ю;
- б) тільки батьком;
- в) тільки матір'ю;
- г) переважно в дитячих установах;
- д) батьком і мачухою;
- е) матір'ю і вітчимом.

7. Чи мають батьки спеціальну педагогічну освіту?

8. Чи є в них труднощі у вихованні дітей?

- а) матеріальні;
- б) педагогічні;

- в) інші (які?)
9. Чи хворіє часто один із членів сім'ї:
- а) батько;
  - б) мати;
  - в) бабуся;
  - г) дідусь;
  - д) інші родичі.
10. Чи має син, дочка:
- а) велосипед, мопед;
  - б) магнітофон;
  - в) музичні інструменти;
  - г) спортивні речі;
  - д) модний одяг понад необхідного;
  - е) необхідний одяг.
11. Як харчується учень:
- а) дуже добре;
  - б) нормально;
  - в) погано.
12. Чи допомагають батьки в навчанні? Якщо допомагали, то до якого класу?
13. Які покарання і як часто застосовують до своєї дитини?
14. Чи часто батьки користуються заборонами?
15. Чи заохочують свою дитину? Якщо так, то за що і як?
16. Хто з членів сім'ї:
- а) вільний час присвячує спілкуванню з дітьми;
  - б) відвідує батьківські збори;
  - в) турбується про задоволення потреб дітей;
  - г) контролює виконання домашніх завдань.

ТЕСТ ДЛЯ УЧНЯ

Чи хочете Ви більше знати про себе, про стосунки із своїми близькими?

Якщо відповісте чесно і добре подумавши, то будете мати можливість краще зрозуміти себе, своїх близьких. Відповідайте так: впишіть номер запитання у стовпчик і напишіть «так» в стовпчику, якщо згодні з твердженням або «ні», якщо не згодні. Якщо Ви не можете дати відповідь «так» або «ні», то поставте знак запитання.

Час відповіді необмежений, але постарайтеся відповідати швидко, пишіть те, що одразу спало на думку. Якщо і не живете із своїми батьками, то відповідайте на запитання з урахуванням людей, з якими Ви живете.

1. Чи часто батьки несправедливо критикували тебе?
2. Чи панує у Вашому домі атмосфера взаєморозуміння, поваги, любові?
3. Твоє відношення до батька буває звичайно хорошим?
4. Чи вимагають твої батько чи мати, щоб ти обов'язково був слухняним, не дивлячись на те, чи справедливі ці вимоги чи ні?
5. Чи був ти нещасливим через нестачі грошей в сім'ї?
6. Чи часто в тебе були непорозуміння з одним із батьків через поділ домашньої роботи?
7. Чи здається тобі, що батьки оточили тебе надмірною турботою і опікою?
8. Чи дозволяють тобі батьки запрошувати додому друзів?
9. Чи бувають у вашій сім'ї сварки?
10. Ти часто сваришся з братами чи сестрами?
11. Чи думаєш ти, що твої батьки не вважають тебе дорослим, поведуться з тобою як з малою дитиною?
12. У тебе дома завжди було все необхідне?
13. Ти любиш більше матір, ніж батька?
14. Чи був ти нещасливим від того, що батько часто сердиться на тебе?
15. Чи часто батьки відмовляли тобі в самому необхідному?
16. Ти часто повинен був змовчати, щоб у сім'ї був спокій?
17. Тебе часто карали?

18. Чи часто батьки проводять свій вільний час з тобою?
19. Ти звичайно з бажанням виконуєш домашні обов'язки?
20. Чи часто намагався досягти свого, хоча і знав, що неправий?
21. Чи часто тобі буває важко відмовитись від своїх бажань?
22. Чи часто ти не зміг дотриматись слова, яке дав батькам, хоча щиро каявся?
23. Чи батьки завжди хвалять тебе?

ТЕСТ ДЛЯ УЧНЯ

Мета цього дослідження полягає в отриманні інформації про те, які у Вас стосунки з окремими людьми з Вашого близького оточення. У лівій колонці розміщені рубрики (23), в яких перераховуються ситуації, у які найчастіше потрапляє людина, спілкуючись з іншими людьми. Зверху перераховані особи, з якими Вам доводиться найчастіше спілкуватися в цих ситуаціях. Прочитайте швидко кожен ситуацію і відразу ж придумайте відповідь, яка на Вашу думку відповідає даній ситуації. Кожну відповідь не записуйте, а визначтесь наступним чином:

- а) якщо особа, зазначена зверху стовпчика, не привертає Вашої уваги в даній ситуації взагалі, напишіть 0;
- б) якщо особа, зазначена зверху стовпчика, привертає Вашу увагу в даній ситуації слабо і рідко, напишіть 1;
- в) якщо особа, зазначена зверху стовпчика, привертає Вашу увагу в даній ситуації досить сильно і часто, пишіть 2;
- г) якщо особа, зазначена зверху стовпчика, привертає Вашу увагу в даній ситуації дуже сильно і дуже часто, пишіть 3.

На дане завдання час не обмежується, але радимо Вам не замислюватися занадто довго, а давати ту відповідь, яка перша спала на думку. Прочитайте ситуацію № 1, коли відповідь буде готова, продовжуйте далі і так до кінця. Після того, як закінчили, підрахуйте бали за вертикаллю і горизонталлю.

Показники відносин	Батько	Мати	Дідусь	Бабуся	Брат	Сестра	Інші родичі	Товариш	Товариші	Подруга	Подруги	Однокурсники	Вчитель	Сусіди	Хто завгодно	Інші
1. Обговорюємо книги, кінофільми.																
2. Говоримо про політику, спортивні новини.																
3. Довіряю свої особисті проблеми, життєві плани.																
4. Обговорюю своє відношення до людей, друзів, знайомих.																
5. Раджусь при покупці одягу.																
6. Звертаюся за допомогою, порадою під час різних																
7. Шукаю розуміння, підтримки, якщо в чомусь розчаруюсь, якщо мене щось мучить.																
8. Допмагає мені в навчанні, роботі.																
9. Весело проводжу час.																
10. Дорожу думкою, визнанням.																
11. Цікавить думка про мій одяг, зачіску.																
12. Хвилює визнання, думка про мої успіхи у спорті, улюблених заняттях.																
13. Знаю, що завжди порадіє моїм успіхам, щастю.																
14. Дуже соромно, прикро за свої невдачі в навчанні, роботі																
15. Соромно за грубість, нестриманість, бійку.																
16. Соромно, коли потрапляєш в незручне становище																
17. Можу всім пожертвувати за таку людину.																
18. Довіряю свої найбільшій таємниці.																
19. Вони можуть покластись на мене, а я на них.																
20. Щиро люблю, емоційно зв'язаний з цією людиною.																
21. Впевнений, що завжди допоможе.																
22. Знаю, що завжди захистить.																
23. Хочу його (її) у всьому наслідувати.																
Всього балів.																

З ДОСВІДУ ПРАВОВИХОВНОЇ РОБОТИ ПЕДАГОГІЧНОГО КОЛЕКТИВУ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ №25 М. МИКОЛАЄВА

Побудова громадянського суспільства в Україні неможлива без реорганізації системи освіти та правового виховання підрастаючого покоління. Пошук шляхів і засобів громадянської освіти та виховання молоді становить нині одну

з найактуальніших проблем педагогічної науки та шкільної практики. Успішне вирішення таких проблем вимагає від учителів, організаторів виховного процесу в навчальному закладі високої професійної компетентності, педагогічної майстерності, знань методологічних засад сучасної філософії освіти в Україні, розуміння місії педагога в державотворчих процесах, чітко визначеної правової громадянської позиції.

Колектив школи №25 працює над вихованням особистості-громадянина, враховуючи реальний стан громадянської свідомості та самосвідомості дітей різних вікових груп.

Усвідомлюючи важливість радикальних змін в усіх сферах життя незалежної України, її національного відродження, педагогічний колектив школи впроваджує в практику виховної роботи нові підходи, спрямовані на створення системи виховання на основі гуманізації школи життя.

В основу системного підходу до здійснення виховного процесу в школі покладено диференційний підхід, врахування індивідуальних особливостей учнів, адже школа працює над проблемною темою: «Особистісно-зорієнтоване навчання та виховання на основі індивідуалізації, диференціації та гуманізації».

Кожен вчитель чи класний керівник постійно вивчає психологічні, вікові особливості своїх вихованців, їх здібності, нахили. Особливо багато уваги приділяється «важким» дітям, дітям «групи ризику» – педагогічно занедбаним дітям з неблагополучних сімей.

Правова освіта та виховання в нашій школі спрямоване на прищеплення поваги до прав та свобод людини і громадян, закріплених Конституцією, державних символів; на знання і дотримання Законів України; на забезпечення теоретичної і практичної реалізації заходів, спрямованих на попередження злочинності, подолання відхилень у поведінці частини школярів, запобігання розвитку різних форм їх асоціальності, аморальної поведінки, поліпшення роботи з підлітками з девіантною поведінкою. Педколектив намагається навчити їх позитивній організації дозвілля, прищеплює здоровий спосіб життя їм та їх родинам,

громадянську поведінку без порушень норм моралі й законів суспільства.

Педагогічний колектив працює за власного програмою, яка враховує комплекс заходів морального і правового виховання, розроблених на основі аналізу виховної роботи в кожному класі нашої школи, передбачають диференціацію роботи з морально-правової освіти та виховання школярів за віковими категоріями. У молодших класах – це створення, насамперед, сприятливої психолого-педагогічної атмосфери, проведення ранньої діагностики і педагогічної корекції відхилень у поведінці, виявлення дітей з відхиленнями у поведінці та розвитку учнів для подальшого їх виховання. Всі класоводи початкової школи приділяють належну увагу вивченню оточення молодших школярів, особливо тих дітей, де батьки не виконують своїх функціональних обов'язків, знайомляться з сімейними умовами, визначають, якої допомоги необхідно надати батькам у вихованні дитини. У старших класах робота спрямовується на пізнавально-інтелектуальну діяльність учнів.

У школі склалася система профілактичної роботи (**первинна профілактика**):

- щоденний контроль за відвідуванням учнями школи (ведеться класними керівниками в класному і спеціальному журналах), з'ясуванню причин відсутності учнів на заняттях з подальшою індивідуальною роботою спільно з родиною учня;
- розроблено правила хороших взаємин, які в 1-4 класах вивчаються на годинах спілкування;
- у кожному класі ведеться щоденник поведінки, на підставі записів в якому пишуться листи-повідомлення та листи-подяки батькам, проводяться радіо-лінійки, зустрічі тощо;
- створено правові інформаційні куточки.

Вторинна профілактика:

- в школі діє рада з профілактики правопорушень;
- учнівське самоврядування (комісія дисципліни та порядку) стежить за

дотриманням правил поведінки і правопорядку учнями в урочний та позаурочний час;

- учні школи задіяні в шкільних та міських гуртках, секціях;
- приділяється увага організації дозвілля учнів, особливо тих, які знаходяться на внутрішньо-шкільному обліку;
- всі учні виконують постійні та тимчасові доручення;
- ведеться постійна індивідуальна робота з учнями класними керівниками, вчителями-предметниками, педагогом-організатором, психологом, бібліотекарем, адміністрацією школи;
- проводять лінійки, радіопередачі, де висвітлюються виховні проблеми дисципліни, прищеплення позитивних звичок та навичок поведінки, дотримання порядку у школі.

Корекційна робота проводиться з учнями, які знаходяться на внутрішньо шкільному обліку, за якими закріплені наставники-вихователі. До цих дітей застосовуються заходи впливу з врахуванням їх індивідуальних та вікових особливостей. На кожного учня, який має відхилення в поведінці, заведено індивідуальну картку, в якій фіксуються зміни в його характері та поведінці. В таку картку внесені наступні розділи:

- загальні відомості про учня та його сім'ю;
- розвиток особистості та стан здоров'я учня з моменту народження;
- проблеми навчання та виховання;
- індивідуально-психологічні особливості, риси характеру, тип темпераменту, виявлені здібності;
- ознаки педагогічної занедбаності;
- ставлення до виховних заходів, участь в них;
- навчання та рівень вихованості;
- роль учня в колективі.

Заповнення даної картки висвітлює динаміку розвитку особистості упродовж декількох років, надає можливість ефективного застосування тих чи ін-

ших виховних методів. Результати такої всебічної діагностики допомагають знайти шляхи корекційної, розвиваючої роботи з «важкими» учнями. Випадки неадекватної поведінки, які трапляються в учнівському колективі, не залишаються поза увагою.

В гостях у класних колективів часто бувають з лекціями, бесідами представники служби у справах неповнолітніх Заводської адміністрації, інспектори кримінальної міліції у справах неповнолітніх, міського Центру соціальних служб для молоді, СНІД-Центру.

Щорічно в школі проводяться профілактичні огляди учнів «групи ризику» лікарем-наркологом. З учнями, схильними до тютюнопаління, проводяться індивідуальні та групові бесіди, спрямовані на розуміння ними переваг здорового способу життя.

Індивідуальна робота класних керівників з учнями девіантної поведінки, які знаходяться на внутрішньошкільному обліку, проводиться за такою спрямованістю:

- виявлення причин правопорушень;
- відвідування учня вдома;
- підтримка постійного зв'язку з батьками;
- виявлення кола друзів;
- залучення до гуртків (класних і шкільних), доручень;
- відвідування уроків учителів-предметників з метою спостереження за учнями з неадекватною поведінкою (з метою їх всебічного об'єктивного виявлення).

На третьому рівні проводиться цілеспрямована робота з правової освіти та виховання учнів. Так, у школі щорічно проводиться місячник захисту прав та інтересів неповнолітніх, декада «За здоровий спосіб життя» (до Міжнародного Дня боротьби зі СНІДом), тижні правових знань.

На загальношкільному та класному рівнях ведеться робота по вивченню та використанню державної символіки України. У початкових класах практи-

кується проведення циклів уроків державності. Щопонеділка проводиться церемонія підняття Державного Прапора України та звучання Гімну України.

Найбільш поширеними формами роботи з правової освіти та виховання є бесіди, виховні години по вивченню правил для учнів, сюжетно-рольові ігри, диспути, вікторини, обговорення газетних статей.

Частими гостями в школі є працівники служби у справах неповнолітніх, управління у справах сім'ї та молоді, які залучаються до участі у батьківських зборах, педконсиліумів, педрад та семінарів класних керівників. У навчальному закладі працює телефон довіри для школярів та батьків, за яким психолог школи проводить консультивання.

У школі постійно відбуваються тренінги з питань здорового способу життя, запобігання конфліктів у сім'ї і школі, профілактики правопорушень, цікаві зустрічі з фахівцями (лікарями, юристами, психологами, представниками ДАІ, письменниками), культпоходи до кінотеатру, дні театру, екскурсії по місту, в музеї, вечори відпочинку та інше. На час канікул (осінніх, зимових, весняних) складаються плани з метою проведення організованого дозвілля учнів, куди залучаються всі важковиховувані. Упродовж літніх канікул проводиться оздоровлення дітей-сиріт, дітей, які залишилися без батьківського піклування, з мало-забезпечених та багатодітних сімей. Для учнів 10-11 класів працює правовий лекторій.

Важливе місце в правовій освіті та вихованні відводиться роботі з батьками. На батьківських зборах розглядаються питання профілактики шкідливих звичок, профілактики правопорушень, обговорюються питання моральних цінностей та ідеалів, норм взаємин між близькими людьми, виховання культури поведінки в родині та суспільстві. Батьки запрошуються до проведення організації дозвілля школярів (дні іменинників, тематичні виховні години, екскурсії, сімейні свята, походи). У шкільній бібліотеці складено каталог літератури з питань правової освіти та виховання для учнів, вчителів, батьків. Періодично організуються тематичні виставки літератури для батьків.

Система правової роботи в школі дає змогу зробити висновок, що вдалося досягнути певних результатів у правовому вихованні школярів. Учнями школи впродовж останніх років не скоєно жодного злочину чи правопорушення.

Кожен педагог школи на особистому досвіді впевнився в тому, що морально-правове виховання учнів, яке ведеться всіма педагогами одночасно і продумано, у системі, хороша організація дитячого дозвілля, озброєння батьків патріотичними знаннями, залучення їх до виховної роботи в школі, тісний зв'язок з правоохоронними органами і громадськими організаціями обов'язково приведуть до позитивних результатів.

Правовиховна робота з молодшими школярами

Добре відомо, що молодші школярі суворіше, ніж дорослі, дотримуються правил гри і дитячого кодексу поведінки (не бреші, не донось, не будь жадібним, не будь боягузом). На ці риси дитячої справедливості і слід спиратися у правовому вихованні молодших школярів. Принципи правосуддя цілком доступні дітям 7-10 років, треба тільки використовувати відповідні сюжетні приклади.

У роботі з правового виховання класоводи враховують психологічні особливості дітей цього віку, зокрема ту обставину, що ними сприймається на віру все сказане вчителем. Думка вчителя для них часто є більш авторитетною, ніж думка батьків. У цьому віці діти дуже вразливі, амбіційні емоційні. З огляду на це виховна робота з ними базується на використанні моральних установок, переваг чуттєвого сприймання дитиною життєвих стосунків. На прикладах конкретних ситуацій вчителі пояснюють дітям поняття добра, зла, жорстокості, справедливості, заздрощів тощо. Одночасно в доступній формі даються елементарні уявлення про важливі закони нашої країни, моральні правила і норми суспільства, правила праці і поведінки в школі, вдома, на вулиці. Пояснюють роль людей, які охороняють порядок у місті, селі, прищеплюють повагу

до цих людей. Тоді молодші школярі прагнуть дотримуватися цих правил, у них формується уявлення про особисту відповідальність за порушення дисципліни і порядку у школі, вдома чи на вулиці, виховується негативне ставлення до порушників дисципліни.

Правовиховна робота з молодшими школярами на уроках має свої особливості, зумовлені змістом навчального матеріалу і віком дітей. Кожен навчальний предмет у системі початкової освіти містить цінний матеріал для вирішення різноманітних виховних завдань. Основне з них – виховання у молодших школярів дисциплінованості як важливої морально-правової якості, що стане фундаментом правомірної поведінки людини. У процесі виховання дисципліни в учнів використовують їхню здатність морально оцінювати негативні вчинки, порушення порядку в школі чи поза нею.

Важливе значення в морально-правовому вихованні в ході навчання має настрій дитини. Ось чому уроки, на яких торкаються цих питань, вчителі початкових класів проводять емоційно насиченими, викликають при цьому у дітей переживання, здивування, захоплення, смутку чи обурення. Класоводи при цьому звертаються до особистого досвіду школярів, пропонують їм згадати й розповісти про хороші вчинки їхніх товаришів, знайомих, дорослих.

Особлива роль у морально-правовому вихованні молодших школярів належить читанню і розвитку мовлення. В усіх без винятку темах цього предмету є тексти, які розкривають перед дітьми красу людини, різні сторони її діяльності та стосунків з іншими людьми. Деякі теми з читання дають можливість із року в рік розширювати конкретний зміст моральних і правових уявлень та понять, адже окремі вузлові теми пронизують навчальний матеріал усіх початкових класів. Важливе місце посідає тема Вітчизни. Вчителі мають можливість щоденно вести цікаві розмови з учнями про нашу рідну Україну, її минуле, сучасне, майбутнє. При цьому вчителі формують в школярів уявлення про те, що Герб, Прапор, Гімн – символи нашої Незалежної держави, знаки відмінності нашої країни від інших; що наша Вітчизна – Україна, її столиця – Київ; що наш

Прапор синьо-жовтого кольору з тризубом. Громадяни України дорожать ним, оберігають як святиню; Гімн України – урочиста пісня про Україну, її співають стоячи; Герб – відзнака нашої держави у вигляді позолоченого тризуба. У подальшому знання про символи нашої держави розширюються і поглиблюються. На уроках читання учні одержують початкові уявлення про громадянство України, про найважливіші закони нашої держави, про роль демократії в суспільстві. У процесі читання оповідань про життя і працю людей, про їхнє ставлення до своїх обов’язків, до народного надбання, до України діти повніше і глибше усвідомлюють нашу дійсність, значення прав та обов’язків громадян України. Таким чином, у школярів формуються початкові уявлення про норми моралі і права. Аналізуючи вчинки героїв різноманітних оповідань, учні визначають для себе, які дії вважаються поганими і які – хорошими, за що можна поважати людину, а за що її слід засуджувати.

Ведучи мову про боротьбу зі злом, класоводи формують у школярів загальне уявлення про діяльність органів і осіб, які охороняють порядок у місті чи селі. З цією метою проводять бесіди, читають оповідання про вияви мужності працівників правоохоронних органів у боротьбі з правопорушеннями. При цьому обговорюються події чи факти, які діти спостерігають самі або по телебаченню, чи прочитали в газеті.

Важко переоцінити у плані морально-правового виховання молодших школярів уроки української мови, які виховують у дітей любов до рідного краю, до нашої мови, розширюють їхні уявлення про Вітчизну, про права та обов’язки людей, про правила поведінки, охорону природи тощо.

Певні знання діти отримують і на уроках математики. Мовою цифр та фактів учителі ілюструють перед учнями вартість їхнього навчання, ціну комплексу підручників на рік і таке інше. Обговорення фінансових проблем дасть можливість усвідомити витрати держави на навчання кожного учня, на освіту загалом. Подібним чином можна запропонувати учням визначити вартість плати за квартиру і комунальні послуги кожної родини, вартість основних продук-

тів споживання.

Значні виховні можливості закладені в предметі «Ознайомлення з навколишнім світом», що має на меті ознайомити учнів із певними морально-правовими питаннями. Так, під час вивчення теми «Наша школа» програма ставить завдання ознайомити учнів з режимом перебування у школі, з найпростішими громадянськими обов'язками, правилами поведінки під час занять, у їдальні, у спілкуванні з товаришами і старшими, у ставленні до шкільного майна. Вчителі при цьому підкреслюють значення правил поведінки і шкільного режиму як для самого учня, так і для загального порядку в школі, вимагають від учнів дотримання цих правил. Звертається особлива увага на виховання непримиреного ставлення дітей до брехні, хитрощів, лінощів, жорстокості, жадібності та інших негативних людських рис.

Опанування теми «Про самого себе» дає змогу вчителю зосередити увагу школярів на власному «Я», на необхідності дотримання правил гігієни, збереження власного здоров'я, як уникнути травмування. Все це має неабияке значення у подальшій виховній роботі та попередженні шкідливих звичок (паління, вживання алкоголю чи наркотиків), які призводять до правопорушень.

Тема «Сім'я» покликана виховувати в учнів ввічливе і турботливе ставлення до батьків і всіх членів сім'ї, сумлінного виконання домашніх обов'язків, дотримання режиму дня, піклування про здоров'я членів сім'ї, формування позитивних інтересів у проведенні вільного часу.

Тема «Дорога від дому до школи» передбачає ознайомлення учнів з правилами переходу вулиць, регульованих і нерегульованих переходів, правилами обходу транспорту, поведінки в громадських місцях. Особлива увага при цьому звертається на ту небезпеку, яку становить гра на вулиці. Ці знання поширюються під час засвоєння «Правил безпечної поведінки учнів на вулицях і дорогах». Значне місце займають тут різноманітні рольові ігри-заняття: «Поведінка на перерві», «Де можна гратися», «На вулиці», «Світлофор», «Як іти вулицею і переходити її», «Ми – пасажери» та інші.

Тема «Уроки ввічливості» спрямована на формування у молодих школярів культури спілкування, чесності, справедливості та інших морально-правових понять, формування належної поведінки. Особливе місце при цьому надається формуванню правильних стосунків між хлопчиками і дівчатками, закладанню морально-правових норм, через що в майбутньому не з'являться збочення у статевій сфері.

У темі «Де ти живеш» учнів знайомлять із правилами поведінки в громадських місцях (у бібліотеці, в музеї, кінотеатрі, клубі тощо). Звертається увага на те, що не можна штовхатися, проходити без черги, запізнюватись на початок сеансу, розмовляти під час перегляду фільму.

Тема «Природа навколо нас» звертає особливу увагу на дотримання учнями правил поведінки під час екскурсії на природу, на розумне використання та охорону природних багатств, організацію допомоги дорослим в охороні природи.

Значні можливості для морально-правового виховання молодших школярів закладені в трудовому навчанні. Передусім воно сприяє вихованню в учнів волі, дисциплінованості, організованості, самостійності, почуття обов'язку та відповідальності, а всі ці якості ведуть до правомірної поведінки школяра. Крім того, школярі знайомляться з правилами техніки безпеки, вчать їх дотримуватись під час користування різноманітними інструментами.

Вивчення природознавства дає можливість розширити і поглибити набуті учнями природоохоронні знання з курсу «Ознайомлення з навколишнім світом», ознайомитися з рослинами, комахами, птахами і тваринами, виділяти їх види, які потребують охорони. Тут же дається поняття про Червону книгу, де записано назви тварин і рослин, яких залишилось мало або які вже зовсім зникають. Червоний колір книги – це застереження, сигнал тривоги: збережіть тварин і рослини, не допустіть їх зникнення! В учнів формуються поняття «охорона природи», «охорона рослин», «охорона тварин», «зелений друг» та інше.

У процесі вивчення природознавства в учнів формуються початкові уяв-

лення про дбайливе ставлення до зелених угідь, розумну розробку корисних копалин, про боротьбу за чистоту водоймищ, про збереження рибних багатств від хижацького винищення. Учні мають знати, що вони покликані допомагати старшим у цій справі. Тут даються дітям і перші поняття про заповідники, їхню роль у збереженні куточків дикої природи в нашій країні.

Морально-правові знання, одержані молодшими школярами на уроках, у поєднанні з власними спостереженнями, практичне дотримання дисципліни і порядку в класі та за його межами, збереження навколишнього середовища відіграють важливу роль у їхньому світогляді, моральному і правовому вихованні, у формуванні правової культури.

Орієнтовна тематика бесід з морально-правового виховання учнів

Для молодших школярів

1. Україна – моя рідна Батьківщина.
2. Вітчизна. З чого вона починається?
3. День народження Незалежної України.
4. Основний Закон нашої держави.
5. Твоя поведінка в школі та дома.
6. Дружимо з режимом дня.
7. Пам'ятай про інших теж.
8. Твій зовнішній вигляд.
9. Кожній речі – своє місце!
10. Гарно дружити – значить правду говорити.
11. Цінуй свій час і час інших.
12. Моє чесне слово.
13. Я, мама і тато.
14. Яка це «ввічлива людина»?
15. Про чуйність і байдужість.

16. Я поважаю дівчаток.
17. Ми любимо працю.
18. Один за всіх – всі за одного.
19. Правила, які є обов'язковими для всіх.
20. Ми тепер не просто діти – ми тепер вже школярі.

Для школярів середнього шкільного віку

1. Україна – незалежна правова держава.
2. Що таке мораль?
3. Єдність та відмінність права і моралі.
4. Як ви розумієте поняття «аморальний вчинок»?
5. Культура спілкування між людьми.
6. Яку людину можна вважати вихованою?
7. Культура поведінки школяра. Чи вмієш ти доцільно організувати свій вільний час?
8. Правоохоронні органи, напрямки їх діяльності.
9. Основні права та обов'язки учнівської молоді.
10. Що таке правопорушення?
11. Злочини та види кримінального покарання.
12. Відповідальність неповнолітніх перед Законом.
13. Алкоголь і правопорушення неповнолітніх.
14. Правові заходи боротьби з наркоманією і алкоголізмом.

Для учнів старшого шкільного віку

1. Конституційні права та обов'язки.
2. Дотримання законів України – обов'язок кожного громадянина.
3. Захищеність особи у правовій державі. Презумпція невинності.
4. Що таке громадянська зрілість?

5. Правова свідомість – показник вихованості молоді.
6. Правові проблеми, які нас турбують.
7. Чи є застосування сили засобом самоствердження?
8. Закон і совість.
9. Чи можуть бути права без обов'язків?
10. Чванливість – негативна риса характеру.
11. Кримінальне право, відповідальність за окремі види злочину.
12. Адміністративні правопорушення і адміністративна відповідальність.
13. Добровільна відмова від скоєння злочину – обставина, що звільняє від відповідальності.
14. Поєднання покарання і примусу.
15. Власність неповнолітніх. Правоздатність і дієздатність.
16. Відповідальність батьків або осіб, що їх замінюють, за вчинки неповнолітніх.
17. Особливості розслідування кримінальних справ про злочин неповнолітніх.
18. Статеві злочини.
19. Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх.
20. Виправно-трудові установи.
21. Чи потрібна смертна кара?
22. Наркоманія, токсикоманія, їх вплив на злочинність.
23. Підстава для позбавлення батьківських прав.
24. Основні положення законодавства про працю неповнолітніх.
25. Закони України, які оберігають неповнолітніх.
26. Цивільно-правова відповідальність.
27. Правові основи підприємницької відповідальності.
28. Правовий статус релігійних об'єднань.
29. Законодавство про охорону довкілля.

30. Як вберегтись від СНІДу.
31. Венеричні захворювання та методи боротьби з ними.
32. Бережіться туберкульозу.

БАТЬКІВСЬКИЙ КАТЕХІЗИС АБО ЗАКОНИ РОЗУМНО ОРГАНІЗОВАНОГО СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ

1. Пам'ятайте, що навчання – один із найважчих видів праці, а розумові сили і можливості дітей неоднакові.
2. Навчання вимагає від дитини напруження розумових сил, пізнавальної активності, мислення.
3. Найпростіший метод виховання, що не вимагає ні часу, ні розуму, – побити дитину і цим озлобити чи зламати її, виключить опіку, крик, насилля і командно-наказовий тон. Вони викликають протидію дітей, психічні травми, пригнічують бажання та інтерес, примушують шукати порятунку в обмані.
4. Розвивайте зацікавленість, ініціативу та самостійність дитини у навчанні та в усіх її справах.
5. Не примушуйте учнів писати в чернетках, переписувати виконане ними домашнє завдання – це призводить до перевтоми і викликає небажання вчитися.
6. Дайте дитині можливість самостійно пізнати радість успіху в навчанні, визначити індивідуальну стежинку в розумовій праці.
7. Перевіряйте виконані дітьми домашні завдання, особливо на першому етапі навчання. Будьте впевнені, що завтра Ваша дитина буде дуже старатися, щоб Ви були нею задоволені.
8. Обов'язково помічайте і заохочуйте навіть малопомітні успіхи дітей в навчанні і поведінці, використовуючи для цього слова похвали, обійми, поцілунки, різні види морального та матеріального заохочення (в розумних межах).

9. Приділяйте увагу фізичному розвитку і особливо розвитку дрібних рухових м'язів (пальців рук), від цього залежить почерк дитини, її якість малювання, креслення, гри на музичних інструментах.
10. Здоров'я дитини – крихка кришталева куля. Її тримають її три атланти: спадковість, спосіб життя і середовище. Організуйте правильний режим життя, харчування, навчання та відпочинку дітей. Бережіть зір дитини від перевтомлення, перевіряйте освітлення приміщення.
11. Пам'ятайте, що дитина – дзеркало життя своїх батьків. Як у краплині води відбивається сонце, так і в дітях відбивається вся організація життя родини. Майбутнє належить тільки дітям! Робіть все, щоб дитинство і майбутнє дітей було прекрасним.

ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА БАТЬКІВ

5 клас

1. Завдання і зміст родинного виховання в сучасних умовах. Авторитет і педагогічний такт батьків.
2. Роль родини у формуванні моральних норм та усвідомлення потреби систематичної праці.
3. Психофізіологічні особливості дітей підліткового віку та труднощі виховання в цей період.
4. Здібності дітей та їх розвиток.
5. Екологічне виховання школярів.
6. Спортивно-розважальна гра «Тато, мама і я – разом дружня спортивна сім'я».

6 клас

1. Гуманні взаємини батьків і дітей. Трудове виховання в сім'ї. Родинні традиції і свята.
2. Духовний світ підлітка. Як виховувати інтерес до набуття знань?
3. Морально-правове виховання в сім'ї. Шкідливі звички дорослих і ді-

тей.

4. Робота батьків щодо формування в дітей любові до Батьківщини, поваги до державних і народних символів України.

7 клас

1. Як правильно виховувати дітей? Чи можна застосовувати заохочення і покарання?
2. Спілкування в родині. Могутній вихователь – рідна мова.
3. Закон і підліток. Чому підліток стає «важким»?
4. Шкідливі звички дітей і запобігання їх у родині. Приклад батьків і його роль у вихованні.

8 клас

1. Сімейні трудові традиції та їх вплив на вибір професії.
2. Родина виховує громадянина. Чи добре Ви знаєте свою дитину?
3. Статеве виховання як невід’ємна частина морального виховання.
4. Закони України про неповнолітніх.

9 клас

1. Завдання та зміст родинного виховання в сучасних умовах. Навчальна діяльність старшокласників та керівництво нею в родині.
2. Дитина – дзеркало морального життя батьків. Причини виникнення труднощів у вихованні дітей підліткового віку та шляхи їх ефективного подолання.
3. Сім’я і формування у дітей якостей громадянина і патріота. Законодавство, яке захищає сім’ю і дитину.
4. Роль батьків у боротьбі за здоровий спосіб життя їх дітей.

10 клас

1. Традиції української родини. Українське національне виховання. Роль родини у формуванні рис патріота України і громадянина у юнаків.
2. Вплив родини на організацію самовиховання старшокласників.

3. Статеве виховання в сім'ї та школі. СНІД – загроза безпеці людини.
4. Кримінальна відповідальність неповнолітніх та їх батьків.

11 клас

1. Психолого-педагогічна самоосвіта батьків як важливий фактор підвищення їх педагогічної компетентності.
2. Твоя майбутня щаслива родина. Яка вона? (Диспут).
3. Самоосвіта і самовиховання у житті юнаків і дівчат.
4. Сімейні трудові традиції та їхній вплив на вибір професії старшокласниками. Ким бути? Трудове законодавство.

Картка самопізнання для тих, хто хоче змінити себе на краще

1. Дайте відповідь на питання: «Ким, яким я хочу бути?» Визначте свою життєву мету, інакше не зрозумієте сенсу життя.
2. Перелічіть позитивні якості, необхідні для реалізації ваших життєвих планів, а також недоліки, які цьому заважають.
3. Визначивши недоліки, з'ясуйте їх причину. Якщо причина полягає в зовнішніх обставинах, змініть їх, якщо в вас самих – змінювати доведеться самого себе.
4. Визначте ступінь шкідливості недоліку, негативної якості або вади для ваших життєвих правил. Для інших людей. А потім – ступінь стійкості до всього негативного у власному духовному житті.
5. Знайдіть опору в собі, у своїх сильних сторонах, на які потрібно спиратися, щоб перебороти свої недоліки.
6. Треба виявити зло в собі та в інших людях, щоб його перебороти – насамперед вийти з середовища, яке підтримує вади (у середовищі курців не кинеш палити, серед циніків не набудеш культурної мови та поведінки; серед друзів-наркоманів, алкоголіків теж станеш наркоманом або алкоголіком).

7. Навчіться стримувати себе, коли з'явиться спокуса знову піддатися ваді або виявити свою негативну якість. Тільки так виробляється сила волі, необхідна для перемоги над собою.
8. Визначте методи та засоби боротьби з недоліками, негативними якостями (зміна способу життя, режиму дня, самотренування, правил для себе тощо).
9. Завжди є антипод недоліку. Треба лише його знайти та формувати в собі спочатку в сприятливих, а потім у несприятливих умовах. Якщо не вдосконалювати свій розум, волю, моральну чистоту, то не можна перебороти навіть простого недоліку, навіть малої слабкості.

ПРАВОВА АНКЕТА

«Чи знаєш ти закони про неповнолітніх?»

- I. Хто несе відповідальність за поганий вчинок школяра? Чому ти так відповів?
  - а) ти так вважаєш?
  - б) ти про це чув? (від кого, коли, де)
  - в) ти про це читав?
2. Чи завжди ти чиниш правильно, знаючи, що ніхто не дізнається про твій вчинок? Якщо не завжди, то чому?
3. Назви відомі тобі правила поведінки? Чи дотримуєшся ти їх?
4. Що ти зробив такого в чому відчуваєш свою провину?
5. Що ти зробив, такого, чим можеш пишатися?
6. З якого віку настає карна відповідальність?
  - а) ти про це чув? (коли, де, від кого)
  - б) ти так вважаєш?
  - в) ти про це читав?
7. Чи можна уникнути відповідальності за скоєний злочин?
8. Які покарання за правопорушення найважчі?

9. Які найлегші?
10. З якого віку школяр може бути позбавлений волі за правопорушення?
11. Яку людину можна вважати дорослою?
12. Що ти більше всього цінуєш в інших? Чому?

ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА БЕСІД ЩОДО ВИВЧЕННЯ ПОЛОЖЕНЬ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

1-3 класи

1. Конституція незалежної держави – основний закон її життя.
2. Наша Вітчизна – демократична держава.
3. Державні символи України – Герб, Стяг, Гімн.
4. Я – громадянин суверенної України.

4-9 класи

1. Права, свободи і обов'язки громадян України.
2. Президент України – гарант державного суверенітету та дотримання Конституції.
3. Відповідальність громадян за порушення законів України.
4. З історії державних символів України.
5. Український народ – єдине джерело влади в державі.

10-11 класи

1. Основи суспільного устрою і життя в Україні.
2. Держава, суспільство, особа.
3. Права, свободи і обов'язки громадян України.
4. Національне питання та його конституційне вирішення в Україні.
5. Державні символи України: історія і сучасність.
6. Законодавчі та виконавчі державні і місцеві органи.
7. Президент України як гарант державності.
8. Прокуратура, правосуддя.

9. Конституційний суд в Україні.
10. Відповідальність громадян за порушення законів України.
11. Державно-територіальний устрій України.
12. На шляхах відновлення української державності.
13. Національні герої-земляки за волю України.
14. Від гетьмана до Президента України.

ТЕМАТИКА

правового лекторію для учнів 10-11 класу 201*-201* н.рік

Сімейні трудові традиції та їх вплив на вибір професії	вересень
Конституція – основний Закон держави. Права, свободи та обов’язки людини і громадянина України.	жовтень
Структура судової системи України	листопад
Кримінальна відповідальність неповнолітніх	грудень
Боротьба зі злочинністю – обов’язок кожного громадянина України	лютий
Закони України про неповнолітніх	березень
Права і обов’язки неповнолітніх	квітень
Що значить – моральна і правова поведінка?	травень

ГРА «ПРАВА І ОBOB’ЯЗКИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ»

Мета проведення: формування вмінь швидко орієнтуватися в правознавчому матеріалі, поглиблення та зміцнення правознавчих знань школярів, розвиток їх пізнавальних здібностей та активності, розширення правознавчого світогляду.

Запитання:

1. Сила, повноваження, можливість справляти рішучий вплив на поведінку людей. (Влада).

2. Документи, акти, з яких черпаємо знання правових норм (Джерела права).
3. Основний Закон України. (Конституція).
4. Держава, в якій забезпечується верховенство закону і система прав та свобод громадян? (Правова держава).
5. Форма правління, при якій на чолі держави стоїть одна особа. (Монархія).
6. Форма правління, при якій вищу державну владу здійснює орган, обраний на певний термін. (Республіка).
7. Держава, що не має в своєму складі самостійних державних утворень. (Унітарна держава).
8. Держава, що складається з об'єднаних в одну кількох держав або державних утворень. (Федерація).
9. Народовладдя. (Демократія).
10. Особа, наділена державою юридичними правилами та обов'язками. (Громадянин).
11. Заява, урочисте проголошення загальних положень, прав і свобод, гарантій без їх обґрунтування та конкретизації. (Декларація).
12. Правила поведінки, що склалися людством протягом тривалого часу. (Звичай).
13. Сукупність повноважень державних органів, їх апарату і посадових осіб. (Компетенція).
14. Соціальні правила поведінки, що склалися в суспільстві згідно з уявленнями людей про добро і зло. (Мораль).
15. Вид діяльності особи щодо використання та здійснення прав. (Обов'язок).
16. Людина, що виступає носієм різних суспільних відносин у державі. (Особа).
17. Перше і важливе право кожного громадянина. (Особиста свобода).

18. Здатність особи мати права і обов'язки. (Правоздатність).
19. Протиправна дія. (Правопорушення).
20. Протиправна поведінка. (Проступок).
21. Повна незалежність держави. (Суверенітет).
22. Найвищий законодавчий орган України. (Верховна Рада).
23. Союз суверенних держав, створений для досягнення певних цілей (військових, зовнішньополітичних). (Конфедерація).
24. Всенародне опитування з важливих питань державного і регіонального життя. (Референдум).
25. Повноважний представник народу. (Народний депутат).
26. Керівний орган зборів, з'їзду. (Президія).
27. Керівник парламенту України. (Голова Верховної Ради.)
28. Влада, на яку покладаються функції виконання приписів законодавчої влади. (Виконавча влада).
29. Глава нашої держави. (Президент).
30. Управління державою, яке здійснюється не тільки в інтересах народу, але й самим народом. (Самоврядування).
31. Добровільний, рівноправний союз чоловіка та жінки з метою створення сім'ї. (Шлюб).
32. Особа, у компетенцію якої входить надання юридичної допомоги громадянам, установам і організаціям (Адвокат).
33. Конституційний принцип, за яким особа, яка підозрюється у скоєнні злочину, вважається невинною до того часу, доки її вину не буде доведено. (Презумпція невинності).
34. Посадова особа органів прокуратури, яка наділена повноваженнями здійснювати нагляд за додержанням законів та законності. (Прокурор).
35. Герб України. (Тризуб).
36. Гімн України. («Ще не вмерла Україна»).

37. Основний документ, який засвідчує приналежність особи до держави. (Паспорт).
38. Автор першої в історії світу справді демократичної конституції. (Пилип Орлик).
39. Коли Верховна Рада України затвердила Тризуб Державним Гербом. (19 лютого 1992 р.).
40. Коли Верховна Рада Державним прапором затвердила жовто-блакитне полотнище? (28 січня 1998 р.).
41. Коли був прийнятий «Закон про мови в Українській РСР». (28 жовтня 1989 р.).
42. Необхідна умова демократії. (Гласність).
43. Центральні органи, які здійснюють міжгалузеве управління в певній сфері. (Державні комітети).
44. Центральні органи виконавчої влади, які здійснюють керівництво дорученими сферами управління. (Міністерства).
45. Центральні органи, які здійснюють галузеве або міжгалузеве управління. (Відомства).
46. Органи місцевого та регіонального самоврядування. (Ради).
47. Коли було прийнято Декларацію про державний суверенітет України. (16 липня 1990 р.).
48. Коли підписано Акт проголошення незалежності України. (24 серпня 1991 р.).
49. Правоохоронні органи виконавчої влади. (Органи внутрішніх справ).
50. Правоохоронний орган, покликаний охороняти і захищати від протиправних посягань на життя, здоров'я, права і свободи громадян. (Міліція).
51. Членами політичних партій можуть бути тільки громадяни України, які досягли... (18-річного віку).
52. Засновниками молодіжних та дитячих організацій можуть бути гро-

мадяни віком... (15 років).

53. Трудова діяльність громадян, пов'язаних із задоволенням особистих і суспільних потреб, що, як правило, приносить їм прибуток в грошовій або іншій формі у вигляді заробітної плати і таке інше. (Зайнятість).
54. Максимальна тривалість робочого часу в Україні. (40 годин на тиждень).
55. Повна дієздатність громадян настає після досягнення ними... (18-річного віку).
56. Непередбачене законом і застосоване державними органами примусове обмеження або позбавлення правопорушника певних благ. (Юридична відповідальність).
57. Суспільно небезпечна дія або бездіяльність, за які передбачено кримінальне покарання. (Злочин).
58. Кримінальна відповідальність неповнолітніх настає... (З 16 років).
59. Кримінальна відповідальність неповнолітніх за особливо тяжкі і небезпечні злочини настає... (З 14 років).
60. Найпоширеніший вид адміністративного стягнення. (Штраф).
61. Письмові договори про повну матеріальну відповідальність можуть бути укладені підприємством лише з працівником, який досягнув... (18 років).
62. З якого віку настає правоздатність громадян? (З дня народження).
63. Президент України обирається... (Всенародним голосуванням).
64. Президентом України може бути обрана особа віком ... (Не молодше 35 років).
65. Найдавніша класова людська цивілізація. (Рабовласницька).
66. Джерелом особистого і суспільного багатства є... (Праця).
67. Статус громадян працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку через відсутність відповідної роботи, за-

реєстровані в державній службі зайнятості, які шукають роботу і здатні до неї приступити. (Безробітній).

- 68. Час, протягом якого працівники зобов'язані виконувати на підприємстві, в установі або організації доручену їм роботу називається... (Робочим).
- 69. Не допускається прийом на роботу осіб, які не досягли... (16 років.)
- 70. Громадянин України одержує паспорт... (в 16 років), а має право приймати участь у виборах керівних органів... (з 18 років).

«ТУРНІР ПРАВОЗНАВЦІВ»

Порушувати закони – це все одно,
що рубати сук, на якому сидимо!

В.О. Сухомлинський

Мета проведення: виховувати в школярів інтерес до правових знань, популяризувати правові закони, формувати правову культуру школярів.

Хід турніру:

I тур. Розминка правознавців.

- 1. Коли виникло право?
- 2. Коли виникла держава?
- 3. Які події передували утворенню і проголошенню незалежності української держави?
- 4. Які права мають громадяни України?
- 5. Які обов'язки громадян України?
- 6. До яких прав відносяться:
  - а) право на інформацію?
  - б) право на житло?
  - в) право на достатній життєвий рівень?
- 7. Назвіть види юридичної відповідальності.

II тур. Азбука правознавця.

1. Що таке держава?
2. Що таке право?
3. Що вивчає правознавство?
4. Що таке правопорушення?

III тур. Ерудит.

1. З якого віку неповнолітні несуть адміністративну відповідальність?
2. З якого віку неповнолітні несуть кримінальну відповідальність?
3. Хто несе адміністративну відповідальність за неповнолітніх, які не досягли 16- річного віку?
4. Яке правопорушення є адміністративним?
5. Біля колгоспної ферми загорілась купа соломи і вогонь перекинувся на приміщення ферми, в якому знаходилася велика рогата худоба. Тракторист, побачивши це, завів трактор-бульдозер і почав відгортати палаючу копу. Ферму він врятував, але загорівся трактор, врятувати його не вдалось. Його дії:
  - підлягають адміністративній відповідальності;
  - підлягають кримінальній відповідальності;
  - не підлягають відповідальності, тому що вони виправдані;
  - не підлягають кримінальній відповідальності;
6. Яка дія не є порушенням правил безпеки на залізничному транспорті:
  - проїзд на ніжках вагонів;
  - пошкодження шлагбаума;
  - накладання на колію предметів, які можуть спричинити аварію;
  - проїзд в пасажирському вагоні?
7. Адміністративне покарання – це:
  - штраф, відшкодування збитків;
  - адміністративне порушення;
  - не є правопорушенням;

- дисциплінарне правопорушення.
- 8. Проїзд в транспорті без квитка – це:
  - кримінальне правопорушення;
  - адміністративне правопорушення;
  - не є правопорушенням;
  - дисциплінарне правопорушення.

IV тур. Логічні ланцюжки (визначити, що правильно).

1. Хуліганство – це:
  - безквитковий проїзд;
  - нецензурна лайка в громадських місцях;
  - образливе чіпляння до громадян;
  - спекуляція.
2. Символами України є:
  - синьо-жовтий прапор;
  - конституція України;
  - герб-тризуб;
  - Закони України.
3. Гімном України є мелодія пісні:
  - «Ще не вмерла України»;
  - «Прощання слов'янки»;
  - «Рече та стогне Дніпр широкий»;
  - «Ой на лузі червона калина».
4. Автором слів гімну України є:
  - Т.Г. Шевченко;
  - П. Чубинський;
  - І. Франко;
  - Леся Українка.
5. Конституція України – це:
  - акт норм поведінки громадян України;

- основний закон України;
  - збірник прав і обов'язків громадян України;
  - кодекс України.
6. У скільки років громадяни України можуть бути засновниками громадських організацій? У скільки років – молодіжних і дитячих?
- у 18 років;
  - у 14 років;
  - у 15 років;
  - у 16 років.

V тур

Зараз ми розглянемо ряд ситуацій, які правознавці спробують прокоментувати:

1. Десятикласник Андрій К. побив у роздягальні Сергія П., учня 8 класу. Сергій отримав ряд травм. Його батьки звернулися до суду. Суд виніс рішення: Андрія К. позбавити волі терміном на два роки згідно статті 206 Кримінального кодексу України, але на підставі статті 46 цього ж кодексу дати відстрочку виконання вироку на 1 рік 6 місяців. Якими мотивами керувався суд? (Гуманним, це було вперше, юнак розкаявся в скоєному; він був неповнолітнім. Суд виявив йому довіру).

2. Через шість місяців цей же Андрій К. Вчинив новий злочин – участь у груповому зґвалтуванні. І ось вирок суду: 6 років позбавлення волі. Відсидіти Андрій К. повинен не 6 років, а 8. Чому термін позбавлення волі Андрія К. збільшено до 8 років? (Загальну суму позбавлення волі Андрія К. складає вирок попереднього суду – 2 роки – та вирок, винесений на підставі скоєння ним повторного злочину – 6 років).

3. Під час перерви учень 8 класу Ігор штовхнув Петра і той впав на сходи. У результаті падіння ушкоджено хребет. Батьки Петра подали позов до суду. Яке рішення може прийняти суд? (Зобов'язати батьків Ігоря відшкодувати витрати на лікування Петра).

4. Часто учні скоюють дрібне хуліганство: вчиняють бійки, розпивають спиртні напої, з'являються в нетверезому стані в громадських місцях, чіпляються до перехожих, лаються. Які заходи адміністративного впливу можна застосовувати до неповнолітніх та дорослих за перераховані правопорушення? (Штрафи, виправні роботи з відрахуванням 20% заробітної платні, виправні роботи строком від 1 місяця до 1 року).

5. Андрію на 16-річчя подарували мотоцикл. Не отримавши посвідчення на право керування мотоциклом, він через тиждень вирішив обкатати його, взявши з собою сусідського хлопчика. Коли вони під'їхали до містка, де стояв знак «Заборонено», Андрій не зупинився, а виїхав на міст. Раптом щось вибухнуло, і хлопці з мотоциклом впали в річку. У результаті падіння Андрій отримав кілька синців, а хлопчика в тяжкому стані доставлено в лікарню.

Запитання:

1. Чи міг Андрій мати у своїй власності мотоцикл?
2. Чи мав він право катати сусідського хлопчика на мотоциклі?
3. Чи можна Андрія за скоєне притягти до кримінальної відповідальності?

Відповіді:

1. Андрій мав право мати у своїй власності мотоцикл.
2. Керувати мотоциклом не мав права, оскільки не мав посвідчення водія.
3. Можна, оскільки неповнолітні несуть кримінальну відповідальність з 16 років.

ПРАВОПОРУШЕННЯ І ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ (лекція підготовлена лекторською групою старшокласників)

У біду потрапляють, як у прірву, раптово,
але в злочин сходять по щаблях.

А.Л. Бестужев-Марлинський

Преса, радіо і телебачення щодня повідомляють громадськість про факти тих чи інших зловживань, про різного роду події чи вчинки людей, які істотно торкаються прав інших осіб і хвилюють та обурюють всіх оточуючих. Та журналісти, як правило, оцінюють такі події або вчинки з морально-етичних позицій, з міркувань суспільної значущості чи, навпаки, шкоди для суспільства і дуже рідко намагаються дати таким подіям оцінку. Загалом це правильно, оскільки питання про те, наскільки та чи інша поведінка людини узгоджується з нормами права, мають вирішувати тільки юристи.

Будь-який вчинок, який порушує встановлені і схвалені суспільством правила, завдає шкоди іншим людям, є викликом суспільству, тому людина, яка знехтувала інтересами суспільства, не має морального права нарікати на те, що й держава у відповідь на таку поведінку вживатиме до неї заходи примусу, які іноді можуть бути досить жорстокими. Поведінка людини, хоч би як її оцінювали з моральної чи етичної точки зору, може або узгоджуватись з положеннями чинного законодавства або ж порушувати їх.

У першому випадку перед нами зразок правомірної поведінки, суспільно необхідної, бажаної і допустимої з точки зору інтересів громадянського суспільства, яка полягає у дотриманні норм права; гарантується і охороняється державою. У другому випадку – правопорушення, тобто такі вчинки людей, які порушують норми діючого права, передусім положення Конституції і законів України.

Видатний німецький філософ Гегель назвав правопорушення проявом «абсолютного зла». Історія доводить, що правопорушення трапляються в усіх країнах і суспільствах незалежно від їхнього державного устрою та суспільного ладу. І цілковито їх викорінити ще нікому не вдавалося. Щоправда, для кожної епохи характерні свої особливості уявлення про порушення. У 16 ст. торгівля наркотиками, які у той час вже почали з'являтися в Європі, не вважалась протизаконною, а от щонайменші сумніви стосовно догм панівної католицької церкви класифікувались як страшний злочин і карались в основному спаленням

«безбожників та єретиків». Сьогодні ситуація докорінно змінилася: релігійні переконання є приватною справою особи і правові норми на цю галузь не поширюються, а от торгівля наркотиками в кожній країні вважається найтяжчим злочином.

Питання про причини правопорушень завжди було й лишається складним. Природа правопорушень криється в соціальних суперечностях, які завжди існували та існують в суспільстві. Що стосується окремих правопорушень, то їх скоєння може бути зумовлене причинами особистого чи економічного характеру, соціальними причинами, сімейними обставинами або ж особливостями середовища, в якому живе потенційний правопорушник.

Правопорушення, як правило, зумовлюється не якоюсь однією причиною, а відразу кількома. Виявлення цих причин є прерогативою правоохоронних органів. Традиційно виділяються такі види правопорушень:

- дисциплінарні, основу яких складають порушення трудової дисципліни та службових обов'язків;
- майнові (цивільні);
- адміністративні;
- кримінальні правопорушення або злочини.

Правопорушення характеризуються конкретними ознаками, до яких, передусім, належать:

- суспільна небезпечність діяння чи бездіяльність;
- протиправність діяння.

Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх

Кодекс про адміністративні правопорушення передбачає для неповнолітніх більш м'який режим застосування адміністративних стягнень у порівнянні з дорослими правопорушниками. Зокрема, до неповнолітніх не можна застосовувати адміністративний арешт.

За скоєнні адміністративні правопорушення до неповнолітніх віком від 16

до 18 років замість адміністративних стягнень застосовують такі види покарання:

1. Публічно попросити вибачення у потерпілого.
2. Попередження.
3. Догана.
4. Передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, що їх замінують, педагогічному чи трудовому колективу за його згодою, а також окремим громадянам за їх вимогою.

Найпоширенішими правопорушенням неповнолітніх є дрібна крадіжка державного чи колективного майна, дрібне хуліганство і порушення тиші в громадських місцях. Нерідко підлітки вважають нормальною поведінкою порушення правил дорожнього руху, пошкодження телефонів-автоматів, повідомлення неправильної інформації спеціальним службам (міліції, швидкій медичній допомозі, пожежній охороні і т.д.). Такі дії є адміністративними правопорушеннями, за які неповнолітні несуть відповідальність. При скоєнні неповнолітніми від 14 до 16 років правопорушень кодекс передбачає можливість стягнення штрафу з батьків неповнолітніх, якщо вони не виконують своїх обов'язків по вихованню дітей і контролю за їх поведінкою.

Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Примусові міри виховного характеру

Неповнолітніми вважаються особи віком до 18 років. Несуть відповідальність особи після досягнення 14-річного віку. До неповнолітнього не може бути застосована смертельна кара, а позбавлення волі – лише до 10 років. Якщо злочин, скоєний неповнолітнім, не є суспільно небезпечним, то в такому випадку неповнолітній звільняється від кримінальної відповідальності і до нього застосовуються примусові міри виховного характеру (вибачення, попередження, передача неповнолітнього під нагляд). Такі ж міри застосовують до неповнолітнього віком до 18 років при скоєнні злочину, який є суспільно небезпечним.

Якщо попередні примусові міри не були результативними, а неповнолітній скоїв повторний злочин, суд може застосувати міри примусового характеру. Найтяжчою примусовою мірою виховного характеру є направлення в спеціальний навчально-виховний заклад незалежно від бажання неповнолітнього або його батьків. Таким закладом є загальноосвітні школи соціальної реабілітації (туди направляються порушники віком від 12 до 14 років) і професійні училища соціальної реабілітації (куди направляються неповнолітні від 14 до 18 років).

Найбільш поширеними злочинами серед неповнолітніх є крадіжки, пограбування, хуліганство. Необхідно пам'ятати:

- за крадіжку передбачено покарання до 3 років позбавлення волі, за пограбування – до 5 років;
- крадіжка, скоєна повторно чи групою осіб, карається до 7 років позбавлення волі. А пограбування (за тих же умов) - до 8 років. Крадіжка з проникненням в житло карається позбавленням волі від 3 до 10 років, а пограбування - від 7 до 12 років.

Отже, перш ніж скоїти поганий вчинок, варто подумати і зупинитись.

Відповідальність неповнолітніх та їх батьків

В особливому порядку за заподіяну шкоду несуть відповідальність неповнолітні. За збитки, заподіяні неповнолітніми, що не досягли 15-річного віку, несуть відповідальність батьки (опікуни), якщо не доведуть, що збитки заподіяні не з їхньої провини.

Якщо неповнолітній (до 15 років) заподіяв збитки в час, коли знаходився під наглядом навчального, виховного чи лікувального закладу, останні несуть відповідальність за збитки, якщо не доведуть, що збитки заподіяні не з їхньої провини.

Слід пам'ятати, що батьки (чи опікуни) несуть майнову відповідальність за збитки, які заподіяв неповнолітній, у результаті поганого виховання і контролю; навчально-виховні заклади несуть відповідальність, у тому випадку якщо

збитки нанесені в результаті нездійснення цими закладами належного контролю за неповнолітніми.

Неповнолітній віком від 15 до 18 років відповідає за заподіяні ним збитки на загальних умовах, тобто відшкодовує їх самостійно, якщо він працює і має майно.

І лише в тих випадках, коли у неповнолітнього немає майна чи заробітку, достатнього для відшкодування заподіяного збитку, відповідальність переноситься на батьків чи опікунів.

Особливою метою правовиховної роботи з неповнолітніми є моральне становлення особистості молодшої людини як реалізація загальної мети виховання і формування соціальної відповідальності особистості – як кінцевої мети виховання. При цьому важливим є залучення до правовиховного процесу школи батьків, учнівського самоврядування, громадських і правоохоронних організацій.

УРОКИ ДЕРЖАВНОСТІ В 1-5 КЛАСАХ

Тема: Конституція і держава

Мета: у доступній формі ознайомити учнів з Конституцією – Основним Законом незалежної України, головним підручником правил поведінки громадян держави; виховувати почуття поваги до її законів любові до рідної землі, до свого українського народу, до рідної мови.

Обладнання: карта України, Конституція України, вишитий рушник, хліб, калина, аудіозапис «Гімн України», символи України.

Тип: урок-бесіда.

Хід уроку

1. Розповідь вчителя.

Кожна людина завжди з великою любов'ю згадує те місце, де вона народилась. У кожного з вас є своє родинне вогнище, є дім, у якому ви живете, де живе ваша рідня. І от коли скласти маленькі батьківщини кожного з нас, вийде

наша велика держава – Україна. Що таке Україна?

Діти: Україна – це наша земля, наш рідний край, наші мудрі талановиті люди. Батьківщина – це рідна мова, пісні, улюблені казки.

Україна – це ліс та долини,
Це широкі квітучі поля,
Це маленька щаслива дитина
І найкраща матуся моя.
Де зелені хмари яворів
Зупинили неба синій став,
На стежині сонце я зустрів.
Привітав його і запитав:
Всі народи бачив ти з висот,
Всі долини і гірські шпилі.
Де ж найбільший на землі народ?
Де найкраще місце на землі?
Сонце усміхнулося здаля:
Правда, все я бачу з висоти,
Всі народи рівні на землі, а земля там найкраща, де вродився ти!
Виростай, дитино, й пам'ятай:
Батьківщина – то найкращий край.

(Д. Павличко)

Вчитель: Наша країна народилася 28 червня 1996 року. В цей день на 5 сесії Верховної Ради України була прийнята Конституція – Основний Закон нашої держави. Відкрийте Конституцію України, знайдіть та зачитайте ст. 1 та ст. 2 І розділу.

Діти (читають по черзі):

«Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава».

«Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторка-

ною».

Вчитель: Погляньте на карту України (подорож по карті).

В Україні проживає 48 мільйонів чоловік. Живуть гуцули, лемки, бойки – українські горяни (Галичина, Буковина, Карпати, Прикарпаття), поліщуки (українське Полісся). Українці живуть і на півдні України, в таврійських степах і Криму. Крім українців – росіяни, білоруси, поляки, чехи, греки, татари, гагаузи та інші.

Звернімося знову до Конституції України. Знайдіть та зачитайте ст. 21 (розділ II), ст. 20, 10 (розділ I).

«Усі люди в Україні є вільні і рівні у своїй гідності та правах».

«Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. Столицею України є місто Київ».

Слухання Гімну України.

Діти:

Мова, наша мова –
Літ минулих повість,
Вічна, юна мудрість,
Сива наша совість.
Я без тебе, мово, –
Без зерна полова,
Соняшник без сонця,
Без птахів діброва.
Як вогонь у серці.
Я несу в майбутнє
Невгасиму мову.
Слово незабутнє.

Вчитель: 28 червня 1996 р. Верховною Радою України була прийнята наша Конституція. Цей день є святом нашого народу.

(Плакат «Творення».)

Кожна людина, що живе в Україні, повинна дбати про її добробут, розвиток. Тільки тоді можна досягти щасливої долі для держави та її народу.

Ви, діти, – майбутнє України. Які ж ваші обов'язки сьогодні перед Батьківщиною? (Вчитись, любити свою сім'ю, батьків, бути добрими, чесними, щирими).

Діти:

Ми всі діти українські,

Український славний рід.

Дбаємо, щоб про нас, маленьких,

Добра слава йшла у світ.

Свої здатності і сили розвиваймо раз у раз,

Щоб народу була втіха, і щоб користь була в нас.

Будьмо пильні у науці,

Будьмо чесні у ділах,

Будьмо смілі та відважні і не думаймо про страх.

Все, що рідне, хай вам буде Найдорожче і святе,

Рідна мова, рідна віра.

Рідний край наш над усе!

Вчитель: Наша держава молода. Її майбутнє – в ваших руках. (Звучить пісня «Злагода»).

Тема: Україна. Конституція. Творення

Мета: розкрити значення написаних у заголовку слів, поглибити знання про символи держави; викликати почуття любові до рідної землі, мови, до минулого України.

Обладнання: квіти, гілки верби, калини, рушник, плакат.

Тип уроку: розповідь-бесіда.

Хід уроку

1. Робота над темою, яку вчитель не оголошує.

Вчитель: Свій урок ми розпочнемо з розмови про... Але не буду називати тему. Ви її самі назвете.

Буває часом сліпну від краси,
Спинюсь, не тямлю, що воно за диво,
Оці степи, це небо, ці ліси.
Усе так гарно, чисто, незрадливо.
Усе як є – дорога, явори.
Усе моє, все зветься... Україна.

(Л. Костенко)

Вчитель: Що для вас означає це слово?

Які ще слова – синоніми ви знаєте? Що вам відомо про минуле? Чому люди люблять своє місце народження?

Діти: Святою є для кожної людини земля, де вона зробила перший крок, вимовила перше слово, почула мамину пісню, пішла до школи. Ці почуття вічні, вони оспівані в піснях та віршах.

У пшеничний вінок одягнемо схвильовану пісню.
Подаруємо спів, Батьківщино, сьогодні тобі.
У глибоких очах пам'ять бачиться давня і грізна,
А у серці любов, як простори небес голубі.
Над блакиттю весни, над широким задивленим світом
Промовляєш твоє, Батьківщино, завітне ім'я,
Бо твоя доброта у дорозі нам сонячно світить,
Наші дні зігрівала правда горда
І щира твоя.

(В. Крищенко)

Вчитель: Чи знайоме вам слово «незалежність» і що воно означає?

Коли Україна отримала незалежність?

Діти: 1991 рік був особливим для нашого народу. Ми розпочали будівництво своєї нової держави. 24 серпня є великим святом нашого народу і від-

значається воно всіма українцями, які живуть в Україні та за її межами.

Вчитель: А що таке символи держави і що до них належить?

(Звертається увага на плакати, на яких зображено Прапор, Герб, записано слова Гімну)

Діти: Герб – золотий тризуб на блакитному тлі. Означає триєдність життя. Це – батько, мати, дитя, які символізують свою силу, мудрість, любов. Прапор – синьо-жовтий. Жовтий колір – це колір пшеничного поля, хліба, зерна, що дарує життя на землі, колір сонця. Синій – це колір ясного, чистого, мирного неба, колір живлющої матері води.

(Слухають у записі гімн – сл. П. Чубинського, муз. М. Вербицького).

Вчитель: Де ви зустрічали зображення наших символів? Крім державних символів, Україна має ще і народні. Хто з вас може їх назвати?

Крім символів, кожна держава має ще закони, за якими живуть люди в ній. Ці закони зібрані у збірник, який зветься Конституцією.

Наша Конституція має 15 розділів, в яких записані статті. Це права та обов'язки громадян, які живуть на території України. *(Зчитуються окремі статті Конституції).*

На основі Конституції приймаються закони, за якими ми будемо жити. Один з них – Закон про мову. Державною мовою в Україні є українська мова.

Мова, наша мова,

Мова кольорова,

В ній гроза травнева

Й тиша вечорова.

Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

Діти:

Ти постаєш в ясній обнові,

Як пісня линеш, рідне слово,

Ти – наше диво калинове.
Кохана материнська мова.
Несеш барвінь гарячу,
Яру в небесну синь пташиним граєм
І, спивши там від сонця жару,
Зеленим дихаєш розмаєм.
Плекаймо в серце кожне гроно,
Прозоре диво калинове,
Хай квітне, променить червоне
В сім'ї великій, вольній, новій.

Вчитель: Отже, діти, любіть свою мову, вивчайте літературну спадщину, звичаї, пісні, обряди українського народу. Також Громадяни нашої держави мають право на працю (ст. 43. р. І), на відпочинок (ст. 45), на житло (ст. 47), на охорону здоров'я (ст. 47), на освіту (ст. 53).

(Діти знаходять та читають статті вголос по черзі за викликом вчителя).

Вчитель: Щоб наша держава була прекрасною, багатою, могутньою, потрібно всім добре працювати, а вам добре вчитись, адже навчання – ваша праця, ваше майбутнє. Україні потрібні справжні професіонали своєї справи. Своїми знаннями вам збагачувати країну, приносити користь людям та державі, своїй Україні, єдиній і найкращій.

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.
(В. Симоненко)

ТЕМАТИКА КЛУБУ ДЛЯ БАТЬКІВ

1. Дискусія «Підліток, ровесники, дорослі».
2. Диспут «Дорослі та підлітки: конфлікт, компроміс, союз».
3. Консультація-практикум «Батькам про психологію і фізіологію під-

літка».

4. Круглий стіл «Профілактика шкідливих звичок у підлітків». Виступ нарколога «Підступність шкідливих звичок». Виступ інспектора міліції «Процес залучення до шкідливих звичок. Які його причини?» Перегляд фільму «Вплив шкідливих звичок на психологічне здоров'я». Виступ класного керівника «Спільна робота педагогів та батьків з профілактики шкідливих звичок» (з використанням матеріалів анкетного опитування «Твоє ставлення до шкідливих звичок»).
5. Бесіда «Засоби і методи педагогічного впливу на підлітка у родині».
6. Дискусія «Педагогічна занедбаність підлітків. Які причини її виникнення?».
7. Дискусія «Як виховати у підлітків інтерес до набуття знань?»
8. Бесіда «Екологічна культура. Як її виховувати в родині?».
9. Консультація-практикум «Гігієна розумової і фізичної праці дітей у сім'ї».
10. Консультація-практикум «Як залучати підлітка до різних видів творчої діяльності?».
11. Дискусія «Чи повинні батьки змінювати стиль стосунків з дитиною, коли вона переходить до іншої вікової групи?».
12. Диспут «Авторитет батьків. На чому він ґрунтується?».
13. Диспут «Батьки і діти: етика взаємостосунків».
14. Консультація-практикум «Формування художніх смаків у дитини в сім'ї».
15. Консультація-практикум «Як запобігти деяким захворюванням дітей».
16. Консультація-практикум «Типові помилки у сімейному вихованні. Як їм запобігти?»
17. Круглий стіл «Цей важкий перехідний вік».
18. Консультація-практикум «Проблема подолання неуспішності очима психолога».

19. Консультація-практикум «Увага та її виховання».
20. Консультація-практикум «Пам'ять та її виховання».
21. Усний журнал «Виховання інтересу до знань і потреби в самоосвіті».
22. Дискусія «Культура поведінки підлітка. Як її виховувати?».

ПОРАДИ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ ДОВІРИ МІЖ ВИХОВАТЕЛЕМ І ПІДЛІТКОМ У КРИЗОВИЙ ДЛЯ НЬОГО ПЕРІОД

1. Уважно вислухайте підлітка. Прагніть до того, щоб підліток зрозумів, що він Вам не байдужий і Ви готові зрозуміти і прийняти його; не переривайте, поставтесь до нього серйозно, з повагою.
2. Запропонуйте свою підтримку та допомогу. Намагайтеся переконати, що даний стан проблеми тимчасовий і швидко пройде. Проявіть співчуття і покажіть, що Ви розумієте його.
3. Поцікавтесь, що найбільше в даний час турбує підлітка.
4. Впевнено спілкуйтесь з підлітком. Саме це допоможе йому повірити у власні сили. Головне правило роботи з дітьми – не нашкодити.
5. У спілкуванні з підлітком використовуйте слова і речення, які сприятимуть розвиткові контакту («розумію», «звичайно», «відчуваю», «хочу допомогти»).
6. У розмові з підлітком дайте йому зрозуміти, що він потрібен іншим і унікальний як особистість. Кожна людина, незалежно від віку, прагне дати позитивну оцінку своїй поведінці, переживає потребу в похвалі.
7. Недооцінка гірша, ніж переоцінка. Надихайте підлітка на високу самооцінку.
8. Вмійте слухати, довіряти і викликати довіру в нього.
9. Звертайтеся за допомогою (консультацією) до спеціаліста, якщо щось насторожило Вас у поведінці підлітка.

ДЕЯКІ ПОРАДИ ЩОДО СПІЛКУВАННЯ І ВИХОВАННЯ АГРЕСИВНОЇ ДИТИНИ

1. Якщо дитина проявляє садистські нахили, жорстока по відношенню до інших людей чи тварин – це проблема емоційного і психічного плану. В такому випадку потрібно звертатись до дитячого психотерапевта.
2. Якщо дитина гіперактивна, потрібна консультація педіатра, який поставить діагноз і призначить лікування.
3. Якщо дитина запальна і войовнича – переконайтесь, що провокує таку поведінку. До такої дитини слід бути уважними; роз'яснювати їй наслідки поведінки, щоб вона вчилась регулювати свої стосунки з іншими людьми.
4. Якщо дитина не вміє стримувати гнів, необхідно залучати її до «активного дихання», щоб вона привчалась вербально висловлювати агресію і знімати збудливість та нервовість.
5. Виключити перегляд фільмів і телепередач із сценами насильства та жорстокості.
6. Ні в якому разі не застосовувати фізичне покарання до таких дітей.
7. Роз'єднати хулігана і жертву. Зайняти хулігана конкретною роботою, щоб його енергія використовувалась з миролюбною метою.
8. Привчити дітей до самостійного вирішення своїх проблем настільки, – наскільки це можливо, без стороннього втручання.
9. Не дозволяйте такій дитині сидіти без діла. Спрямовуйте її енергію на щось хороше.
10. Доброзичливість і теплі стосунки з такими дітьми, постійне спілкування і вміння слухати дитячі проблеми; переконання, а не фізична сила – допоможе запобігти агресивності.

З ДОСВІДУ ПРАВОВИХОВНОЇ РОБОТИ

ПЕДАГОГІЧНОГО КОЛЕКТИВУ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ №4 М. РІВНОГО

ПРОГРАМА ЗАНЯТЬ ФІЛІАЛУ БАТЬКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗНАНЬ З МОРАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ

Засідання 1

1. Анкетування батьків з метою виявлення труднощів та проблем у правовому вихованні дітей.
2. Лекція «Правове виховання в системі національного виховання сучасних учнів».
3. Бесіда за круглим столом «Громадянин починається в сім'ї».

Засідання 2

1. Зустріч з психологом. Як виправити небажані риси характеру у дітей.
2. Дискусія «Чи вміємо ми спілкуватись зі своїми дітьми?»

ПЛАН РОБОТИ РАДИ ПРОФІЛАКТИКИ ЗЛОЧИНІВ ТА ПРАВОПОРУШЕНЬ СШ № 4 м. РІВНОГО

1. Скласти і затвердити план роботи профілактики.	до 15.09	Заступник директора з виховної роботи
2. Скласти списки учнів, схильних до правопорушень.	до 1.10	Заступник директора з виховної роботи
3. Розробити систему індивідуальної та колективної роботи з учнями, схильними до правопорушень.	до 1.10	Заступник директора з виховної роботи
4. У методичному кабінеті, бібліотеці оформити виставку літератури з питань профілактики правопорушень.	до 1.11	Заступник директора з виховної роботи
5. Розробити систему звітності класних колективів по виконанню і дотриманню єдиних вимог для учнів школи.	до 1.11	Класні керівники
6. Організувати консультації для батьків з запрошенням лікарів, юристів, психологів.	протягом року, зокрема під час проведення місячника (листопад)	Класні керівники
7. Організувати зустріч підлітків з лікарями, працівниками міліції.	листопад	Класні керівники
8. Систематично проводити дні великого рейду з участю громадської інспекції, батьківського комітету.	протягом року	Класні керівники

У ОДНОМУ ЛАНЦЮЖКУ

Практикум

Мета. Допомогти учням у засвоєнні системи норм поведінки і використання механізмів внутрішньої регуляції власної поведінки на основі засвоєних норм.

Завдання. Формувати у ранньому підлітковому віці схеми поведінки для виходу із несприятливих ситуацій.

Форма. Виховна година з елементами психотренінгу.

Обладнання. Набір ситуацій, запропонованих або самими учнями, або розроблених класним керівником разом із психологом з урахуванням особливостей напрямків профілактичної роботи; мотузка (10 м).

Матеріали до виховної години.

Французькому філософу і письменнику Ж.-П. Сартру належить вислів: «Людина не є те, що вона є; людина є те, що вона не є». Згідно з цією формулою людина постійно намагається вийти за межі свого «Я». Вільне дитя природи, знаходячись у бурхливому людському світі, людина відчайдушно шукає шляхи і засоби бути приналежною до суспільства людей, сім'ї, історичної реальності, гармонічного природного світотворення. У той же час боїться загубити свою індивідуальність, неповторність, бути як усі».

Якщо ми зазирнемо всередину себе, то побачимо, що невпинний пошук свого «я» є по суті щоденно створюваний нами контекст складних духовних зв'язків і стосунків з навколишньою соціальною дійсністю. Виявляється, протягом усього життя для здійснення важливих життєвих планів потрібні «співучасники». У цьому понятті ми всі ніби зв'язані мотузками, ім'я яких «Інший», «Суспільство», «Культура», «Людство». Тому, встановлюючи стосунки «Я-Ти», ми завжди маємо можливість розгорнути їх у подвійну реальність людського «Ми». Проблема полягає в тому, чи вміємо ми це робити.

Процес засвоєння особистістю норм поведінки спілкування специфічний для різних людей. Задача запропонованого тренінгу – формування в ранньому

підлітковому віці таких схем поведінки, які допоможуть підлітку з честю вийти із складної ситуації. Це може бути ситуація делікатна, конфліктна ситуація або обставини, за яких підлітку вперше пропонують спробувати алкоголь... Потрапляючи у такі складні обставини, підліток повинен мати набір схем поведінки, щоб не бути причетним до злочину, не потрапити у наркотичну залежність, не стати жертвою суїциду.

Для проведення тренінгу обирається стільки учасників, скільки необхідно для розв'язання ситуації. Ведучий дає їм у руки мотузку, яка стає символом реального людського взаємозв'язку і зримо, наочно виражає цей зв'язок. Учасникам категорично забороняється випускати мотузку з рук і тим самим вибути із зв'язку. Визначаються рольові позиції кожного. Задача: максимально реалізуючи свою мету, виробити і обрати один із варіантів розв'язання складної ситуації і здійснити його.

Цінність полягає у тому, що мотузка дає наочне зображення динаміки розвитку стосунків. Вона провисає там і тим глибше, де більше розуміння один одного. І, навпаки, чим категоричніше висловлюється думка, тим сильніше її натягування.

Зміст такої форми профілактичної роботи – програвання заборон дорослих, вимог і норм культури і таке інше. І, звичайно, аналіз не тільки способів розв'язання ситуації, а й способів взаємодії один з одним.

Результати аналізу є базисом для розуміння підлітка, класу. Вони корисні також для розуміння особистісного розвитку людини і значення найрізноманітніших зіткнень, досягнень, конфліктів, розчарувань особистості.

Проведення такого роду тренінгів у підлітковому віці, особливо чуттєвому для формування складних схем поведінки, допоможе уникнути появи у підлітків відхилень у поведінці, а якщо такі вже є, то стане основою корекційної роботи з такими дітьми.

Тест «Вивчення кола інтересів учнів»

Мета. Виявлення емоційного ставлення учнів класу до сфер діяльності, запропонованих у питальнику.

Задачі:

- 1) виявлення популярних серед учнів видів діяльності з подальшим використанням їх у якості провідного виду діяльності під час розв'язання різноманітних педагогічних задач;
- 2) виявлення видів діяльності, що викликають серед учнів байдужість або негативне ставлення з метою подальшої корекційної роботи у класі;
- 3) виявлення і аналіз причин, що впливають на вибір видів діяльності, яким віддається перевага.

Експеримент. Тест «Коло інтересів» був запропонований 27 учням класу. Вибрана групова форма тестування. Учням була запропонована така інструкція:

Вислови своє емоційне ставлення до різноманітних сфер діяльності за допомогою умовних малюнків.

☺ – мені це цікаво;

☹ – мені це здається нецікавим;

○ – мені байдуже це;

? – вагаюсь з відповіддю.

Опрацювання результатів

Відповіді учнів фіксуються у поданій нижче таблиці, рахується кількість відповідей, виявляються найбільш популярні види діяльності (див. Табл. 7).

В результаті тестування виявлені найбільш популярні види діяльності класу, які дають уявлення про коло інтересів протестованих. У це коло увійшли такі види, як музеї, екскурсії, етикет, естетика, освіта, кар'єра, спорт, правознавство, телебачення і спілкування. Вибір вищеназваних видів діяльності пов'язаний перш за все з віковими особливостями учнів:

- зацікавленість екскурсіями, освітою, спортом, зумовлене діяльністю

спілкування в процесі навчання як ведучою діяльністю в підлітковому віці;

- у зв'язку зі спрямованістю пізнавальної діяльності на вивчення (пізнання) системи відносин у різноманітних ситуаціях більшість учнів обирає такі види діяльності, як етикет, телебачення;
- таке новоутворення підліткового віку, як «почуття дорослості» підштовхує до розвитку зацікавленості професійною діяльністю, кар'єрою, правознавством (як профілем гімназії).

Таблиця 7

№	Питання	Емоційне ставлення			
		☺	☹	○	?
1.	Класична музика	14	5	7	1
2.	Рок-музика	14	5	8	
3.	Балет	4	12	10	1
4.	Театр	10	5	12	
5.	Музей	24	-	3	
6.	Живопис	13	2	9	
7.	Лірика	7	10	9	1
8.	Екскурсія	27	-	-	
9.	Етика	23	-	3	1
10.	Естетика	24	1	2	
11.	Мода	17	-	10	
12.	Освіта	25	1	-	1
13.	Кар'єра	26	-	-	1
14.	Спорт	22	2	3	-
15.	Наука	15	3	7	2
16.	Гроші	19	-	6	2
17.	Мітинги	4	11	8	4
18.	Страйки	6	10	9	2
19.	Закон і право	18	1	4	4
20.	Журналістика	10	3	10	4
21.	Телебачення	24	2	1	-
22.	Спілкування	22	1	4	-
23.	Ігри	12	5	10	-

Проте не тільки фізіологічними особливостями учнів зумовлюється вибір тем, що цікавлять дітей. Тестування показало, що коло інтересів можна сформувати. Так, наприклад, невідповідність знайдена у різному емоційному ставленні учнів до подібних видів діяльності (яскраво виявлена, наприклад, зацікавленість екскурсіями до музеїв, живописом, естетикою, проте інтерес до відвідування театру, концертів класичної музики, балету не виявлений). Це пов'язано, можливо, з прогалинами у виховній роботі за вказаними напрямками. Клас часто відвідував музеї Запоріжжя, Дніпропетровська, кілька разів проводилися екскурсії в Художній музей, а ось відвідування театру, філармонії в програмах екскурсій класу не було. Інтерес у багатьох учнів до такого виду діяльності не сформований.

Ще одним яскраво виявленим інтересом є зацікавленість спортом (при високому відсотку учнів, що відвідують спортивні секції). У подальшій роботі необхідно використовувати потенційні можливості такого інтересу в учнів.

ПЛАН КОРЕКЦІЙНИХ ЗАХОДІВ

Таким чином, у подальшій роботі з класом необхідно:

- використовувати інтерес учнів до освіти, кар'єри для розвитку зацікавленості науковою діяльністю. З цією метою провести у класі виховну годину «Інтелектуальний подарунок» (учням пропонується принести книгу, яку вони читають на даний момент, знайти в ній цікаву думку і подарувати її всім);
- використати інтерес учнів до етикету, спілкування з метою підвищення так званого «рівня вихованості» класу в цілому і кожного учня окремо. Для цього провести з дітьми «Естетичний тренінг» (тренінг навичок спілкування); виховну годину «Дзеркало» (де повідомити дітям у вигляді узагальненої оцінки педагогічні враження про роботу нашого класу на учбових заняттях з усіх шкільних дисциплін); провести операцію «Сюрприз» (записати всі дні народження учнів у щоденники

і домовитися, що клас завжди буде відгукуватися на ці знаменні дати) і таке інше;

- використовувати зацікавленість учнів естетикою для упорядкування класної кімнати. З цією метою провести у формі гри захист проєктів «Класна кімната, в якій мені було б затишно» (відповідальні служба порядку і трудовий центр класу);
- використовувати інтерес учнів до спорту для подальшого формування колективу. З цією метою організувати «Бої гладіаторів» серед учнів класу, провести серію спортивних змагань. Запропонувати організацію турнірів спортивному центру класу разом з батьківським комітетом;
- використати зацікавленість учнів екскурсіями з метою розвитку інтересу до морально-естетичного самовиховання. Для цього організувати екскурсію в Запорізьку філармонію (у перспективі придбати абонементи); у програмі екскурсій класу передбачити відвідування театру, концертів камерної музики та інше.

Зміст, форми та методи роботи педагога з батьками

Зміст роботи педагога з батьками включає 3 основні блоки: підвищення рівня психолого-педагогічних знань батьків, залучення батьків до навчально-виховного процесу, участь батьків в управлінні школою. Кожен блок можна представити як систему форм і видів діяльності (див. Схему 1).

У практиці школи використовуються масові, групові та індивідуальні форми й методи роботи з батьками. Всі вони спрямовані на підвищення рівня педагогічної культури батьків, на зміцнення взаємодії школи та сім'ї, на посилення її виховного потенціалу, а також на залучення батьків до виховання дітей класу.

Розглянемо комплекс методів і форм спільної роботи з батьками, що найчастіше використовуються в досвіді шкіл.

Методи вивчення сім'ї

- 1) спостереження;
- 2) бесіда;
- 3) тестування;
- 4) анкетування;
- 5) ділова гра;
- 6) аналіз дитячих оповідань, малюнків про сім'ю, інших предметів творчості.

Значне місце в системі роботи класного керівника з батьками учнів відводиться психолого-педагогічній освіті. Нагромадження психолого-педагогічних знань батьків мусить бути тісно пов'язане з розвитком їх педагогічного мислення, практичних умінь і навичок у галузі виховання. Це зумовлює відбір змісту, а також форм організації педагогічної освіти.

Університет педагогічних знань – це форма психолого-педагогічної освіти батьків. Вона допомагає озброїти їх необхідними знаннями, основами педагогічної культури, ознайомити з актуальними питаннями виховання з урахуванням віку та запитів батьків, сприяє встановленню контактів батьків із громадськістю, сім'ї та школи, взаємодії батьків і вчителів у виховній роботі. Програма «університету» складається педагогом з урахуванням контингенту учнів класу та їхніх батьків, форми організації занять в університеті педагогічних знань досить різноманітні: лекції, бесіди, практикуми, конференції для батьків тощо.

Лекція – це форма психолого-педагогічної освіти, що розкриває сутність тієї або іншої проблеми виховання. Найкращий лектор – сам учитель-вихователь, який знає інтереси, проблеми та турботи батьків. Головне в лекції – науковий аналіз виховних явищ, ситуацій. Тому в лекції слід розкривати причини явищ, умови їх перебігу, механізм поведінки дитини, закономірності розвитку її психіки, правила сімейного виховання.

Під час підготовки лекції варто враховувати її структуру, логіку, можна

скласти план із зазначенням основних ідей, думок, фактів і цифр. Одна із необхідних умов лекції – опора на досвід сімейного виховання. Метод спілкування під час лекції – невимушена розмова, задушевна бесіда, діалог зацікавлених одnodумців. Тематика лекцій мусить бути різноманітною, цікавою та актуальною для батьків. Наприклад: «Вікові особливості молодших підлітків», «Режим дня школяра», «Що таке самовиховання?», «Індивідуальний підхід та врахування вікових особливостей підлітків у сімейному вихованні», «Дитина і природа», «Мистецтво в житті дітей», «Статеве виховання дітей у сім'ї» тощо.

Конференція – форма педагогічної освіти, що передбачає розширення, поглиблення та закріплення знань про виховання дітей. Конференції можуть бути науково-практичними, теоретичними, читацькими, з обміну досвідом, конференції матерів, конференції батьків. Конференції проводяться один раз на рік, вимагають ретельної підготовки, передбачають активну участь батьків. До них готують виставки робіт учнів, книг для батьків, концерти художньої самодіяльності.

Теми конференцій мають бути конкретними. Наприклад: «Гра в житті дитини», «Моральне виховання підлітків у сім'ї» та інші. Щоб зібрати матеріал і

привернути увагу батьків, на заняттях університету педагогічних знань, що передують конференції, іноді заповнюється коротка анкета.

Конференція зазвичай відкривається вступним словом директора школи (якщо це загальношкільна конференція) або класного керівника (якщо вона класна). З короткими, завчасно підготовленими повідомленнями про свій досвід сімейного виховання виступають батьки. Таких повідомлень може бути три-чотири. Потім надається слово всім бажаючим. Підсумки підбиває ведучий конференції.

Практикум – це форма вироблення у батьків педагогічних умінь з виховання дітей, ефективного вирішення педагогічних ситуацій, що виникають, своєрідне тренування педагогічного мислення батьків-вихователів.

У ході педагогічного практикуму вчитель пропонує знайти вихід із будь-якої конфліктної ситуації, яка може скластися в сім'ї в стосунках батьків і дітей, батьків і школи тощо, пояснити свою позицію в тій або іншій запропонованій ситуації або в такій, що реально виникла.

Тест «Хто Ви для своєї дитини: батько чи приятель (мати чи приятелька)?»

1. Ваша донька вимагає переключити телевізор з фільму, який Вам дуже подобається, на програму рок-музики. Ваші дії?
  - а) виконуєте прохання і дивитесь рок-шоу разом із нею;
  - б) відповідаєте, що вона мусить почекати, поки закінчиться фільм;
  - в) обіцяєте купити для неї портативний телевізор;
  - г) записуєте фільм на відео, а доньці дозволяєте дивитись рок-шоу.
2. Ви бачите у своїх дітях:
  - а) людей, рівних собі;
  - б) тих, хто може допомогти Вам заново пережити свою молодість;
  - в) маленьких дорослих;
  - г) тих, хто постійно потребує Ваших добрих порад.

3. Ви батько середніх років і пишаєтесь своєю шевелюрою. Яку зачіску ви носите?
- а) яка більш за все Вам личить;
  - б) яка відповідає останній моді;
  - в) яка копіює зачіску улюбленої зірки;
  - г) яка копіює стиль сина (доньки).
4. Поговоримо про Ваш вік:
- а) чи знають діти, скільки Вам років?
  - б) Ви ладні не визнавати та не підкреслювати різницю у віці між Вами та дітьми;
  - в) чи приховуєте Ви свій вік від дітей?
  - г) чи наполягаєте Ви на тому, що знаєте більше, тому що старші?
5. Як Ви одягаєтесь?
- а) наслідуєте стиль улюбленої рок-зірки сина (доньки);
  - б) намагаєтесь наслідувати стиль сина (доньки), гадаючи, що це допоможе встановити більш тісний зв'язок між вами;
  - в) вибираєте той одяг, який найкраще за все Вам личить;
  - г) дотримуєтесь молодіжної моди, тому що так Ви відчуваєте себе молодшим.
6. Як Ви вчините, якщо помітите, що син-підліток носить у вусі сережку?
- а) вважатимете, що це його особиста справа;
  - б) почнете жартувати над його жіночністю;
  - в) скажете, що це модно, не бажаючи, щоб він вважав Вас старомодним;
  - г) купите таку ж саму сережку та начепите її, аби скласти компанію.
7. Син (донька) включає музику на повну гучність, а Ви:
- а) затуляєте вуха ватою і робите свої справи;
  - б) зменшуєте гучність;

- в) миритесь із тим, раз уже йому (їй) так хочеться;
- г) кажете, що все нормально, хоч насправді музика буквально б'є Вас по голові.

8. Під час суперечки з дітьми Ви:

- а) рідко говорите, що вони помиляються, боячись, якби вони не почали Вами нехтувати взагалі;
- б) погоджуєтесь змінити позицію, тому що подальша суперечка марна;
- в) дозволяєте їм мати останнє слово, адже життя таке коротке;
- г) визнаєте, що вони мають рацію, якщо вони дійсно мають рацію.

9. Діти запросили в гості однолітків, а Ви:

- а) надаєте їм право робити те, що вони хочуть;
- б) складаєте їм компанію, намагаючись триматися «на рівних»;
- в) запитуєте гостей, чи вважають вони своїх батьків такими ж веселими, як ви;

г) ні в що не втручаєтесь, але даєте зрозуміти, що Ви завжди поруч, на випадок, якщо щось-таки трапиться.

10. Діти збираються на дискотеку, але Вас не запрошують, а Ви:

- а) не дивуєтесь, тому що вони знають, як Вам важко витримати ці нові танці;
- б) сумуєте, тому що хотіли потанцювати разом з ними;
- в) ображаєтесь, тому що вони не хочуть поділитися з Вами своїми веселощами;

г) засмучуєтесь, тому що готувались похизуватись у нових джинсах і металевих витребеньках.

11. Коли Ви намагаєтесь поводитися так, начебто Ви не старші за своїх дітей, чому Ви так робите?

- а) аби бути з дітьми в гарних стосунках;
- б) тому що це дозволяє скоротити різницю у віці;
- в) тому що це може довше утримати сім'ю разом;

- г) тому що це для Вас природно.
- 12. У стосунках зі своїми дітьми Ви:
  - а) поводитесь з ними як із дорослими;
  - б) поводитесь з ними як із маленькими;
  - в) намагаєтесь бути їхнім приятелем;
  - г) поводитесь так, як це належить батькам.

Порахуйте Ваші бали:

36-25 балів. Ви, мабуть, гадаєте, що весело проводите час із дітьми, намагаючись бути з ними «на рівних» у всьому. Та це зараз. Пізніше Ви можете поплатитись. Ви занадто переграєте, взявши на себе роль приятеля власних дітей, ставлячи їх нарівні з Вами. Адже більшість дітей чудово це розуміють, а в результаті, як вважають експерти, приховано зростає їхня нервозність. Бути просто приятелем замало. Дітям потрібне керівництво. Вам треба зрозуміти, що з різницею у віці нічого зробити не можна; і важливо усвідомити, що саме Ви покликані забезпечити своїм дітям почуття перспективи та наступності, знання суспільних коренів і вибір місця в житті.

24-14 балів. Ваші діти, схоже, так і не знають достеменно, як же їм з Вами правильно триматися. Ви явно намагаєтесь їм потакати, а потім, коли вам це потрібно, намагаєтесь увійти в роль батька. Рано чи пізно Ви захочете наполягти на своєму в чомусь важливому, і це викличе у дітей гнів, розгубленість і непокірність. Та Ви зайшли ще не так далеко і можете припинити гру у приятелів, аби показати дітям зразок зрілої та відповідальної поведінки. І нехай Вас не турбує побоювання, що діти вже не так любитимуть Вас, якщо ви почнете стверджувати себе в батьківській ролі.

13-0 балів. Так тримати, пане (або пані) середній батько! Ви відчайдушно намагаєтесь зрозуміти та оцінити настрої та потреби своїх дітей, що весь час змінюються, іноді піддаєтесь спокусі поступитись їм. У цьому немає нічого поганого, тому що, судячи зі всього, Ви досить розумні й знаєте, як будувати стосунки з дітьми на Ваших, а не на їхніх умовах. Сварки неминучі, однак діти

Вас люблять, поважають і – головне – бачать у Вас люблячого та надійного батька. За удачі на Вас чекає таке сімейне щастя, яке дозволяє нам витримати сучасне життя з її стресами та розчаруваннями.

ФОРМИ РОБОТИ З БАТЬКАМИ

Відкриті уроки зазвичай організовуються з метою ознайомлення батьків з новими програмами з предмета, методикою викладання, вимогами вчителя. Найчастіше відкриті уроки практикуються в початковій школі. Однак, необхідно хоча б один-два рази на півріччя надавати можливість батькам бути присутніми на відкритому уроці. Це дозволить уникнути багатьох конфліктів, викликаних незнанням і нерозумінням батьками всієї складності та специфіки навчальної діяльності в сьогоденній школі.

У багатьох школах батьки часті гості і на позакласних заходах. Це й спортивні змагання «Тато, мама, я – спортивна сім'я», і «Вогники», присвячені Дню матері, і вечори «Зустріч із професією», і концерти художньої самодіяльності. Все це дозволяє краще пізнати своїх дітей батькам, відкрити для себе ще невідомі сторони їхніх інтересів, захоплень, таланту.

Педагогічна дискусія (диспут) – одна з найбільш цікавих форм підвищення рівня педагогічної культури. Відмінна особливість диспуту полягає в тому, що він дозволяє залучити всіх присутніх в обговорення поставлених проблем, сприяє виробленню вміння всебічно аналізувати факти та явища, спираючись на набуті навички та нагромаджений досвід. Успіх диспуту багато в чому залежить від його підготовки. Орієнтовно за місяць учасники мусять познайомитись із темою майбутнього диспуту, основними питаннями, літературою.

Найвідповідальніша частина диспуту – ведення дискусії. Багато що визначає тут поведінка ведучого (ним може бути педагог чи хтось із батьків). Необхідно завчасно встановити регламент, вислуховувати всі виступи, пропонувати, аргументувати свою позицію, наприкінці диспуту підбити підсумки,

зробити висновки. Головний принцип диспуту – повага до позиції та думки будь-якого учасника.

Темою диспуту може бути будь-яка суперечлива проблема сімейного та шкільного виховання, наприклад: «Приватна школа – за і проти», «Вибір професії – чия це справа?».

Питання до диспуту «Ми і батьки»

1. Дорослі ми чи діти? З якого віку людина стає самостійною?
2. Хто відповідає за нас: ми самі, школа, батьки?
3. Чи маємо ми право чинити самостійно, не зважаючи на думку батьків?
4. Що означає любити батька й матір? Чи повинні ми допомагати батькам, якщо вони нашої допомоги не вимагають?
5. Чи є в нас обов'язок перед батьками? У чому він полягає?
6. Чи повинні ми бути відвертими з батьками? Чи в усьому?
7. Як бути, якщо батьки заперечують проти вибраного мною життєвого шляху?
8. Чи треба прощати батькам образу? Як запобігти відчуження, конфлікту, що виникає в подібному випадку?
9. Чи можна соромитись своїх батьків?
10. Чи правильно ти вчиниш, якщо попросиш батьків піти з дому, коли до тебе прийшла компанія друзів?

Рольові ігри – це форма колективної творчої діяльності з вивчення рівня сформованості їхніх педагогічних умінь батьків. Орієнтовними темами рольових ігор із батьками можуть бути такі: «Ранок у вашому домі», «Дитина прийшла зі школи», «Сімейна рада» та інші. Методика рольової гри передбачає певні теми, склад учасників, розподіл ролей між ними, попереднє обговорення можливих позицій і варіантів (позитивних і негативних) поведінки учасників гри – шляхом спільного обговорення вибрати оптимальний для даної ситуації варіант дій.

Індивідуальні тематичні консультації. Часто під час розв'язання тієї чи іншої складної проблеми педагог може отримати допомогу безпосередньо від батьків учнів і цим не варто нехтувати. Консультації з батьками корисні як для них самих, так і для вчителя. Батьки отримують реальну уяву про шкільні справи та поведінку дитини, вчитель же – необхідні йому відомості для більш глибокого розуміння проблем кожного учня.

Обмінявшись інформацією, обидві сторони, можливо, дійдуть взаємної згоди стосовно конкретних форм батьківського сприяння. У спілкуванні з батьками педагог мусить виявляти максимум тактовності. Неприпустимо соромити батьків, натякати на невиконання ними свого обов'язку стосовно сина чи дочки. Підхід учителя має бути таким: «Перед нами стоїть спільна проблема. Що ми можемо зробити для її розв'язання?» Тактовність особливо важлива з тими батьками, які впевнені, що їхні діти не здатні на погані вчинки. Не знайшовши до них правильного підходу, педагог зіштовхнеться з їхнім обуренням і відмовою від подальшого співробітництва. Принципи успішного консультування – довірливі стосунки, взаємна повага, зацікавленість, компетентність.

Відвідування сім'ї – ефективна форма індивідуальної роботи педагога з батьками. Під час відвідування сім'ї відбувається знайомство з умовами життя учня. Педагог веде бесіду з батьками про його характер, інтереси та нахили, про ставлення до батьків, до школи, інформує батьків про успіхи їхньої дитини, дає поради щодо організації виконання домашніх завдань тощо.

Листування з батьками – письмова форма інформування батьків про успіхи дітей. Допускається повідомлення батьків про майбутню спільну діяльність у школі, поздоровлення батьків зі святами, поради та побажання щодо виховання дітей. Головна умова листування – доброзичливий тон, радість спілкування.

Батьківські збори – форма аналізу, осмислення на основі даних педагогічної науки досвіду виховання. Шкільні батьківські збори проводяться, як правило, двічі на рік. Тут батьків знайомлять із документами про школу, з основни-

ми напрямами, завданнями та підсумками її роботи.

Класні батьківські збори проводяться чотири-п'ять разів на рік. На них обговорюються завдання навчально-виховної роботи класу, планування виховної роботи у класі, накреслюються шляхи найбільш тісного співробітництва сім'ї зі школою, підбиваються підсумки роботи за певний період (чверть, півріччя, рік). Класні батьківські збори ефективні лише тоді, коли на них не тільки підбиваються підсумки успішності, але й розглядаються актуальні педагогічні проблеми. На таких зборах обговорення успішності учнів не самоціль, а місточок до тієї чи іншої педагогічної проблеми. Види батьківських зборів різноманітні: організаційні, збори за планом батьківського всеобучу, тематичні, збори-диспути, підсумкові (семестрові) тощо. Тематика батьківських зборів спочатку складається класним керівником, а потім обговорюється на батьківському комітеті. Чергова тема зборів вибирається всіма батьками.

Під час підготовки та проведення батьківських зборів варто враховувати ряд важливих положень:

1. Атмосфера співробітництва школи та сім'ї з реалізації програми посилення плюсів і ліквідації мінусів у характері та поведінці дитини.
2. Інтонація зборів: радимо, розмірковуємо разом.
3. Професійний заділ педагога – знання, компетентність (знання життя кожної дитини не тільки у школі, але й поза школою, мати уявлення про рівень потреб дітей, стан їхнього здоров'я, стосунки в дитячому колективі).
4. Добрі, довірчі стосунки (доброзичливість, щирість, взаєморозуміння, взаємодопомога).
5. Головні показники ефективності батьківських зборів – це активна участь батьків, атмосфера активного обговорення поставлених питань та виниклих проблем, обмін досвідом, відповіді на запитання, поради та рекомендації.

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ БЕСІД

Пропонуємо цикл «Здоровий спосіб життя» з чотирьох бесід: «Що ви знаєте про наслідки паління тютюну?», «Алкоголізм і діти», «Як захистити дітей від наркотиків?», «Поговоримо про СНІД». Сподіваємось, що розроблені нами бесіди сприятимуть покращенню інформаційно-масової роботи серед учнівської та студентської молоді.

Як користуватись нашими матеріалами?

Класний керівник (або інший організатор) повідомляє старшокласників, що через 1-2 тижні (вказується точна дата) буде проведена бесіда на певну тему, називає питання, які будуть обговорюватись. Підлітки мають готувати виступи. Вони знайомляться з інформаційною літературою, виготовляють стенди, фотомонтажі, стінгазети тощо.

На початку бесіди педагог може зачитати або переказати підготовлені нами тексти, при потребі – доповнити і змінити їх, а потім заслухати думки учнів. У процесі обговорення доречно переглянути діафільм або науково-популярний фільм з обраної теми.

Дуже бажаною була б участь у заході працівника служби у справах неповнолітніх виконкому або інспектора кримінальної міліції у справах неповнолітніх, лікаря чи шкільної медсестри.

Метою такого заходу є показати підліткам шкідливість для їхнього здоров'я, виховання і навчання поганих звичок, без яких їх життя буде набагато змістовнішим, цікавішим, кращим; заповнити свій вільний час спортом, туризмом, літературою, музикою, живописом, заняттями у гуртках і секціях.

Отже, ми за здоровий спосіб життя!

Дорогі діти, юнаки і дівчата!

На жаль, за тисячі років свого існування людство накопичило чимало поганих звичок, до яких залучаються діти і молодь. Найчастіше діти і підлітки знайомляться з такими звичками, як паління, вживання алкоголю і наркотиків саме вдома, від батьків або старших братів і сестер, від товаришів і друзів.

Перш ніж запалити першу сигарету чи випити перший ковток спиртного, зупинись і подумай: а що, коли це знівечить твоє подальше життя? Вибір за то-

бою!

Бесіда 1

ЩО ВИ ЗНАЄТЕ ПРО НАСЛІДКИ ПАЛІННЯ ТЮТЮНУ?

Паління стало епідемією століття. Сьогодні йде 514 рік «нікотинової ери» для Європи, а 308 років тому (в 1697 році) Петро I дозволив торгівлю тютюном у Росії. Однак нічого доброго «нікотинова ера» не принесла людству, крім загрози серцево-судинними та онкологічними захворюваннями і ранньої смерті.

Найстрашніше в тому, що паління помітно помолодшало. Стала палити значна кількість молоді, особливо дівчат, а також підлітків і навіть дітей. Зазвичай першою сигарекою пригощають товариші або старший брат. У колі одноліток важко відмовитись від паління, щоб не виглядати боягузом чи поганим товаришем, який нехтує товариством, хоча насправді це хибне товаришування. Однак підлітковий вік, малий життєвий досвід не дають можливості неповнолітнім юнакам зрозуміти це. Їм здається, що це так привабливо, коли юнак чи дівчина впевнено, красивими рухами палить сигарету (точнісінько, яклюбимий герой чи героїня з екрану!). Крім того, своїм «сміливим» палінням у школі або у гурті товаришів вони «зростають» в очах одноліток. Адже так хочеться у 12-15 років здаватися дорослим і незалежним!

Поступово епізодичне паління стає потребою, з якою важко покінчити. Тютюн – це наркотик. Багатьом спочатку здається, що він палить, поки хоче. А як захоче – то відразу покине. Насправді це зовсім не так.

Молодь починає палити спочатку «за компанію» чи з цікавості, щоб довести свою дорослість перед однолітками, щоб звернути на себе увагу дівчини (чи юнака), щоб довести щось батькам або просто коли надто багато вільного часу і не знаєш, чим його зайняти. Потім паління стає звичкою, від якої позбавитись нелегко.

Юначе!

Прийде час, коли ти покохаєш і захочеш мати сім'ю, дітей, то паління може стати причиною бездітності, тому що тютюнові токсини вбивають статеві

клітини, розвивається імпотенція, особливо швидко у тих, хто почав палити у ранньому віці.

Дівчино!

Ти мрієш про палке кохання, про «принца на білому коні», однак поки що проводиш час серед тих, кому подобаються «сучасні розкуті» дівчата, які палять і п'ють. Але пам'ятай: одружуються вони на скромних і серйозних.

Паління викликає злоякісні пухлини у статевій сфері, негативно впливає на майбутню дитину, на нормальне протікання періоду вагітності і пологи. Неповноцінні гени батьків, які палять, можуть проявитись у дітей їх дітей.

Беручи сигарету, затримайся на хвилину і поміркуй: чи варта вона твого особистого щастя, щастя твоїх дітей і їх нащадків? Чи прикрашають юнака, а особливо дівчину хриплий голос, кашель, чорні зуби, неприємний запах з рота, бліде жовтувате «нікотинове» обличчя? Про це спочатку не думають, а потім жалкують, та нічого не можуть вдіяти.

Той, хто палить тютюн, з легкістю може взяти сигарету з наркотиком, і тоді його чекає ще страшніша біда. Нікотин (наркотик, що міститься у тютюні) відкладається навіть у кістках. Він викликає хвороби легенів, астму, туберкульоз. Потрібно кілька років, щоб організм очистився від нікотину.

85% курців хотіли б кинути палити, але вдається це лише 10-15% з них.

Життя без поліття: вибір за тобою!

Бесіда 2

АЛКОГОЛІЗМ І ДІТИ

Всім відомо, що алкоголізм – це велике горе для кожної сім'ї: чи це алко-голік-батько, чи мати, чи діти. Через свою пристрасть до «зеленого змія» алко-голік за кілька років залишається без сім'ї, без жінки, без дітей, без родичів і друзів, а ті «друзі», що його оточують, з ким він п'є – такі, як і він, нещасні невдахи, безвільні, опущені люди.

Молоді юнаки і дівчата, підлітки, які вперше беруть в руки чарку з горілкою на молодіжній вечірці, не думають про поганий кінець свого життя. Спо-

чатку алкоголь підвищує настрій, хочеться пити ще і ще, веселитись, сміятись, танцювати, співати. Потім людина втрачає контроль над своєю поведінкою, на завтра нічого не пам'ятає, болить голова, все тіло немов побите. Погане самопочуття покращується, якщо випити ще – похмелитись. А далі йде без кінця: випивка – похмілля. Роками, десятками років...

Адже мати, виношуючи дитину, мріяла не про те, що її дитя буде алкоголіком, а мріяла про щастя: що ти виростеш красивим, розумним, вивчишся, оволодієш професією, створиш свою сім'ю, виростиш хороших дітей, зробиш багато корисного для своєї сім'ї, суспільства і своєї держави, що мати пишатиметься тобою!

Як правило, алкоголік залишається без сім'ї, тому що дружина і діти не витримують тяжкої психічної атмосфери вдома, коли батько (чи мати) п'є. П'яні бешкети, побої, знущання, осудження з боку родичів, сусідів, звільнення з роботи, яку він не в силах виконувати, матеріальна незабезпеченість родини ведуть до припинення шлюбу, розпаду сім'ї.

У алкоголіка погіршується характер: він стає роздратованим, нестерпним, нетерплячим, агресивним, жорстоким, підозрілим. Його ніщо не цікавить, крім випивки. За це він готовий віддати все, піти на злочин. В алкоголіка з'являються проблеми із здоров'ям: це захворювання серця і судин через їх велике навантаження; порушується обмін речовин; прогресує гіпертонія і атеросклероз; виникає запалення вен – тромбофлебіт; набрякають кінцівки, на яких з'являються незагойні рани і язви; страждають печінка, нирки, сечовий міхур. Цей перелік можна продовжувати далі. Алкоголіка можна одразу пізнати по зовнішньому вигляду: неохайний, нечесаний, напухле обличчя, часто в синцях, червоний ніс, червоні у прожилках щоки, неприємний запах, їх жахаються перехожі, поруч з ними не хочуть ні стояти, ні розмовляти через їх занедбаний вигляд. Люди зневажають п'яниць.

За короткочасний стан сп'яніння, яке супроводжується відчуттям легкості та безтурботності, організм тяжко розраховується. Життя тих, хто п'є, на 15-17

років коротше. Воно сповнене принижень, страждань, горя, хвороб. Процес звикання до алкоголю та психофізичної залежності від нього у чоловіків відбувається на протязі 10-15 років. У жінок він триває всього 3-4 роки.

Ще страшніша доля дітей від батьків-алкоголіків: статистика стверджує, що більше 90% цих дітей страждають на психічні та фізіологічні розлади. У родинях, в яких батьки п'ють, фізично нерозвинені діти народжуються у 4 рази частіше, розумово неповноцінні – у 6 разів. Жоден з цих дітей не зміг закінчити навіть 6 класів допоміжної школи. Розповсюдженими серед них є олігофренія, серцеві захворювання, тяжкі фізичні вади («заяча» губа, дефекти кінцівок та інше).

Особливо жорстоко алкоголізм позначається на жінках: вони швидко старіють, втрачають свою привабливість. Вони не доношують дитину в період вагітності у 34% випадків, 25% дітей народжуються мертвими, 56% дітей у таких матерів не доживають до двох років через загальний поганий фізичний стан.

Як діти і підлітки при звичаються до горілки?

Найчастіше це відбувається вдома, коли батьки на свята садовлять своїх дітей за один стіл поруч з дорослими: сусідами, родичами і друзями, з якими вони «хиляють» чарки одну за другою. Діти все це спостерігають і... вчаться.

Учені провели експеримент у дитячому садку після вихідного дня: у своїх іграх діти мусили показати, як вони провели вихідний. Майже всі діти грали «в гості»: вони посідали за столи, налили у чашки води, чокались, проголошували тости, розповідали непристойні анекдоти, які чули вчора від гостей. Це було б смішно, якби не було так сумно.

Нерідко батьки, випиваючи за родинним столом, наливають дітям: нехай потроху привчаються. Інколи діти самі випивають недопиті після вечірок чарки та пляшки, коли п'яні батьки сплять. За нашими даними, деякі діти таким чином при звичаїлись випивати і палити тютюн з 3-5 років.

Нерідкісні випадки, коли мати, зайнята у вихідний день хатньою роботою, доручає батьку прогулятися з 3-4 річним сином чи донькою. Батько пря-

мує до пивної, де п'є сам і пригощає дитину. Таких прикладів нерозумної і навіть злочинної поведінки батьків можна навести сотні.

Особливо пильними повинні бути батьками, коли їх діти вступають у підлітковий вік – після 10 років. Батьки мусять знати з ким дружать їх діти, як вони проводять вільний час, чи пізно приходять додому, в якому стані і, звичайно, подавати особистий приклад тверезості.

Постійні випивки вимагають чималих коштів, яких батьки не дадуть. Тоді підлітки йдуть на крадіжки, пограбування кіосків, перехожих, а невдовзі і квартир. Так підліток стає злочинцем і вже шкодить не лише собі і своїй родині, а й суспільству.

Молоді люди, що призвичаїлись часто випивати, швидко і легко знайомляться, збираються у компанії, щоб випити, так само легко вступають у безконтрольні статеві контакти, заражаються венеричними захворюваннями і СНІДом.

Діти, підлітки, юнаки і дівчата!

Ви – наша надія, наш завтрашній день. Від вас, вашого розуму і добросовісної праці залежить доля вашої сім'ї і всієї держави. Пам'ятайте про це!

Бесіда 3

ЯК ЗАХИСТИТИ ДІТЕЙ ВІД НАРКОТИКІВ?

ЩО ТАКЕ НАРКОТИКИ?

Наркотики – це хімічні речовини рослинного або синтетичного походження, здатні викликати зміни психічного стану людини. Такий же вплив на людину токсичних речовин (токсинів).

Наркотичні і токсичні речовини на деякий час створюють піднесений настрій, спокій, впевненість, інші приємні почуття, але ненадовго. Систематичне їх вживання призводить до залежності, тобто потреби вживати їх постійно – у все більшій зростаючій кількості – для досягнення потрібного стану.

Що таке наркоманія і токсикоманія?

Це захворювання, викликані залежністю від наркотичних (токсикоманія – від токсичних) речовин, таких як конопля, план, опій, марихуана, кокаїн та інше.

Що таке фізична та психічна залежність?

Фізична залежність проявляється в тому, що організм людини не може нормально функціонувати без наркотику, до якого він вже звик, наркотик став складовою частиною обмінних процесів організму.

Психічна залежність проявляється в тому, що людина за допомогою наркотику домагається внутрішньої рівноваги, стану спокою і задоволення.

Які причини штовхають підлітків та юнаків вперше спробувати наркотики? Вперше це відбувається з цікавості або через настирливі прохання «друзів»; бажання не відставати від них; домогтись визнання серед свого товариства; здаватись більш рішучим і мужнім; довести свою «дорослість» батькам або дівчині (хлопцю); позбавитись від внутрішньої напруги і турботи і таким способом звільнитись від проблем, що непокоять; компенсувати відчуття особистої неповноцінності; шкільні негаразди; внутрішні родинні негативні взаємини; приклад батьків або інших старших родичів, які можуть бути першими «вчителями» підлітка, копіювання їх поведінки; протест проти фізичних покарань у родині; моральна незадоволеність своїм становищем; невміння спілкуватись з батьками, педагогами, однолітками та іншими людьми і таке інше.

У більш дорослих юнаків і дівчат причинами вживання наркотиків найчастіше є сімейно-особистісні фактори: не досить близькі стосунки з батьками; ізоляція в сім'ї; недостатня любов, турбота і підтримка з боку батьків; ворожість батьків або навпаки – надзвичайна опіка і контроль; надмірне втручання в особисте життя; конфлікти між самими батьками, дисгармонія у родині; діти як заручники сімейних взаємин; прохолодні відношення всіх членів родини; безвідповідальність батьків і нещасна мати (чи навпаки); покинута батьком (або матір'ю) сім'я; занадто жорстока поведінка батьків та суворість покарань; відсутність чітких норм поведінки у родині; батьки мало часу бувають у сім'ї, рідко спілкуються з дітьми; звинувачують дітей у своїх невдачах; один з батьків залишає сім'ю, найчастіше батько, а одинока мати не може стримувати та виховувати своїх енергійних підлітків. Причинами вживання наркотиків можуть бу-

ти невдачі в коханні; комплексування через недоліки домашнього і шкільного виховання; невміння долати труднощі життя; відсутність ідеалу як прикладу поведінки або хибні ідеали; невизнання батьками своїх помилок, лицемірство перед дітьми та інше.

Наркомани живуть недовго. Мало хто з них доживає до 40 років. Їм потрібно періодично збільшувати дозу наркотику, щоб досягти «кайфу» – задоволення. Приходить день, коли ця доза виявиться смертельною.

Діти, які можуть відверто говорити з батьками на будь-які теми, значно рідше звертаються до вживання наркотиків як до останнього виходу з становища.

Також слід знати, що наркомани і алкоголіки найчастіше є ВІЛ-інфікованими та хворими на СНІД і венеричні хвороби (гонорею, трипер, сифіліс), тому що у стані сп'яніння легко заводять знайомства і мають безладні неконтрольовані численні статеві зв'язки та передають ці хвороби один одному.

Як виявити, чи вживає підліток наркотики?

Поведінка дітей, які вживають наркотики, різко змінюється: дитина уникає участі у сімейних справах і розмовах наодинці, стає нещирою і замкненою. Часто не буває вдома, просить дозволу ночувати в друзів. Втрачає інтерес до навчання, стає байдужою до всього. «Стухлі» очі, апатія, яка змінюється раптовою активністю, різка зміна настрою, втрата інтересу до свого зовнішнього вигляду. Змінюється і характер дитини, яка стає хитрою, брехливою, лицемірною, агресивною, підозрілою, роздратованою. Вона вимагає все більше грошей, з дому зникають цінні речі.

Зовнішній вигляд за кілька тижнів або місяців змінюється: бліді пухлинні руки, почервоніння навколо очей. Після прийому наркотику – розширені зіниці і кровоносні судини під ніздрями. Порізи, синці, опіки від сигарет, на венах рук сліди уколів. На тілі з'являються татуювання у вигляді павутиння, черепів, ножів.

Що робити в цьому випадку?

Батьків і педагогів у більшості випадків спочатку лякає не сам факт нещастя, а бентежить думка: як приховати від інших? Підлітка лають, часом б'ють, щодня скандалять, але допомогти йому можна лише в тому випадку, **якщо він сам цього захоче.**

Спеціалісти дають такі поради:

- Уникайте скандалів! Лайками і побоями проблему не вирішити. Дитина не винна в цьому, вона робить те, що її цікавить. Терпляче поясніть підлітку, що з ним трапилось.
- Не виявляйте різко негативне ставлення до наркотиків і наркотично залежних.
- Не варто відразу оточувати підлітка надмірною турботою.
- Приверніть увагу дитини до Ваших батьківських переживань.
- Дайте їй зрозуміти, що Ви так само, як і раніше, любите її і готові допомогти.
- Дайте дитині можливість помітити негативні зміни в її житті – невдачі в навчанні, зміну інтересів, втрату друзів. Нехай вона пожалкує за тим, що втратила і побажає повернути втрачене.
- Особливу увагу слід звернути на появу «нових друзів», які ніколи не заходять у помешкання. У них нема імен. Про них ніколи нічого не розповідає ваша дитина (вихованець). З шкільними друзями вона спілкується рідко. Нерідко ці «нові друзі» втягують нового члена свого товариства в злочинну діяльність: наркотики коштують дорого, а таких грошей батьки не дають.
- Коли Ви переконаєте дитину в необхідності лікування – зверніться до лікаря своєї поліклініки. Анонімність і безплатність лікування забезпечується.
- Будьте готові до довгочасного лікування, у період якого можливі зриви дитини.
- Не перекладайте відповідальність на педагогів, лікарів, міліцію та ін-

ших. Знайдіть причину нещастя в сім'ї. Пам'ятайте, що найбільш значимі люди для кожної дитини – це батьки.

Отже, бережіть, любіть, поважайте своїх дітей. Не кидайте їх напризволяще, коли вони потрапили у біду, всіма силами допомагайте їм.

Бесіда 4

ПОГОВОРИМО ПРО СНІД

Можна сказати, що всі чули про ВІЛ/СНІД, однак насправді погано собі уявляють ознаки, причини, наслідки цього захворювання. Отже, ВІЛ – це вірус імунодефіциту людини. ВІЛ-інфекція – це інфекційне захворювання, викликане вірусом ВІЛ. Він вражає клітини організму людини, які борються з інфекціями – тобто клітини імунної системи. СНІД – це синдром набутого імунодефіциту – кінцева стадія ВІЛ-інфекції.

ВІЛ-інфікована людина до розвитку СНІДу веде повноцінний спосіб життя і може навіть не знати про наявність ВІЛ в її організмі. Проте вона є носієм ВІЛ-інфекції, яку може передавати іншим людям. Своєчасне виявлення ВІЛ та правильне лікування дозволяють на багато років віддалити розвинення СНІД.

Вперше про СНІД у світі стало відомо в 1981 році, коли був зареєстрований перший хворий. Епідемія охопила майже всі країни, а її наслідки виявилися дуже тяжкими: ситуація в світі свідчить, що це захворювання знижує середню тривалість життя, збільшує попит на медичні послуги, загострює проблеми бідності та соціальної нерівності.

В Україні вперше позитивний випадок ВІЛ був зареєстрований у 1987 р. Спочатку інфікованими були іноземці, а з 1995 р. епідемія почала набувати загрозливого характеру.

За даними ВООЗ щоденно в світі інфікується майже 16000 осіб. В Україні офіційно зареєстровано 60319 осіб, з них 5857 дітей (9,7%), неофіційно налічується 400-600 тис. ВІЛ-інфікованих. Померло від СНІДу 3334 осіб, в тому числі 110 дітей.

У Миколаївській області зареєстровано 4138 хворих, що на 100 тисяч на-

селення становить 374 особи (найбільше після Одеської області). Щомісяця виявляється в середньому 60 випадків інфікування.

ВІЛ-інфікованою вважається людина, у крові якої виявлено антитіла до ВІЛ. Кожен громадянин України може здати аналіз крові на ВІЛ добровільно, без будь-якого примусу, анонімно, не вказуючи паспортні (або метричні) дані, місце проживання, навчання чи роботи, безкоштовно в центрах СНІД і кабінетах довіри.

Як можна інфікуватися ВІЛ?

- через кров, коли кров хворого потрапляє до крові здорової людини (при спільному використанні і поганій стерилізації бритв для гоління, голок, шприців, лез, манікюрних приладів, при переливанні крові, татуюванні, проколюванні вух тощо);
- статевим шляхом при незахищених статевих контактах;
- через «вологі» поцілунки, коли на губах чи в ротовій порожнині є тріщини;
- передається дитині від інфікованої матері під час вагітності, пологів та при грудному вигодуванні.

ВІЛ не передається:

- через продукти харчування, питну воду, повітря;
- через укуси тварин і кровососних комах;
- при спільному купанні в ріках, морях, басейнах;
- через посуд, іграшки, дверні ручки, білизну, одяг та ін. побутові предмети;
- через рукостискання, обійми;
- при спільному користуванні туалетом, ванною, душем, милом;
- через «сухі» поцілунки.

Як правило, здорові діти виховуються в рідній сім'ї та утримуються рідними батьками. На жаль, є чимало випадків, коли від хворих дітей рідні батьки відмовляються ще в пологовому будинку. У такому разі їх утримання і піклу-

вання бере на себе держава. Діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, виховуються в дитячих будинках сімейного типу, інтернатних закладах, прийомних родинх або всиновлюються.

Так, на кінець 2002 року в інтернатних закладах України виховувалось 336 ВІЛ-інфікованих дітей, знаходилося у лікарнях 87 осіб, були всиновлені 68 дітей (з них 48 – громадянами України).

Найголовнішим для нормального розвитку кожної дитини є можливість спілкуватись з мамою і татом, братиками та сестричками, бабусею і дідусем, отримувати від них знаки позитивної уваги та сприйняття. ВІЛ-інфіковані діти особливо чутливі до цього, бо вони позбавлені сімейного, а іноді й просто людського спілкування. Багато людей жахаються їх, боячись інфікуватись; не знаючи причин та особливостей хвороби, не дозволяють своїм дітям гратись і навіть розмовляти з ВІЛ-інфікованими.

Нерідко хворі діти вдома не мають елементарних умов для існування. Четверо з п'ятьох дітей не мають окремої кімнати, а кожна п'ята хвора дитина не має навіть окремого ліжка.

Деякі медичні працівники і педагоги вважають за потрібне ізолювати хворих дітей. При будь-якому важкому чи невиліковному захворюванні дитини батьки, як правило, відчувають постійне психологічне навантаження.

ВІЛ-інфекція відрізняється від інших захворювань тим, що супроводжується негативним ставленням суспільства до хворого і його родини.

Отже, людям, які виховують хвору дитину, як і самій дитині, потрібна психологічна підтримка і допомога (психологічне консультування, індивідуальна, сімейна чи групова психотерапія). Їм потрібне доброзичливе ставлення, співчуття і милосердя. Недостатня обізнаність викликає немотивований страх, прояви дискримінації і нетолерантності до хворих, що впливає на якість їх життя.

За законами України інформація про захворювання на ВІЛ/СНІД становить лікарську таємницю. Передача такої інформації дозволяється лише хво-

рому, а також законному його представнику, установі охорони здоров'я, органам прокуратури, слідства, дізнання і суду. Розголошення такої інформації медпрацівником або іншою посадовою особою кримінально карається.

Однак на практиці нерідкі випадки, коли вимога таємниці порушується, розголошується різними шляхами, через що в дитячому садку чи школі інші діти стороняться хворої дитини, з нею ніхто не грається, не розмовляє, вона – ізгой. Є випадки, коли хвору дитину навіть медики відмовляються лікувати або прийняти в дитсадок чи школу; вимагають забрати з дитячої установи після отримання інформації про її захворювання; ізолюють хвору дитину від інших дітей, неухважно ставляться до неї або не помічають зовсім.

Українське суспільство характеризується досить низьким рівнем толерантності до людей, хворих на ВІЛ/СНІД.

АНКЕТА

по виявленню учнів із девіантною поведінкою у класі

Інструкція

Для організації роботи по попередженню девіантної поведінки у класі важливу роль грає психолого-педагогічна діагностика. Часто незнання індивідуальних особливостей дитини веде до появи і закріплення ряду негативних якостей за нею. Тому перший етап діагностики дітей – це загальне вивчення особи всіх вихованців.

Анкета містить 45 питань, розділених на 3 піданкети. Зміст анкети враховує наступні параметри: навчання (питання 1-3), дисципліна (питання 4-6), суспільно-трудова активність (питання 7-9), стосунки з класом (10-12) і асоціальні прояви (13-15).

При проведенні анкети неприпустимо спеціальне вишукування недоліків і підкреслення негативного в поведінці учнів.

На кожне питання можуть бути 3 варіанти відповіді:

«так» = +1 бал,

«ні» = – 1 бал,

«іноді» = 0 балів.

Обраховується алгебраїчна сума балів (N).

Обробка результатів зводиться до наступного:

$N \geq 6$ – учень благополучний;

$N \geq 10$ – 1-й ступінь девіантності;

$N \geq 15$ – 2-й ступінь девіантності;

$N \geq 20$ і більше – 3-й ступінь девіантності.

Характеристика рівнів (за підсумковою сумою)

I рівень – окремі конфлікти; нестійкість, випадковість відхилень у поведінці; окремі пропуски в загальному розвитку (успішність задовільна); яскраво проявляється який-небудь недолік; «нестандартність» характеру; слабка самокритика і вимогливість до себе.

II рівень – «несприймання» педагогічних дій; егоцентричність; негативне відношення до школи; проблеми в розумовому розвитку; проявляються 2-3 серйозні недоліки, що стійко взаємодіють між собою; завищена самооцінка; рівень вимог до інших більше, ніж до себе.

III рівень – протидія виховному процесу; поведінка на межі правопорушення; негативне відношення до школи, до однолітків, до норм моралі; яскраво виражена негативна спрямованість; пропуски в розумовому, моральному, волевому розвитку; хвороблива психіка, загострена самолюбність, «дивності»; вимогливість до себе відсутня.

Анкета

(прізвище, ім'я)

(клас)

Анкета № 1

1. Чи цікаво тобі на уроках?

2. Чи прагнеш ти дізнатися щось нове із шкільної програми?
3. Чи стараєшся знайти відповідь, якщо щось незрозуміло?
4. Ти часто спізнюєшся на уроки?
5. Чи часто ти отримуєш зауваження?
6. Чи переживаєш, якщо доводиться з якої-небудь причини пропускати уроки?
7. Чи переш сам собі особистий одяг?
8. Чи береш участь у трудових справах класу?
9. Чи допомагаєш вдома по господарству?
10. Якщо хочеш щось зробити, чи замислюєшся, як оцінить це клас?
11. Ти підтримуєш думку в класі, якщо вона не зовсім співпадає з твоєю?
12. Чи турбує тебе, яка думка в однокласників про тебе?
13. Чи часто ти вживаєш спиртні напої?
14. Чи палиш?
15. Чи приходилось тобі тікати з дому?

Анкета № 2

1. Чи доводилося тобі пропускати уроки без поважної причини?
2. Чи займаєшся ти на уроці сторонніми справами?
3. Як часто трапляються випадки, коли приходиш на урок не підготовленим?
4. Чи доводилося в кабінеті завуча або директора тримати відповідь за погану поведінку в школі?
5. Як часто ти є учасником бійок в школі?
6. Чи допомагаєш проводити класні або шкільні заходи?
7. Чи бували випадки, що ти тікав з класних заходів?
8. Чи уникаєш ти громадських доручень?
9. Чи залишаєшся осторонь, коли проводяться збори, диспути, уроки мужності і т.д.?
10. Чи доводилося ділитися найпотаємнішим з дітьми, які не вчаться в школі?
11. Чи цікаво спілкуватися з старшими за віком дітьми?
12. Чи можеш ти виступити на захист справи, яка не відповідає інтересам учнів

твого класу?

13. Чи старався ти уникнути бійки в школі, якщо траплялася така нагода?

14. Чи можеш ти встояти, якщо трапляється нагода присвоїти чужу, але потрібну тобі річ?

15. Чи «мучить» тебе сумління за те, що доводилося брехати?

Анкета № 3

1. Чи з повною віддачею ти працюєш на уроці?

2. Чи виконуєш ти домашні завдання?

3. Чи пов'язуєш ти отримання знань в школі зі своїм майбутнім?

4. Чи ввічливий ти з дорослими поза школою?

5. Чи затримуєшся повертатися з вулиці додому?

6. Чи важлива для тебе думка батьків?

7. Чи виявляєш ініціативу у проведенні нецікавих справ у класі?

8. Чи обирали тебе в актив класу?

9. Чи часто береш участь у корисних для класу справ?

10. Чи прагнеш мати авторитет у учнів свого класу?

11. Чи з багатьма учнями свого класу ти товаришуєш?

12. Чи будеш ти відстоювати (у разі потреби) честь свого класу?

13. Чи доводилося давати пояснення з проводу своєї поведінки в міліції?

14. Чи буває у вас дома інспектор (дільничий) внаслідок поганої поведінки на вулиці?

15. Чи спілкуєшся ти з дітьми, які не працюють і не вчаться?

МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

(за М. Горською)

Мета: виявлення схильності індивіда до девіантної поведінки.

Форма проведення: індивідуальна чи групова.

Час: 30-45 хв.

Вік: із 14 років.

Інструкція досліджуваному. Зараз Вам зачитують твердження, навпроти кожного з них ставте оцінку за таким принципом: якщо твердження Вам підходить – то 2 бали, якщо не зовсім підходить – 1, якщо зовсім не підходить – 0.

Бланк опитувальника

1. Я часто невпевнений у своїх силах.
2. Нерідко мені здається безвихідним становище, з якого можна було б знайти вихід.
3. Я часто залишаю за собою останнє слово.
4. Мені важко змінювати свої звички.
5. Я часто червонію через дрібниці.
6. Неприємності мене часто засмучують, і я впадаю у розпач.
7. Нерідко в розмові я перериваю співрозмовника.
8. Мені важко переключитися з однієї справи на іншу.
9. Я часто прокидаюся вночі.
10. При великих неприємностях я беру провину на себе.
11. Мене легко роздратувати.
12. Я дуже обережний у зміні свого життя.
13. Я легко впадаю у розпач.
14. Нещастя і невдачі нічого мене не вчать.
15. Мені доводиться часто робити зауваження іншим.
16. У суперечці мене важко переконати.
17. Я переймаюся навіть через уявні неприємності.
18. Я часто відмовляюся від боротьби тому, що вважаю її марною.
19. Я хочу бути авторитетом для оточуючих.
20. Нерідко не полишають думки, яких слід було б позбутися.
21. Мене лякають труднощі, з якими зіткнуся в житті.
22. Нерідко почуваюся беззахисним.

23. У будь-якій справі я не задовольняюся малим, а хочу досягти максимального успіху.
24. Я легко зближуюся з людьми.
25. Я часто звертаю увагу на свої недоліки.
26. Інколи у мене буває пригнічений настрій.
27. Мені важко стримувати себе, коли я гніваюсь.
28. Я дуже хвилююсь, якщо в моєму житті несподівано щось змінюється.
29. Мене легко переконати.
30. Я відчуваю розгубленість, коли у мене виникають труднощі.
31. Мені більше подобається керувати, а не підкорятися.
32. Нерідко я виявляю упертість.
33. Мене хвилює стан мого здоров'я.
34. У скрутні хвилини я іноді поведжуся, як дитина.
35. У мене різка жестикуляція.
36. Я неохоче йду на ризик.
37. Я важко витримую очікування чогось.
38. Я думаю, що ніколи не зможу виправити своїх недоліків.
39. Я – мстивий.
40. Мене засмучують навіть незначні порушення моїх планів.

Обробка результатів

I. Шкала тривожності: 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37.

II. Шкала фрустрації: 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38.

III. Шкала агресії: 3, 7, 11, 15, 19, 23, 37, 31, 35, 39.

IV. Шкала ригідності: 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40.

Інтерпретація результатів

Для кожної групи можлива кількість балів від 0 до 20, де «0» визначається як невиявлений прояв цієї характеристики.

I. Шкала тривожності – визначає рівень здатності індивіда до відчуття тривоги:

- 0-7 балів – низький рівень тривожності;
- 8-11 балів – середній рівень тривожності;
- 12-16 балів – високий рівень тривожності;
- 17 балів і більше – дуже високий рівень тривожності.

II. Шкала фрустрації – виявляє ступінь розчарування, яке виникає через реальні або уявні перешкоди, що заважають досягненню мети:

- 0-7 балів – низький рівень фрустрації;
- 8-9 балів – середній рівень фрустрації;
- 10-15 балів – високий рівень фрустрації;
- 16 балів і більше – дуже високий рівень фрустрації.

III. Шкала агресії – виявляє підвищену психологічну активність, прагнення до лідерства через застосування сили до інших людей. Для суїцидентів допускається зниження агресивності від 10 до 0:

- 0-10 балів – низький рівень агресивності;
- 11-12 балів – середній рівень агресивності;
- 13-16 балів – високий рівень агресивності;
- 17 і більше – дуже високий рівень агресивності.

IV. Шкала ригідності – ускладнення у зміні визначеної суб'єктом діяльності за умов, що така перебудова справді потрібна. Для осіб із суїцидальною поведінкою – 13 балів і вище:

- 0-10 балів – низький рівень ригідності;
- 11-12 балів – середній рівень ригідності;
- 13-16 балів – високий рівень ригідності;
- 17 балів і більше – дуже високий рівень ригідності.

Психолог додає всі бали за 4 шкалами і визначає показник схильності до суїцидальної поведінки:

- 0-38 балів – рівень схильності до суїцидальної поведінки низький;
- 39-45 балів – рівень схильності до суїцидальної поведінки потребує уваги до підлітка з боку педагогів, психолога, батьків;

46 балів і більше – рівень схильності до суїцидальної поведінки високий, потрібна корекційна робота з боку педагогів, психолога, батьків.

Анкета

виявлення девіантної поведінки дітей для батьків

Інструкція. Переконливо просимо Вас відповісти на запитання цієї анкети. Ви, ймовірно, знаєте, що динаміка дитячої злочинності змінюється швидше за злочинність дорослих, діти швидше реагують на всі негаразди дорослого суспільства. Погано, коли ми намагаємося виправити те, що вже відбулося. Набагато краще – постаратися попередити нещастя, яке може торкнутися і наших дітей. Ваші відповіді допоможуть не тільки об'єктивно судити про стан даної проблеми в суспільстві, але й зробити життя ваших дітей, а значить і Ваше, безпечнішим і щасливішим.

Будь ласка, прочитайте запитання та запропоновані до них відповіді. Вибравши один або декілька варіантів відповіді, які Вам більше підходять, обведіть цифру, що стоїть поряд з ними або впишіть свій варіант відповіді у вільний рядок.

Заздалегідь дякуємо Вам за увагу та участь.

Опитувальник

1) Які форми поведінки Ви назвали б такими, що відхиляються від норми:

1. Порушення правил поведінки в школі (зриви уроків, прогули, відмова від виконання завдань).

2. Втечі з дому.

3. Грубість, лихослів'я.

4. Вживання алкоголю, пияцтво.

5. Тютюнопаління.

6. Ранній початок статевого життя.

7. Хуліганство.

8. Приниження інших.
9. Крадіжки.
10. Непокора, критика дорослих.
11. Носіння «зухвалоного» одягу, зачісок, прикрас.
12. Негативне ставлення до навчання.
13. Бійки, нанесення тілесних ушкоджень.
14. Вживання наркотиків.
15. Щось ще.

2) Які з них Ви вважаєте найбільш поширеними серед однолітків Ваших дітей або Вашої дитини (перерахуйте, будь ласка, відповідні номери відповідей з першого питання) _____

3) Скільки приблизно часу на день Ваша дитина (або Ваші діти) надана сама собі:

1. Не більше 1 години;
2. 2-3 години;
3. 4-5 годин;
4. 6-8 годин;
5. Більше 8 годин;
6. Важко відповісти.

4. Що зазвичай робить Ваша дитина у вільний від навчання час _____

---

5) Що, на Ваш погляд, є основними причинами поведінки, яка відхиляється від норми:

1. Прагнення отримати сильні враження.
2. Захворювання дитини.
3. Підвищена збудливість дітей, невміння контролювати себе.
4. Неблагополучна ситуація в сім'ї.
5. Прагнення до самостійності й незалежності.
6. Недостатність знань батьків про те, як справлятися з важкими педаго-

гічними ситуаціями.

7. Відставання у навчанні.

8. Зневага з боку однолітків.

9. Нерозуміння дорослими труднощів дітей.

10. Недостатня впевненість дитини в собі.

11. Негативна оцінка дорослими здібностей дітей.

12. Стресові життєві ситуації.

13. Напружена соціально-економічна ситуація в житті дитини (погана забезпеченість, безробіття батьків і таке інше).

14. Приклади насильства, жорстокості, безкарності, отримувані через засоби масової інформації.

15. Надмірна зайнятість батьків.

16. Конфлікти з батьками.

17. Щось ще.

6) До кого з фахівців Ви звернулися б у першу чергу за допомогою, якби у Вашої дитини з'явилися проблеми в поведінці:

1. До класного керівника

2. До шкільного психолога.

3. До соціального педагога.

4. До психотерапевта.

5. До інспектора у справах неповнолітніх.

6. До лікаря.

7. Впорались би самостійно.

8. До когось ще.

9. Складно відповісти

7) Чи виникають у Вас побоювання, що Ваша дитина може потрапити у погану компанію:

1. Так.

2. Ні.

3. Важко відповісти.

8) Якщо Ви побоюєтеся, що викликає Ваші побоювання? _____

Повідомте, будь ласка, деякі дані про себе:

- Ваш вік;
- освіта;
- професія або рід занять;
- місце проживання (вказіть назву населеного пункту);
- скільки у вас дітей (вказіть їхню стать та вік).

Анкета «Визначення дітей групи ризику»

(за Н.В. Суріковою)

Анкета призначена для експрес-діагностики, яка дозволяє виявити дітей групи ризику. Відповісти на питання анкети пропонується вчителям або батькам.

Інструкція. Будь ласка, відзначте, чи властиві Вашій дитині (учню) перераховані нижче форми поведінки. Для цього поставте «плюс» у відповідному стовпчику.

№	Твердження	Так	Ні
1	Виконання дорученої справи завжди вимагає контролю з боку дорослого		
2	Дуже переживає перед будь-якою перевіркою роботи, контрольною, диктантом, екзаменом		
3	Рішення з будь-якого питання приймає з труднощами, часто перекладаючи його на інших		
4	Завжди і у всьому старанний		
5	Часто буває нестриманим		
6	Добре робить за зразком або за прикладом, але свої способи виконання пропонує рідко		

7	До успіхів чи невдач у школі відноситься байдуже		
8	У своїх справах і діях часто сподівається на «авось»		
9	Правильність і якість своєї роботи сам не перевіряє, довіряючи зробити це кому-небудь іншому		
10	Часто перевіряє себе, постійно щось виправляє в зробленому		
11	Перед виконанням чого-небудь йому потрібен період «розкачки»		
12	При виконанні будь-якої роботи може робити її то дуже швидко, то дуже повільно, постійно відволікаючись		
13	Виконану роботу зовсім не перевіряє		
14	Іноді проявляються невротичні реакції: гризе нігті, кінчик олівця або ручки, куйовдить волосся і т.д.		
15	При виконанні будь-якої роботи дуже швидко втомлюється		
16	Завжди і у всьому претендує на найвищі результати		
17	Часто буває неакуратним		
18	При необхідності поміняти вид роботи або рід діяльності робить це з труднощами		
19	Часто не може вкластися в часові рамки при виконанні чого-небудь		
20	Найчастіше підтримує чужу точку зору, свою відстоює рідко		
21	Часто відволікається при виконанні якої-небудь роботи		
22	У роботі часто буває недбалий		
23	Завжди прагне отримувати тільки відмінні оцінки		
24	Завжди і у всьому повільний і малорухомий		
25	Зазвичай на початку робить що-небудь швидко і активно, а потім темп виконання стає все повільніше і повільніше		
26	Намагається все робити дуже швидко, але часто не перевіряє зроблене, допускає помилки		
27	Завжди прагне бути і виконувати все краще всіх		
28	Під час виконання чого-небудь необхідні перерви для відпочинку		
29	Постійно вимагає підтвердження правильності свого виконання чого-небудь		
30	Байдужий до оцінки своєї роботи		
31	Заздалегідь свої дії планує через силу		
32	Часто скаржиться на втому		
33	Все робить повільно, але ґрунтовно		

Інтерпретація.

Група ризику	Відповіді «так» на питання:	Група ризику	Відповіді «так» на питання:
Інфантильні діти	1, 8, 13, 30	Діти з ускладненнями довільності і самоорганізації	12, 19, 21, 31
Тривожні діти	2, 10, 14, 29	Астенічні діти	15, 25, 28, 32
Невпевненні діти	3, 6, 9, 20	Гіпертимні діти	5, 7, 17, 22, 26
Відмінники і перфекціоністи	4, 16, 23, 27	Застраваючі діти	11, 18, 24, 33

Стратегії підтримки дітей групи ризику

Інфантильні діти

Коротка психологічна характеристика. Такі діти відрізняються низьким рівнем самоконтролю, вольових процесів. В ході навчальної діяльності вони не можуть зосередитися, не мають сформованої пізнавальної мотивації. Для них характерний зовнішній локус контролю.

Основні труднощі, що виникають при здачі Єдиного державного іспиту. Таким дітям важко змусити себе готуватися до іспиту. Їм притаманна апеляція до «вищим сил» замість опори на власні можливості. Вони відчують труднощі з виділенням головного, плануванням і організацією своєї діяльності. Крім цього, у них відсутня системність мислення.

Стратегії підтримки. На етапі підготовки необхідно давати алгоритми підготовки у вигляді схем. Оптимальна стратегія підготовки для таких дітей – починати з важкого (прогалин), а потім переходити до знайомого. Важливо розбити матеріал на короткі, легко здійснимі кроки і закінчувати роботу на позитиві, не

чекаючи виникнення відчуття відрази. У монотонній діяльності необхідно знаходити ресурси (пряма вигода, самозаохочення). Допомагає також встановлення регламенту часу. Під час проведення пробного іспиту. Можна використовувати формули самонавіювання («Я спокійний і зібраний»). Необхідно переглянути всі завдання і вибрати ті, які здаються найбільш легкими. При перевірці корисно уявити, що перевіряєш чужу роботу.

Рекомендації вчителям і батькам. Якщо дитина чимось зайнята, не відволікати її до того, як вона завершить роботу. Необхідно допомагати структурувати час і створювати зовнішні опори для цього. Слід також узгодити з дитиною систему заохочень.

Тривожні діти

Коротка психологічна характеристика. Для тривожних дітей навчальний процес пов'язаний з емоційним напруженням. Вони схильні сприймати будь-яку ситуацію, пов'язану з навчанням, як небезпечну. Особливу тривогу викликає у них перевірка знань в будь-якому вигляді (контрольна робота, диктанти тощо). Яким чином можна розпізнати тривожну дитину? Ці діти часто перевіряють вже зроблене, постійно виправляють написане, причому це може і не вести до істотного поліпшення якості роботи. При усній відповіді вони, як правило, пильно стежать за реакціями дорослого. Тривожні діти задають багато уточнюючих запитань, часто перепитують вчителя, перевіряючи, чи правильно вони його зрозуміли. При виконанні індивідуального завдання вони зазвичай просять вчителя «подивитися, чи правильно вони зробили». Часто гризуть ручки, смикають пальці або волосся.

Основні труднощі. Ситуація іспиту взагалі складна для тривожних дітей, тому що вона за природою своєю оціночна. Такій дитині важко контролювати свій емоційний стан, звідси виникають труднощі з концентрацією. Найбільш важкою стороною ЄДІ для тривожної дитини є відсутність емоційного контакту з дорослим.

Стратегії підтримки. На етапі підготовки для тривожних дітей особливо важ-

ливо створення ситуації емоційного комфорту на предэкза-менационном етапі. Ні в якому разі не можна нагнітати обстановку, нагадуючи про серйозність майбутнього іспиту та значущість його результатів. Надмірне підвищення тривоги у дітей цієї категорії призводить лише до дезорганізації діяльності. Завдання дорослого – створення ситуації успіху, заохочення, підтримка. При цьому величезну роль грають підтримують висловлювання: «Я впевнений, що ти впорашся», «Ти так добре впорався з контрольної з фізики». Необхідно навчити дитину прийомам саморегуляції, релаксації, аутотренінгу, обов'язково познайомити її з процедурою ЗНО, щоб зняти ситуацію невизначеності. Велике значення буде мати розмова з близькою людиною, яка спрямована на забезпечення емоційно сприятливої обстановки. Під час проведення пробного іспиту. Дуже важливо забезпечити тривожним дітям відчуття емоційної підтримки. Це можна зробити різними невербальними способами: подивитися, посміхнутися і т.д. Тим самим дорослий ніби говорить дитині: «Я тут, я з тобою, ти не одна». Якщо дитина звертається за допомогою: «Подивіться, я правильно роблю?», краще за все, не вникаючи в зміст написаного, переконливо сказати: «Немає сумніву, що ти все робиш правильно, і у тебе все вийде».

Рекомендації вчителям і батькам. Необхідно формувати у вчителів позитивне, адекватне ставлення до ЄДІ. В якості підготовки тривожних дітей можна рекомендувати проведення відкритих уроків із запрошенням незнайомих людей, а також радити дітям дотримуватися певного стилю поведінки. Батькам слід пояснити особливості дітей, вести просвіту батьків для створення адекватної оцінки ЄДІ. Велике значення має сприятливий клімат у сім'ї.

Невпевнені діти

Коротка психологічна характеристика. Проблема таких дітей у тому, що вони не вміють спиратися на власну думку і схильні вдаватися до допомоги інших людей. Невпевнені діти не можуть самотійно перевірити якість своєї роботи: вони самі собі не довіряють. Вони можуть добре впоратися з тими завданнями, де потрібна робота за зразком, але відчують труднощі при необхідності само-

стійного вибору стратегії рішення. В подібній ситуації вони зазвичай звертаються за допомогою до однокласників або батькам (особливо при виконанні домашнього завдання). Такі діти списують не тому, що не знають відповіді, а тому, що не впевнені в правильності своїх знань і рішень. У поведінковому плані їм часто притаманний конформізм, вони не вміють відстоювати власну точку зору. Невпевнені діти часто подовгу не можуть приступити до виконання завдання, але досить педагогу підказати їм перший крок, як вони починають працювати.

Основні труднощі. Невпевнені діти відчують труднощі під час будь-якого іспиту, оскільки їм складно спиратися тільки на власні ресурси і приймати самостійне рішення. При здачі Єдиного державного іспиту подібні діти відчують додаткові складнощі, оскільки принципове значення має самостійний вибір стратегії діяльності, а це завдання для невпевнених дітей вкрай складна.

Стратегії підтримки. На етапі підготовки дуже важливо, щоб невпевнена дитина отримала позитивний досвід прийняття іншими людьми її особистого вибору. При роботі з такими дітьми необхідно утримуватися від порад і рекомендацій (наприклад: «Спочатку виріши прості завдання, а потім переходи до складних»). Краще запропонувати вибрати їй самій і терпляче дочекатися, коли вона прийме рішення («Як ти думаєш, з чого краще почати: з простих або складних завдань?»). Під час проведення пробного іспиту невпевнену дитину можна підтримувати простими фразами, сприяють створенню ситуації успіху: «Я впевнений, у тебе все вийде», «Ти обов'язково впораєшся». Якщо дитина ніяк не може приступити до виконання завдання, довго сидить без діла, варто запитати її: «Ти не знаєш, як почати? Як виконувати завдання?» – і запропонувати їй альтернативу: «Ти можеш почати з простих завдань або спочатку переглянути весь матеріал. Як ти думаєш, що буде краще?» Ні в якому разі не можна говорити тривожним і невпевненим дітям фраз типу «Подумай ще», «Поміркуй гарненько». Це тільки посилить їх тривогу і ніяк не просуне виконання завдання.

Рекомендації вчителям і батькам. Дуже важливо розвивати у невпевненої ди-

тини навички самостійної оцінки своєї роботи. Наприклад, корисно запитувати її: «А що тобі самому сподобалося в твоїй роботі?» Якщо дитині важко відповісти на це питання, можна запропонувати їй оцінити роботу за кількома критеріями: за точністю, швидкістю і т.п. Не варто поспішати пропонувати дитині готове рішення або відповідь. Навпаки, краще спочатку поцікавитися її думкою.

Перфекціоністи та «відмінники»

Коротка психологічна характеристика. Діти даної категорії зазвичай відрізняються високою або дуже високою успішністю, відповідальністю, організованістю, старанністю. Якщо вони виконують завдання, прагнуть зробити його краще за всіх або швидше за інших використовувати додатковий матеріал. Перфекціоністи дуже чутливі до похвали і взагалі до будь-якої оцінки своєї діяльності. Все, що вони роблять, повинно бути відмічено і отримати відповідну (природно, високу!) оцінку. Для таких дітей характерні дуже високий рівень домагань і вкрай нестійка самооцінка. Для того щоб відчувати себе хорошими, їм потрібно не просто встигати, а бути кращими, не просто добре справлятися із завданнями, а робити це блискуче.

Основні труднощі. ЄДІ для даної категорії дітей – це той самий випадок, коли вірною виявляється прислів'я «Краще – ворог хорошого». Їм недостатньо виконати мінімально необхідний обсяг завдань, їм треба зробити все, причому безпомилково. Ще один можливий камінь спотикання для них – це необхідність пропустити завдання, якщо вони не можуть з ним впоратися. Вони відчують сильну тривогу, прагнуть отримати підтримку. Їм також важко контролювати свій емоційний стан.

Стратегії підтримки. На етапі підготовки дуже важливо допомогти таким дітям скорегувати їх очікування і допомогти усвідомити різницю між «достатнім» і «чудовим». Їм необхідно зрозуміти, що для отримання відмінної оцінки немає необхідності виконувати всі завдання. На предекзаменаційному етапі перфекціоністів можна запропонувати тренувальні вправи, де їм буде потрібно вибирати завдання для виконання і не потрібно буде робити все підряд. Необ-

хідно проінформувати таких дітей про необхідний мінімум набраних балів, допомогти їм розставити пріоритети і скорегувати очікування. Необхідно також навчити їх планувати роботу в часі. Під час проведення пробного іспиту перфекціоністу потрібно допомогти обрати стратегію діяльності і реалізувати її. Його можна запитати: «Які завдання ти вирішив зробити?» і при необхідності тактовно скорегувати його плани. В ході іспиту можна час від часу цікавитися: «Скільки тобі ще залишилося?» і допомагати йому скорегувати власні очікування («Тобі не потрібно робити стільки. Того, що ти вже виконав, буде достатньо. Переходь до наступного завдання»).

Рекомендації вчителям і батькам. Необхідно уникати порівняння з іншими та допомогти понизити суб'єктивну значущість ЄДІ. Батькам важливо допомогти скласти щадний режим дня і регулювати ступінь завантаженості, а вчителям — утриматися від оцінки та порівняння з іншими. Важливо допомогти дитині перейти від емоційного реагування на планування і сконцентруватися на перевірці.

Діти, які відчують нестачу довільності і самоорганізації

Коротка психологічна характеристика. Зазвичай цих дітей характеризують як «неуважних» і «розсіяних». Як показує практика, у них дуже рідко бувають справжні порушення уваги. Набагато частіше «неуважні» діти — це діти з низьким рівнем довільності. У них сформовані всі психічні функції, необхідні для того, щоб бути уважними, але загальний рівень організації діяльності дуже низький. У таких дітей часто нестійка працездатність, їм властиві коливання темпу діяльності. Вони можуть часто відволікатися.

Основні труднощі. ЄДІ вимагає дуже високої організованості діяльності. Мимовільні діти при загальному високому рівні пізнавального розвитку і цілком достатньому обсязі знань можуть нераціонально використовувати час.

Стратегії підтримки. На етапі підготовки. Психічні функції формуються через наявність зовнішніх опор. Тому на етапі підготовки дуже важливо навчити дитину використовувати для саморегуляції діяльності різні матеріальні кошти. Такими засобами можуть стати пісочний годинник, відмірюють час, який по-

трібний для виконання завдання, складання списку необхідних справ (і їх викреслення по мірі виконання), лінійка, яка вказує на потрібний рядок і т.д. Марно закликати таких дітей «бути уважнішими», оскільки це їм недоступне. Під час проведення пробного іспиту дітям з недостатньо розвиненою довільністю потрібна допомога в самоорганізації. Це можна зробити за допомогою спрямовуючих питань: «Ти що зараз робиш?» Можливе також використання зовнішніх опор. Наприклад, дитина може скласти план своєї діяльності і закреслювати пункти або класти лінійку на те завдання, яке вона зараз виконує. Важливо, щоб учень навчився використовувати ці опори на попередньому етапі, інакше на іспиті це відніме у нього занадто багато сил і часу.

Рекомендації вчителям і батькам. Дуже важливо, щоб дорослі не брали на себе цілком функцію організації діяльності такої дитини. Якщо дорослий весь час контролює і організовує дитину, це не тільки не сприяє розвитку довільності, а навпаки. Завдання дорослих – стимулювати розвиток самоконтролю дитини. Наприклад, краще не давати прямих інструкцій типу «Тепер пиши це» або «Не забув зошит з математики покласти?», а задавати питання, відповіді на які потребують від дитини навичок самоорганізації: «Що потрібно зробити тепер?», «Що ти зараз будеш робити?» «Перевір, чи всі підручники ти поклав».

Астенічні діти

Коротка психологічна характеристика. Основна характеристика астенічних дітей – висока стомлюваність, виснаженість. Вони швидко втомлюються, у них знижується темп діяльності і різко збільшується кількість помилок. Як правило, стомлюваність пов'язана з особливостями вищої нервової діяльності і має не стільки чисто психологічну, скільки неврологічну природу, тому можливості її корекції вкрай обмежені.

Основні труднощі. ЄДІ вимагає високої працездатності протягом досить тривалого періоду часу (3 години). Тому в астенічних дітей дуже висока ймовірність зниження якості роботи, виникнення відчуття втоми.

Стратегії підтримки. На етапі підготовки при роботі з астенічними дітьми ду-

же важливо не пред'являти свідомо нездійсненних вимог, яким дитина не зможе відповісти: «Деякі випускники займаються з ранку до вечора, а ти після двох годин вже втомився». Дитина не прикидається, просто такі її індивідуальні особливості. Велике значення набуває оптимальний режим підготовки: щоб дитина не перевтомлюватися, їй необхідно робити перерви в заняттях, гуляти, достатньо спати. Батькам астенічних дітей варто отримати консультацію у психоневролога або невропатолога про можливості підтримати дитину за допомогою вітамінів або трав'яних зборів. Під час проведення пробного іспиту. Слід мати на увазі, що астенічним дітям потрібно кілька перерв, тому їх не варто квапити, якщо вони раптом переривають діяльність і на деякий час зупиняються. Їм по можливості краще організувати кілька коротких «змін» (відпустити до туалету тощо).

Рекомендації вчителям і батькам. Дуже важливо не порівнювати дитину з іншими. У ситуації, коли в наявності висока стомлюваність, необхідно проявити делікатність і тактовність. Ні в якому разі не можна дорікати дитини в лінощах або незібраності.

Гіпертимні діти

Коротка психологічна характеристика. Гіпертимні діти зазвичай швидкі, енергійні, активні, не схильні до педантизму. У них високий темп діяльності, вони імпульсивні і часом нестримані. Вони швидко виконують завдання, але часто роблять це недбало, не перевіряють себе і не бачать власних помилок. Такі діти схильні нехтувати точністю і акуратністю в ім'я швидкості та результативності. Гіпертимні діти відчують складнощі в ході роботи, яка вимагає високої старанності, зібраності і акуратності, однак чудово справляються з завданнями, які вимагають високої мобільності і переключення. Особливістю цієї категорії дітей часто є також невисока значимість навчальних досягнень, знижена навчальна мотивація.

Основні труднощі. Процедура ЄДІ вимагає високої схоронності, концентрації уваги, старанності та акуратності, а ці якості зазвичай є слабким місцем гіпер-

тимних дітей. З іншого боку, такі діти, як правило, володіють гарною перемикаємістю, що допомагає їм впоратися з екзаменаційними завданнями.

Стратегії підтримки. На етапі підготовки дуже важливо не намагатися змінити темп діяльності, особливо з допомогою інструкцій типу «Не поспішай». Така дитина все одно буде працювати в тому темпі, в якому їй комфортно. Необхідно розвивати у неї функцію контролю, тобто навички самоперевірки: по завершенню роботи знайти помилки, самостійно перевірити результати виконання завдання. Основний принцип, яким слід керуватися гіпертимним дітям: «Зробив – перевір». Крім того, необхідно створити у гіпертимних дітей відчуття важливості ситуації іспиту. Це саме той випадок, коли потрібно з усією серйозністю роз'яснити, яке величезне значення мають результати ЄДІ. Під час проведення пробного іспиту гіпертимним дітям потрібно м'яко і ненав'язливо нагадувати про необхідність самоконтролю: «Ти перевіряєш те, що ти робиш?» Крім того, їх краще посадити в класі так, щоб можливість з кимось спілкуватися була для них мінімальна.

Рекомендації вчителям і батькам. Важливо, щоб у спілкуванні з такими дітьми дорослі м'яко, але послідовно створювали ясні і чіткі обмеження. При цьому необхідно враховувати, що для гіпертимних дітей важливі не міркування і доводи, а реальний досвід. Тому не варто захоплюватися нотаціями або поясненнями, а створити чітку організуючу середу.

Застраючі діти

Коротка психологічна характеристика. Таких дітей характеризує низька рухливість, низька лабільність психічних функцій. Вони насилу перемикаються з одного завдання на інше. Застрають діти ґрунтовні і часто повільні. Ще одна їх особливість полягає в тому, що їм потрібно тривалий орієнтовний період при виконанні кожного завдання. Якщо таких учнів починають квапити, темп їх діяльності ще більше знижується.

Основні труднощі. Процедура ЄДІ вимагає високої мобільності: необхідно швидко перемикатися з одного завдання на інше, актуалізувати знання з різних

розділів шкільної програми. Це може створювати труднощі для застрягаючих дітей.

Стратегії підтримки. На етапі підготовки навички перемикування уваги тренувати досить складно, але цілком реально навчити дитину користуватися годинником для того, щоб визначати час, необхідний для кожного завдання. Можна, наприклад, сказати йому: «Тобі потрібно розв'язати п'ять завдань за годину. Отже, на кожне завдання ти можеш витратити не більше дванадцяти хвилин». Такі вправи допоможуть учневі розвивати вміння переключатися. Також можна заздалегідь визначити, скільки часу варто відвести на кожне завдання на іспиті. Під час проведення пробного іспиту завданням дорослого є в міру можливостей м'яко і ненав'язливо допомагати таким дітям перемикатися на наступне завдання, якщо вони довго роздумують над кожним: «Ти вже можеш переходити до наступного завдання». Ні в якому разі не можна їх квапити, від цього темп діяльності тільки знижується.

Рекомендації вчителям і батькам. Важливо не просто підказувати застрягаючій дитині, що потрібно робити, але розвивати в неї навички перемикування. Добре, якщо дорослий обговорює з дитиною розподіл часу, а потім тактовно цікавиться: «Чи вдається тобі слідувати плану?»

ВИТЯГИ З ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО НЕПОВНОЛІТНІХ

Із конвенції про права дитини

Прийнята та відкрита для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року.

Набула чинності
для України з 27 вересня 1991 року

Для цілей цієї Конвенції дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше (ст. 1).

Держави-сторони поважають і забезпечують всі права, передбачені цією Конвенцією, за кожною дитиною, явка перебуває в межах їхньої юрисдикції, без будь-якої дискримінації незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я та народження дитини, її батьків чи законних опікунів або будь-яких інших обставин (ст. 2.1).

В усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини (ст. 2.1).

Держави-сторони зобов'язуються забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для їх благополуччя, беручи до уваги права та обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом, і з цією метою вживають всіх відповідних законодавчих та адміністративних заходів (ст. 2.2).

Держави-сторони визнають, що кожна дитина має невід'ємне право на життя (ст. 6.1).

Держави-сторони забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини надається належна увага згідно з її віком і зрілістю (ст. 12.1).

Держави-сторони поважають право дитини на свободу думки, совісті та релігії (ст. 14.1).

Держави-сторони визнають право дитини на свободу асоціацій і свободу мирних зібрань (ст. 15.1).

Жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втру-

чання в здійснення її права на особисте та сімейне життя, недоторканість житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь та гідність (ст. 16.1).

Держави-сторони докладають всіх можливих зусиль для того, щоб забезпечити визнання принципу загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання та розвиток дитини. Батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання та розвиток дитини. Найголовніші інтереси дитини є предметом основного піклування (ст. 18.1).

Держави-сторони вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних та просвітніх заходів з метою захисту дитини від всіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої особи, яка турбується про дитину (ст. 19.1).

Держави-сторони визнають право кожної дитини на рівень життя, необхідний для її фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку (ст. 27.1).

Держави-сторони визнають право дитини на освіту, і з метою поступового досягнення здійснення цього права на підставі рівних можливостей вони, зокрема: а) вводять безплатну та обов'язкову початкову освіту; б) сприяють розвитку різних форм середньої освіти, як загальної, так і професійної, забезпечуючи її доступність для всіх дітей, та вживають таких заходів, як введення безплатної освіти та надання у випадку необхідності фінансової допомоги; в) забезпечують доступність вищої освіти для всіх на підставі здібностей кожного за допомогою всіх необхідних засобів; г) забезпечують доступність інформації та матеріалів в галузі освіти і професійної підготовки для всіх дітей; г) вживають заходів щодо сприяння регулярному відвідуванню шкіл і зниженню кількості учнів, які залишили школу (ст. 28.1).

Держави-сторони вживають усіх необхідних засобів, щоб шкільна дис-

ципліна була забезпечена методами, що ґрунтуються на повазі до людської гідності дитини та відповідно до цієї Конвенції (ст. 28.2).

Держави-сторони погоджуються щодо того, що освіта дитини має бути спрямована на: а) розвиток особи, таланту, розумових і фізичних здібностей дитини в найповнішому обсязі; б) виховання поваги до прав людини та основних свобод, а також принципів, проголошених в Статуті Організації Об'єднаних Націй; в) виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови та національних цінностей країни, у якій дитина проживає, до країни її походження та цивілізацій, відмінних від її власної; г) підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в дусі розуміння миру, терпимості, рівноправності чоловіків і жінок та дружби між усіма народами, етнічними та національними і релігійними групами, а також особами з корінного населення; г) виховання поваги до навколишньої природи (ст. 29.1).

Держави-сторони визнають право дитини на відпочинок і дозвілля, право брати участь в іграх та розважальних заходах, що відповідають її віку, та вільно брати участь в культурному житті та займатися мистецтвом (ст. 1.1).

Держави-сторони визнають право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може являти небезпеку для здоров'я, бути перешкодою в одержанні нею освіти чи завдавати шкоду її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку (ст. 32.1).

Держави-сторони вживають всіх необхідних заходів, включаючи законодавчі, адміністративні та соціальні, а також заходи в галузі освіти, щоб захистити дітей, від незаконного зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами, як вони визначені у відповідних міжнародних договорах, та не допускати залучення дітей до протизаконного виробництва таких речовин та торгівлі ними (ст. 33).

Держави-учасниці зобов'язані захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень. З цією метою держави-сторони, зокре-

ма, вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях всіх необхідних заходів щодо запобігання: а) схилянню або примушуванню дитини до будь-якої незаконної сексуальної діяльності; б) використанню дітей з метою експлуатації в проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці; в) використанню, дітей з метою експлуатації в порнографії та порнографічних матеріалах (ст. 34).

Конвенція ООН про права дитини (витяги)

Стаття 1

Для цілей цієї Конвенції дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше.

Стаття 2

1. Держави-сторони поважають і забезпечують всі права, передбачені цією Конвенцією, за кожною дитиною, яка перебуває в межах їх юрисдикції, без будь-якої дискримінації незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я та народження дитини, її батьків чи законних опікунів або яких-небудь інших обставин.

Стаття 3

2. Держави-сторони зобов'язуються забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом, і з цією метою вживають всіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів.

Стаття 9

1. Держави-сторони забезпечують те, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їх бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи згідно з судовим рішенням визначають відповідно до застосовуваного закону і процедур, що таке розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини. Таке

визначення може бути необхідним у тому чи Іншому випадку, наприклад, коли батьки жорстоко поведуться з дитиною чи не піклуються про неї або коли батьки проживають окремо і необхідно прийняти рішення щодо місця проживання дитини.

Стаття 18

1. Держави-сторони докладають всіх можливих зусиль до того, щоб забезпечити визнання принципу загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини. Батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання та розвиток дитини. Найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування.

Стаття 19

1. Держави-сторони вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину.

Стаття 21

Держави-сторони, які визнають і/чи дозволяють існування системи всиновлення, забезпечують, щоб найкращі інтереси дитини були враховані в першочерговому порядку, і вони:

а) забезпечують, щоб усиновлення дитини дозволяли лише компетентні власті, які визначають згідно із застосовуваним законом і процедурами та на підставі всієї інформації, що має відношення до справи і достовірна, що всиновлення допустимо з огляду на статус дитини щодо батьків, родичів і законних опікунів і що, якщо потрібно, зацікавлені особи дали свою усвідомлену згоду на усиновлення на підставі такої консультації, яка може бути необхідною.

Стаття 27

2. Батько(-ки) або інші особи, які виховують дитину, несуть основну від-

повідальність за забезпечення в межах своїх здібностей і фінансових можливостей умов життя, необхідних для розвитку дитини.

Стаття 28

1. Держави-сторони визнають право дитини на освіту, і з метою поступового досягнення здійснення цього права на підставі рівних можливостей вони, зокрема:

а) вводять безплатну і обов'язкову початкову освіту;

б) сприяють розвиткові різних форм середньої освіти, як загальної, так і професійної, забезпечують її доступність для всіх дітей та вживають таких заходів, як введення безплатної освіти та надання у випадку необхідності фінансової допомоги;

д) вживають заходів щодо сприяння регулярному відвіданню шкіл і зниженню кількості учнів, які залишили школу.

Стаття 32

1. Держави-сторони визнають право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може являти небезпеку для здоров'я, бути перешкодою в одержанні нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку.

2. Держави-сторони вживають законодавчі, адміністративні та соціальні заходи, а також заходи в галузі освіти, з тим щоб забезпечити реалізацію цієї статті. З цією метою, керуючись відповідними положеннями інших міжнародних документів, держави-сторони, зокрема:

а) встановлюють мінімальний вік для прийому на роботу;

б) визначають необхідні вимоги щодо тривалості робочого дня й умов праці;

в) передбачають відповідні види покарань або інші санкції для забезпечення ефективного здійснення цієї статті.

Стаття 33

Держави-сторони вживають всіх необхідних заходів, включаючи законодавчі, адміністративні та соціальні, а також заходи в галузі освіти, щоб захистити дітей від протизаконного зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами, як вони визначені у відповідних міжнародних договорах, та не допускати залучення дітей до протизаконного виробництва таких речовин і торгівлі ними.

Стаття 34

Держави-учасниці зобов'язані захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень. З цією метою держави-сторони, зокрема, вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях всіх необхідних заходів щодо запобігання:

- а) схиланню або примушуванню дитини до будь-якої незаконної сексуальної діяльності;
- б) використанню дітей з метою експлуатації у проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці;
- в) використанню дітей з метою експлуатації у порнографії та виготовленні порнографічних матеріалів.

Стаття 35

Держави-сторони вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях всіх необхідних заходів щодо відвернення викрадень дітей, торгівлі дітьми чи їх контрабанди в будь-яких цілях і в будь-якій формі.

Стаття 37

Держави-сторони забезпечують:

- а) щоб жодна дитина не піддавалася катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поводження чи покарання. Ні смертна кара, ні довічне тюремне ув'язнення, які не передбачають можливості звільнення, не призначаються за злочини, вчинені особами, молодшими 18 років.

Стаття 40

1. Держави-сторони визнають право кожної дитини, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство, звинувачується або визнається винною в його порушенні, на таке поводження, що сприяє розвиткові у дитини почуття гідності та значущості, зміцнює в ній повагу до прав людини й основних свобод інших та при якому беруться до уваги вік дитини і бажаність сприяння її реінтеграції та виконання нею корисної ролі в суспільстві.

2. З цією метою і беручи до уваги відповідні положення міжнародних документів, держави-сторони, зокрема, забезпечують, щоб:

а) жодна дитина не вважалася порушником кримінального законодавства, не була звинувачена та визнана винною в його порушенні через дію чи бездіяльність, які не були заборонені національним і міжнародним правом на час їх здійснення:

б) кожна дитина, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство чи звинувачується в його порушенні, мала принаймні такі гарантії:

в) презумпцію невинності, поки її вина не буде доведена згідно із законом;

ж) безплатна допомога перекладача, якщо дитина не розуміє використовуваної мови чи не розмовляє нею:

з) повна повага її особистого життя на всіх стадіях розгляду.

3. Держави-сторони прагнуть сприяти створенню законів, процедур, органів і установ, що мають безпосереднє відношення до дітей, які, як вважається, порушили кримінальне законодавство, звинувачуються чи визнаються винними в його порушенні, і зокрема:

а) встановленню мінімального віку, нижче якого діти вважаються нездатними порушити кримінальне законодавство.

ЗАКОН УКРАЇНИ від 24 січня 1995 р.

«Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх»

Виходячи з Конституції України та Конвенції ООН про права дитини, цей Закон визначає правові основи діяльності органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх, на які покладається здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку.

Розділ І

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи, які здійснюють соціальний захист і профілактику правопорушень серед неповнолітніх

Здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед неповнолітніх покладається на: Комітет у справах неповнолітніх Кабінету Міністрів України, служби у справах неповнолітніх Уряду Автономної Республіки Крим, виконавчих комітетів обласних, міських, районних у містах, районних Рад народних депутатів; загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх органів охорони здоров'я; притулки для неповнолітніх служб у справах неповнолітніх; суди; кримінальну міліцію у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ; приймальники-розподільники для неповнолітніх органів внутрішніх справ; виховно-трудова колонія Міністерства внутрішніх справ України. У здійсненні соціального захисту неповнолітніх та профілактики правопорушень серед них беруть участь у межах своєї компетенції інші державні органи, органи місцевого і регіонального самоврядування, підприємства, установи та організації незалежно від форм власності, окремі громадяни.

Стаття 2. Основні принципи діяльності органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх

Діяльність органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх здійснюється на принципах: законності; застосування переважно методів виховання і переконання, що передбачають вживання при-

мусових заходів лише після вичерпання всіх інших заходів впливу на поведінку неповнолітніх; гласності, тобто систематичного інформування про стан правопорушень серед неповнолітніх, роботу Комітету і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх у відкритій державній статистиці, засобах масової інформації; збереження таємниці про неповнолітніх, які вчинили правопорушення і до яких застосовувалися заходи індивідуальної профілактики; неприпустимості приниження честі і гідності неповнолітніх, жорстокого поводження з ними.

Стаття 3. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх

Під профілактикою правопорушень серед неповнолітніх слід розуміти діяльність органів і служб у справах неповнолітніх, спеціальних установ для неповнолітніх, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню неповнолітніми правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку окремих неповнолітніх на території України, в її окремому регіоні, в сім'ї, на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності, за місцем проживання.

Розділ II

ОРГАНИ І СЛУЖБИ У СПРАВАХ НЕПОВНОЛІТНІХ

Стаття 4. Комітет у справах неповнолітніх і служби у справах неповнолітніх

Комітет у справах неповнолітніх створюється Кабінетом Міністрів України, служби у справах неповнолітніх – Урядом Автономної Республіки Крим, виконавчими комітетами обласних, міських, районних у містах, районних Рад народних депутатів.

Головними завданнями Комітету і служб у справах неповнолітніх є:

- розроблення і здійснення самостійно або разом з відповідними державними органами, органами місцевого і регіонального самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, громадськими організаціями заходів щодо забезпечення

прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх, запобігання вчиненню ними правопорушень; контроль за виконанням цих заходів: координація зусиль органів державної виконавчої влади, органів місцевого і регіонального самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності у вирішенні питань соціального захисту неповнолітніх та організації роботи щодо запобігання бездоглядності і правопорушенням серед них;

- здійснення контролю за умовами тримання і виховання неповнолітніх у спеціальних установах для неповнолітніх, організацією виховної роботи в навчально-виховних і позашкільних закладах, за місцем проживання;
- здійснення контролю за дотриманням законодавства про працю неповнолітніх на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності;
- ведення державної статистики щодо неповнолітніх відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів;
- надання органам державної виконавчої влади, органам місцевого і регіонального самоврядування, підприємствам, установам та організаціям незалежно від форм власності, громадським організаціям, громадянам практичної та методичної допомоги, консультацій з питань соціального захисту і профілактики правопорушень серед неповнолітніх.

Комітет і служби у справах неповнолітніх мають право:

- приймати з питань, віднесених до їх компетенції, рішення, які є обов'язковими для виконання органами державної виконавчої влади, органами місцевого і регіонального самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, посадовими особами і громадянами;
- звертатися у разі порушення прав та інтересів неповнолітніх, а також з

питань працевлаштування, подання їм іншої допомоги до відповідних державних органів, органів місцевого і регіонального самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності; перевіряти стан виховної роботи з неповнолітніми в навчально-виховних і позашкільних закладах, за місцем проживання, а також на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності, де працюють неповнолітні;

- перевіряти умови тримання і виховання неповнолітніх у спеціальних установах для неповнолітніх;
- порушувати перед відповідними органами клопотання про застосування передбачених законодавством санкцій до суб'єктів підприємницької діяльності, засобів масової інформації, які здійснюють продаж порнографічної продукції, пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту;
- ставити перед відповідними органами державної виконавчої влади, органами місцевого і регіонального самоврядування питання про накладення дисциплінарних стягнень на посадових осіб у разі невиконання ними рішень, прийнятих Комітетом та службами у справах неповнолітніх; визначати потребу регіонів у створенні та функціонуванні спеціальних установ для неповнолітніх.

Комітет у справах неповнолітніх Кабінету Міністрів України контролює і координує діяльність служб у справах неповнолітніх Уряду Автономної Республіки Крим, виконавчих комітетів обласних, Київської та Севастопольської міських Рад народних депутатів.

Служби у справах неповнолітніх Уряду Автономної Республіки Крим, виконавчих комітетів обласних, Київської та Севастопольської міських Рад народних депутатів контролюють і координують діяльність служб у справах неповнолітніх виконавчих комітетів районних, районних у містах Києві та Севастополі Рад народних депутатів, а також подають їм та службам у справах неповноліт-

ніх виконавчих комітетів міських (міст обласного підпорядкування), районних у містах та районних Рад народних депутатів – практичну і методичну допомогу, узагальнюють і поширюють позитивний досвід роботи.

Центральні та місцеві органи державної виконавчої влади, органи місцевого і регіонального самоврядування, підприємства, установи та організації незалежно від форм власності, посадові особи зобов'язані у визначений Комітетом і службами у справах неповнолітніх термін повідомляти про заходи, вжиті на виконання прийнятих рішень. Штатна чисельність працівників районних і міських служб у справах неповнолітніх устанавлюється залежно від кількості неповнолітніх, які проживають у районі, місті (один працівник служби на 2-3 тисячі неповнолітніх у районах та на 5-6 тисяч – у містах і районах у містах). Комітет і служби у справах неповнолітніх мають права юридичної особи, власний бланк, печатку із зображенням Державного герба України та своїм найменуванням.

Стаття 5. Кримінальна міліція у справах неповнолітніх

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх є складовою частиною кримінальної міліції органів внутрішніх справ і створюється на правах самостійного підрозділу в головних управліннях Міністерства внутрішніх справ України в Криму, місті Києві, Київській області, управліннях Міністерства внутрішніх справ міста Севастополя, областей, управліннях внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України на транспорті та Міністерстві внутрішніх справ України. Кримінальна міліція у справах неповнолітніх зобов'язана:

- проводити роботу щодо запобігання правопорушенням неповнолітніх;
- виявляти, припиняти та розкривати злочини, вчинені неповнолітніми, вживати з цією метою оперативно-розшукових і профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством;
- розглядати у межах своєї компетенції заяви і повідомлення про правопорушення, вчинені неповнолітніми; здійснювати досудову підготовку матеріалів про правопорушення, вчинені неповнолітніми;

- провадити дізнання в межах, визначених кримінально-процесуальним законодавством; виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми; вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення;
- брати участь у правовому вихованні неповнолітніх; розшукувати неповнолітніх, які залишили сім'ю, навчально-виховні заклади (бродяжать) та спеціальні установи для неповнолітніх;
- виявляти дорослих осіб, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво, наркоманію та жебрацтво;
- виявляти осіб, які займаються виготовленням та розповсюдженням порнографічної продукції, видань, що пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту;
- вести профілактичний облік неповнолітніх правопорушників, інформувати відповідні служби у справах неповнолітніх про необхідність застосування до них запобіжних заходів;
- повертати до місця постійного проживання, навчання або направляти до спеціальних установ для неповнолітніх у термін не більше восьми годин з моменту виявлення неповнолітніх, яких було підкинуто, або які заблукали, або залишили сім'ю чи навчально-виховні заклади;
- викликати неповнолітніх, їх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), а також інших осіб у справах та інших матеріалах про правопорушення і у разі ухилення без поважних причин від явки за викликом – піддавати їх приводу;
- відвідувати неповнолітніх правопорушників за місцем їх проживання, навчання, роботи, проводити бесіди з ними, їх батьками (усиновителями) або опікунами (піклувальниками);
- отримувати від підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності відомості, необхідні у зв'язку з матеріалами про правопорушення, що перебувають у її провадженні;

- затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях неповнолітніх віком до 15 років, які залишилися без опіки, на період до передачі їх законним представникам або до влаштування у встановленому порядку, а неповнолітніх, які вчинили правопорушення до досягнення віку, з якого за такі діяння особи підлягають кримінальній відповідальності, – до передачі їх законним представникам або направлення до приймальників-розподільників, але не більш як на вісім годин;
- здійснювати згідно з чинним законодавством гласні та негласні оперативно розшукові заходи з метою розкриття злочинів, вчинених неповнолітніми або за їх участю;
- вести облік осіб, які втягують неповнолітніх в антигромадську діяльність, проводити обшуки, вилучення та інші слідчі дії відповідно до кримінально-процесуального законодавства;
- проводити за наявності законних підстав огляд неповнолітніх, речей, які є при них, транспортних засобів;
- вилучати документи і предмети, що можуть бути речовими доказами правопорушення або використані на шкоду їх здоров'ю; складати протоколи про адміністративні правопорушення неповнолітніх, а також їх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), які не виконують обов'язків щодо виховання і навчання неповнолітніх;
- вносити підприємствам, установам та організаціям незалежно від форм власності обов'язкові для розгляду подання про необхідність усунення причин та умов, що сприяють виявленню правопорушень неповнолітніми;
- доставляти в органи внутрішніх справ на строк до трьох годин неповнолітніх, які вчинили адміністративне правопорушення, але не досягли віку, з якого настає адміністративна відповідальність, для встановлення особи, обставин вчинення правопорушення та передачі їх бать-

кам чи особам, які їх замінюють.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх виконує і інші обов'язки та має інші права, передбачені чинним законодавством. Положення про кримінальну міліцію у справах неповнолітніх затверджується Кабінетом Міністрів України.

Розділ III

СУДИ

Стаття 6. Суди

Суди розглядають справи:

- щодо неповнолітніх, які вчинили адміністративні правопорушення у віці від 16 до 18 років; про поміщення неповнолітніх чи правопорушників до приймальників-розподільників для неповнолітніх;
- про адміністративну відповідальність батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників) неповнолітніх за невиконання ними своїх обов'язків щодо виховання і навчання дітей;
- про обмеження батьків у дієздатності, відібрання дітей та позбавлення батьківських прав, виселення осіб, позбавлених батьківських прав, якщо їх спільне проживання з дітьми, щодо яких вони позбавлені батьківських прав, неможливе;
- про поновлення батьківських прав і розв'язання суперечок між батьками щодо місця проживання неповнолітніх; щодо інших питань, пов'язаних з особистими і майновими правами неповнолітніх. Справи, зазначені у частині першій цієї статті, розглядаються спеціально уповноваженими на те суддями (складом суддів), При судах створюється інститут судових вихователів для здійснення контролю за виконанням рішень щодо неповнолітніх, який дає згідно з положенням, яке затверджується Верховним Судом України, Міністерством юстиції України, Міністерством освіти України.

Розділ IV

СПЕЦІАЛЬНІ УСТАНОВИ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

Стаття 7. Приймальники-розподільники для неповнолітніх

Приймальники-розподільники для неповнолітніх створюються в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі і підпорядковуються органам внутрішніх справ.

У приймальники-розподільники можуть бути доставлені неповнолітні віком від 11 і до 18 років на термін до 30 діб, які:

- вчинили правопорушення до досягнення віку, з якого за такі діяння особи підлягають кримінальній відповідальності, якщо є потреба – негайно ізолювати їх (за постановою органу дізнання, слідчого, санкціонованою прокурором, або за постановою суду);
- згідно з рішенням суду направляються у спеціальні установи для неповнолітніх;
- самовільно залишили спеціальний навчально-виховний заклад, де вони перебували.

Не підлягають поміщенню у приймальники-розподільники неповнолітні, які перебувають у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, психічно хворі з вираженими симптомами хвороби, неповнолітні, які вчинили правопорушення у віці, з якого за такі діяння можлива кримінальна відповідальність, крім випадків припинення кримінальної справи і направлення винних осіб у спеціальні установи для неповнолітніх за рішенням суду. Посадові особи приймальників-розподільників для неповнолітніх мають право:

- вимагати від підприємств, установ та організацій, незалежно від форм власності відомості, необхідні для влаштування неповнолітніх, установа їх особи, з'ясування причин бездоглядності та вчинення правопорушень;
- викликати у разі самовільного залишення неповнолітніми загальноосвітньої школи або професійного училища соціальної реабілітації, інших спеціальних установ для неповнолітніх їх батьків (усиновителів)

або опікунів і представників цих закладів для повернення неповнолітніх у сім'ю або зазначені заклади;

- проводити у разі наявності інформації про зберігання неповнолітніми заборонених речей особистий огляд неповнолітніх, їх речей, посилок, передач, а також спальних та інших приміщень із складанням протоколу про результати огляду.

Стаття 8. Загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації

Загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації є спеціальними навчально-виховними закладами для неповнолітніх, які потребують особливих умов виховання. До цих закладів можуть направлятися особи, які вчинили злочин у віці до 18 років або правопорушення до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Основними завданнями загальноосвітніх шкіл і професійних училищ соціальної реабілітації є: створення належних умов для життя, навчання і виховання учнів, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівня, професійної підготовки, розвитку індивідуальних здібностей і нахилів, забезпечення необхідної медичної допомоги; забезпечення соціальної реабілітації учнів, їх правового виховання та соціального захисту в умовах постійного педагогічного режиму.

До загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації направляються за рішенням суду неповнолітні віком від 11 до 14 років, а до професійних училищ соціальної реабілітації – віком від 14 років. Неповнолітніх тримають у зазначених школах і професійних училищах соціальної реабілітації у межах встановленого судом терміну, але не більше трьох років. У загальноосвітніх школах соціальної реабілітації неповнолітніх можуть тримати у виняткових випадках до досягнення ними 16 років, а у професійних училищах соціальної реабілітації – до досягнення 19 років, якщо це необхідно для завершення навчального року або професійної підготовки. Учні загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації, яким виповнилося 15 років, але вони не стали на шлях виправлення, за рішенням суду

за місцезнаходженням зазначеного закладу можуть бути переведені до професійного училища соціальної реабілітації. Це переведення може здійснюватися у межах терміну, встановленого рішенням суду, що застосував примусовий захід виховного характеру, але не більше трьох років.

Звільнення учнів з навчально-виховних закладів соціальної реабілітації провадиться достроково або після закінчення терміну перебування. Неповнолітні, звільнені із загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації, направляються директором школи до батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), а ті, які не мають батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), – до виховних навчально-виховних закладів загального типу.

Неповнолітні, звільнені з професійних училищ соціальної реабілітації, направляються директором училища, як правило, за місцем проживання для працевлаштування за набутою спеціальністю, а в окремих випадках – до іншої місцевості за умови письмового підтвердження відповідної служби у справах неповнолітніх або державної служби зайнятості про можливість працевлаштування та забезпечення житлом неповнолітнього у цій місцевості.

Дострокове звільнення неповнолітніх із загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації провадиться судом за місцезнаходженням закладу за клопотанням ради школи чи училища. Зазначені заклади створюються у встановленому порядку окремо для хлопців і дівчат.

Загальноосвітні школи соціальної реабілітації підпорядковуються Міністерству освіти Автономної Республіки Крим, управлінням освіти виконавчих комітетів обласних, Київської і Севастопольської міських Рад народних депутатів, а професійні училища соціальної реабілітації – Міністерству освіти України. Загальноосвітні школи соціальної реабілітації створюються в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі; професійні училища соціальної реабілітації – у регіонах, визначених Комітетом у справах неповнолітніх Кабінету Міністрів України та Міністерством освіти України.

Стаття 9. Центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх

Центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх створюються в державній системі охорони здоров'я за визначенням Комітету у справах неповнолітніх Кабінету Міністрів України і Міністерства охорони здоров'я України для неповнолітніх, які вживають алкоголь, наркотики, а також для неповнолітніх, які за станом здоров'я не можуть бути направлені до загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації.

Основним завданням центрів медико-соціальної реабілітації є створення умов і забезпечення лікування неповнолітніх від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії та їх психосоціальна реабілітація і корекція. До центрів медико-соціальної реабілітації направляються неповнолітні віком від 11 років на підставі висновку медико-експертної комісії. Неповнолітні перебувають у центрах медико-соціальної реабілітації протягом терміну, необхідного для лікування, але не більше двох років.

Питання про перебування неповнолітнього у центрі медико-соціальної реабілітації розглядається керівництвом центру на підставі прохання, поданого батьками (усиновителями) чи опікунами (піклувальниками) за згодою неповнолітнього.

Центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх мають права юридичної особи, власний бланк, печатку із зображенням Державного герба України та своїм найменуванням.

Положення про центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх затверджується Кабінетом Міністрів України

Розділ VI

КОНТРОЛЬ І НАГЛЯД ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ І СЛУЖБ У СПРАВАХ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА СПЕЦІАЛЬНИХ УСТАНОВ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

Стаття 15. Охорона прав неповнолітніх під час здійснення профілактики правопорушень

Неповнолітні, щодо яких здійснювався профілактичний захід або яких він торкнувся, у разі протиправного посягання на їх права, свободу, честь і гідність, заподіяння їм майнової чи Іншої шкоди мають право на повне поновлення порушених прав і відшкодування заподіяної шкоди. Посадові особи, винні у порушенні прав неповнолітніх, заподіянні їм шкоди під час проведення профілактичного заходу, несуть відповідальність на підставах і в порядку, передбачених чинним законодавством.

Стаття 16. Контроль за діяльністю органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх

Кабінет Міністрів України, Уряд Автономної Республіки Крим, виконавчі комітети обласних, міських, районних у містах, районних Рад народних депутатів у межах своєї компетенції здійснюють контроль за діяльністю Комітету у справах неповнолітніх, служб у справах неповнолітніх, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, приймальників-розподільників для неповнолітніх, загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації, центрів медико-соціальної реабілітації, виховно-трудових колоній, притулків для неповнолітніх і подають їм необхідну допомогу.

Стаття 17. Прокурорський нагляд за додержанням цього Закону

Нагляд за додержанням і правильним застосуванням Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» здійснюється Генеральним прокурором України і підпорядкованими йому прокурорами відповідно до Закону України «Про прокуратуру».

м. Київ, 24 січня 1995 року №20/95-ВР

ЗАТВЕРДЖЕНО

постановою Кабінету міністрів України від 8 липня 1995 р. №502

ПОЛОЖЕННЯ ПРО КРИМІНАЛЬНУ МІЛІЦІЮ

У СПРАВАХ НЕПОВНОЛІТНІХ

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх створюється з метою соці-

ального захисту та профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли 18-річного віку, і структурно включається до кримінальної міліції системи МВС.

У складі кримінальної міліції у справах неповнолітніх діють приймальники-розподільники для неповнолітніх, які підпорядковуються відділам кримінальної міліції у справах неповнолітніх головних управлінь МВС в Автономній Республіці Крим, місті Києві та Київській області, управлінь МВС в областях, місті Севастополі та перебувають в оперативному підпорядкуванні районних, міських органів внутрішніх справ за місцем їх знаходження. Кримінальна міліція у справах неповнолітніх:

- проводить роботу, пов'язану із запобіганням правопорушенням неповнолітніми;
  - виявляє, припиняє та розкриває злочини, вчинені неповнолітніми;
  - здійснює досудову підготовку матеріалів про правопорушення, вчинені неповнолітніми, проводить дізнання в межах, визначених кримінально-процесуальним законодавством;
  - проводить розшук неповнолітніх, які залишили сім'ї, навчально-виховні заклади та спеціальні установи для неповнолітніх;
  - розглядає у межах своєї компетенції заяви та повідомлення про правопорушення, вчинені неповнолітніми;
  - виявляє причини та умови, які сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми, вживає в межах своєї компетенції заходів до їх усунення, бере участь у правовому вихованні неповнолітніх;
  - повертає підлітків до місць постійного проживання, навчання або направляє їх до спеціальних установ для неповнолітніх протягом не більш як восьми годин з моменту виявлення неповнолітніх, яких було підкинуто або які заблукали чи залишили сім'ю, навчально-виховні заклади;
  - веде профілактичний облік неповнолітніх:
- 1) звільнених з місць позбавлення волі;

- 2) засуджених, але стосовно яких виконання вироку про позбавлення волі відстрочено, а також засуджених умовно або до виправних робіт;
  - 3) обвинувачених у вчиненні злочинів і не взятих під варту в період попереднього слідства;
  - 4) які вчинили злочин, але звільнені від кримінальної відповідальності у зв'язку із застосуванням заходів громадського впливу, акта про амністію, до яких застосовано примусові заходи виховного характеру, а також тих, які вчинили суспільно небезпечні дії до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність;
  - 5) звільнення із спеціальних навчально-виховних закладів;
  - 6) яким лікувальними закладами встановлений діагноз «наркоманія»;
- виявляє дорослих осіб, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво, наркоманію та жебрацтво, а також осіб, які займаються виготовленням та розповсюдженням порнографічної продукції, видань, що пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту; надсилає до відповідних служб у справах неповнолітніх відомості про неповнолітніх, які повернулися із загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації, вчинили правопорушення, за яке застосовано заходи громадського впливу або адміністративне стягнення, вживають спиртні напої або допускають немедичне вживання наркотичних та одурманюючих засобів, у віці до 16 років систематично самовільно залишають сім'ю, самовільно залишають спеціальні навчально-виховні заклади, для взяття їх на облік та проведення з ними профілактичної роботи, а також інформує зазначені служби про необхідність застосування до них заходів впливу або захисту; надає допомогу органам освіти і охорони здоров'я в підготовці відповідних документів щодо оформлення особових справ неповнолітніх, які

направляються до загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх має право:

- доставляти в органи внутрішніх справ не більш як на три години неповнолітніх, які вчинили адміністративне правопорушення, але не досягли віку, з якого настає адміністративна відповідальність, для встановлення особи, обставин учинення правопорушення та передачі їх батькам чи особам, які їх замінюють;
- проводити за наявності законних підстав огляд неповнолітніх, речей, які є при них, транспортних засобів, які належать правопорушникам або використовуються ними для вчинення злочинів;
- вилучати документи і предмети, що можуть бути речовими доказами вчинення правопорушення або використані на шкоду їх здоров'ю;
- складати протоколи про адміністративні правопорушення, вчинені неповнолітніми, а у передбачених законодавством випадках також про накладення стягнення на їх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), які не виконують обов'язків щодо виховання та навчання неповнолітніх;
- викликати неповнолітніх, їх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), а також інших осіб у справах та за іншими матеріалами про вчинення правопорушення і у разі ухилення без поважних причин від явки за викликом піддавати їх приводу;
- відвідувати неповнолітніх правопорушників за місцем їх проживання, навчання, роботи, проводити бесіди з ними, їх батьками (усиновителями) або опікунами (піклувальниками), іншими особами, які мають відношення до справи;

- вести облік осіб, які втягують неповнолітніх в антигромадську діяльність;
- затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях неповнолітніх віком до 15 років, які залишилися без опіки чи піклування, на період до передачі їх законним представникам або до влаштування у встановленому порядку, а неповнолітніх, які вчинили правопорушення до досягнення віку, з якого за такі діяння особи підлягають кримінальній відповідальності, – до передачі їх законним представникам або направлення до приймальників-розподільників для неповнолітніх, але не більш як на вісім годин, а також тримати в таких приміщеннях за спеціальною постановою судді чи ухвалою суду неповнолітніх, щодо яких порушено справу про застосування до них примусових заходів виховного характеру, в разі їх злісної неявки до суду та здійснювати їх привід;
- вилучати в невідкладних випадках неповнолітніх із сімей перебування в яких загрожує життю або здоров'ю дітей та влаштовувати таких дітей до притулків для неповнолітніх до винесення рішення суду;
- вносити підприємствам, установам та організаціям незалежно від форм власності обов'язкові для розгляду подання про необхідність усунення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми;
- проводити в порядку провадження дізнання або за дорученням слідчих органів у кримінальних справах обшуки, вилучення, допити та інші слідчі дії відповідно до кримінально-процесуального законодавства.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх має інші права, передбачені чинним законодавством.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх здійснює свою діяльність у тісній взаємодії з іншими правоохоронними органами, Комітетом у справах неповнолітніх Кабінету міністрів України, Міносвіти, Мінмолодьспортом, Мінпраці, МОЗ та їх органами на місцях, надсилає їм у разі потреби інформацію, пропозиції про поліпшення роботи щодо здійснення соціального захисту неповнолітніх та профілактики правопорушень серед них, а також про усунення недоліків у цій роботі.

Зміни до постанови Кабінету Міністрів України
ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦІАЛЬНИХ
НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ДІТЕЙ
І ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ПОТРЕБУЮТЬ ОСОБЛИВИХ
УМОВ ВИХОВАННЯ

Прийнято КМ 11 серпня 1995 р. Постанова №646 (витяги)

35. У школах соціальної реабілітації неповнолітні утримуються у межах встановленого судом терміну, але не більше трьох років. У виняткових випадках неповнолітні можуть утримуватись до досягнення ними 15 років, якщо це необхідно для навчального року.

Звільнення учнів із школи соціальної реабілітації проводиться після закінчення терміну перебування, встановленого судом, за рішенням директора закладу.

36. Дострокове звільнення неповнолітніх із школи соціальної реабілітації провадиться за ухвалою суду за місцезнаходженням закладу за клопотанням ради школи з обов'язковим влаштуванням їх на навчання до загальноосвітніх шкіл, професійних навчально-виховних закладів або на роботу відповідно до чинного законодавства.

48. Питання доцільності перебування учнів у школі соціальної реабілі-

тації розглядається через рік (повторно через шість місяців) і остаточно судом вирішується за місцезнаходженням закладу на підставі рішення ради школи чи за поданням директора.

51. Учні шкіл соціальної реабілітації, яким виповнилося 15 років, але вони не стали на шлях виправлення, за ухвалою суду за місцезнаходженням зазначеного закладу можуть бути переведені до училища соціальної реабілітації. Це переведення може здійснюватися у межах терміну, встановленого ухвалою суду, що застосував примусовий захід виховного характеру, але не більше трьох років.

55. Неповнолітні утримуються в училищах соціальної реабілітації у межах терміну встановленого судом, але не більше трьох років, за вчинення злочину у віці до 18 років або скоєння правопорушення до виповнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність. У разі переведення учнів із школи соціальної реабілітації до училища соціальної реабілітації загальний термін перебування їх у цих закладах не повинен перевищувати трьох років.

56. В училищах соціальної реабілітації з дозволу суду за місцезнаходженням зазначеного закладу учні можуть утримуватись у виняткових випадках до досягнення ними 19 років, якщо це необхідно для завершення навчального року або професійної підготовки.

63. Звільнення учнів з училища соціальної реабілітації провадиться після закінчення терміну перебування, встановленого судом, за рішенням директора закладу.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бандурка О.М., Тюріна В.О., Федоренко О.І. Основи психології і педагогіки. Підручник / О.М. Бандурка, В.О. Тюріна, О.І. Федоренко. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – с.
2. Власова О.І. Педагогічна психологія / О.І. Власова. – К.: Либідь, 2005. – 400 с.
3. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 5 т. / Л.С. Выготский. – М.: 1983. – Т. 5. – С. 138-195.
4. Галузяк В.М., Сметанський М.І., Шахов В.Г. Педагогіка. Підручник. / В.М. Галузяк, М.І. Сметанський, В.Г. Шахов. – Вінниця: Самвидав, 2000. – 199 с.
5. Грицай Ю.О. Девіантна поведінка дітей і підлітків: Навчальний посібник / Ю.О. Грицай. – Миколаїв: Самвидав, 2009. – 210 с.
6. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). – 1994.
7. Дёмина И.С. Причины и условия возникновения и пути преодоления трудновоспитуемости несовершеннолетних / И.С. Дёмина // Радянська школа. – 1983. – №5. – С. 37-42.
8. Дисциплина и предупреждение педагогической запущенности школьников [Текст]: сб. / М-во науки и образования ССРМ, Тираспол. гос. пед. ин-т им. Т.Г. Шевченко; ред кол.: А.Г. Холодюк (отв. ред.) [и др.]. – Кишинев: Штиинца, 1991. – 162 с.
9. Журецький Я.І. Взаємодія сім'ї і школи у прилученні учнівської молоді до української національної культури (на матеріалах Південного регіону України): Дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Інститут проблем виховання АПН України. – К.: 1998. – 182 с.
10. Заброцький М.М. Вікова психологія. Навчальний посібник / М.М. Заброцький. – К.: МАУП, 1998. – 92 с.
11. Зайцева З.Г. Школа та важковиховувані підлітки. Книга для вчителя/ З.Г. Зайцева. – К.: Радянська школа, 1991. – 77 с.
12. Закон України «Про освіту» // Голос України. – К.: 1996. – 28 квітня
13. Касярум А.В. Пути предупреждения и преодоления педагогической запущенности школьников в условиях всеобщего среднего образования / А.В. Касярум. – К.: Вища школа, 1982. – 120 с.
14. Квитковская Н.В. Система работы комиссий по делам несовершеннолетних по профилактике трудновоспитуемости учащихся обще-

- образовательных школ. – Дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / НИИ педагогики УССР – К.: 1986. – 20 с.
15. Кобзарь В.С. Внеурочная воспитательная работа в школах и группах продлённого дня / В.С. Кобзарь. – К.: Радянська школа, 1984. – 167 с.
  16. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка: Підручник / А.І. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко. – К.: Знання-Прес, 2003. – 418 с.
  17. Конвенція превентивного виховання дітей і молоді // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – №2. – С. 8.
  18. Литвиненко І.С. Відповідальне ставлення до здоров'я формуємо разом з батьками / І.С. Литвиненко // Дошкільне виховання. – 2005. – №1. – С. 3-5.
  19. Литвиненко І.С., Прасол Д.В. Проективні малюнкові методики: Методичний посібник / І.С. Литвиненко, Д.В. Прасол. – Миколаїв: Вид-во «Арнекс», 2015. – 160 с.
  20. Макаренко А.С. Твори: В 7 т. / Т. 3 Прапори на баштах / А.С. Макаренко – К.: Радянська школа, 1954. – 440 с.
  21. Макаренко А.С. Твори: В 7 т. / Т. 4 Книга для батьків. Лекції про виховання дітей. Виступи з питань сімейного виховання / А.С. Макаренко – К.: Радянська школа, 1954. – 524 с.
  22. Макаренко А.С. Твори: В 7 т. / Т. 5 Загальні питання теорії педагогіки. Виховання в радянській школі. / А.С. Макаренко – К.: Радянська школа, 1954. – 484 с.
  23. Марушкевич А.А., Постовий В.Г., Алексеенко Т.Ф. Родинна педагогіка. Навчальний посібник / А.А. Марушкевич, В.Г. Постовий, Т.Ф. Алексеенко. – К.: ПАРАПАН, 2002. – 216 с.
  24. Маслоу А. Мотивация и личность / [Перевод. с англ. А.М. Татлыбаевой]. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
  25. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ ст. // Педагогічна газета. – 2001. – №7.
  26. Популярная медицинская энциклопедия / Под. ред. Б.В. Петровского. – Т. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1979. – 704 с.
  27. Прасол Д.В. Психодіагностика та корекція в роботі шкільного психолога: Методичний посібник / Д.В. Прасол. – Миколаїв: Вид-во «Кріт», 2007. – 235 с.
  28. Прасол Д.В. Соціальна психологія: Методичний посібник. 5-е вид. / доп. і перероб./ Д.В. Прасол. – Миколаїв: Вид-во «Арнекс», 2011. – 124 с.

29. Психологическая профилактика недисциплинированного поведения учащихся. / [Под ред. Л.Н. Проколиенко, В.А. Татенко, А.Г. Антонова]. – К.: Вища школа, 1989. – 254 с.
30. Ранняя профилактика отклоняющегося поведения учащихся: Психолого-педагогический аспект. Пособие для учителя / [Под ред. В.А. Татенко, Т.М. Титаренко]. – К.: Радянська школа, 1989. – 128 с.
31. Социальная педагогика. Курс лекций / [Под ред. М.А. Галагузовой]. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
32. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т. / В.А. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1976-1977. – 654 с.
33. Сухомлинський В.О. Народження громадянина / В.О. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1970. – 288 с.
34. Титаренко Т.М. Такие разные дети / Т.М. Титаренко. – К.: Радянська школа, 1989. – 144 с.
35. Трудный подросток: причины и следствия / [Под ред. В.А.Татенко]. – К.: Радянська школа, 1985. – 175 с.
36. Фіцула М.М. Педагогічні проблеми перевиховання учнів / М.М. Фіцула. – Тернопіль: Лара Мова, 1993. – 140 с.
37. Шапарь В.Б., Тимченко А.В., Швыдченко В.Н. Практическая психология. Инструментарий / В.Б. Шапарь, А.В. Тимченко, В.Н. Швыдченко. – Ростов н/Д: Фенікс, 2002. – 688 с.
38. Ярмаченко М.Д. Педагогічна спадщина А.С. Макаренка / М.Д. Ярмаченко. – К.: Радянська школа, 1989. – 181 с.
39. http://drabiv-rvo.at.ua/publ/rekomendaciji_vchiteljam/anketa_po_vijavlennju_uchniv_iz_deviantnoju_povedinkoju_u_klasi/11-1-0-136
40. http://solonrmo-vihovn.at.ua/monitoryng/zvit_monitoringu_devianti
41. <http://anketadetigruppyiriska>

**І.С. Литвиненко
Д.В. Прасол
О.Г. Білюк
І.Є. Чугуєва
Ю.Г. Шапошникова
С.В. Кузнецова
Є.В. Горобец**

Вікова психологія та педагогічна психологія

**(Модуль: Психологічні особливості роботи з
важковиховуваними дітьми (для тих, хто працює з
важковиховуваними дітьми і неблагополучними
родинами))**

навчально-методичний посібник

Підписано до друку 30.10.2017. Формат 84x108/32.
Папір офсет № 1. Гарнітура antique. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 12,5. Тираж 300 прим.
Зам. № 47